

Відповідає програмі з історії Міністерства освіти і науки України. Навчальний посібник містить усе необхідний матеріал, що цілком достатньо для навчання на уроках історії, підготовки до державної підсумкової атестації та зовнішнього незалежного тестування.

С32 Середницька Г. В.

Історія України: 8 кл.: Опорні конспекти. — К.: Книги України ЛТД, 2014. — 288 с.

ISBN 978-966-96975-2-3

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми з історії для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України.

Це єдиний посібник, у якому матеріал систематизовано, згруповано, узагальнено у вигляді доступних, чітких, зрозумілих логічних схем.

До змісту посібника окремо включено портрети історичних діячів цього періоду, подано їх оцінку. Дано тлумачення та застосування понять і термінів, визначених чинною програмою. Зроблено висновки й узагальнення. Додатково подано хронологічну таблицю.

Матеріал викладено з позиції історичної науки кінця XX — початку XXI ст. Навчальний посібник вчитель може використовувати для проведення семінарів, підготовки до олімпіади з історії, зовнішнього незалежного тестування.

Посібник призначено для учнів шкіл, гімназій, ліцеїв, студентів, вчителів і методистів, а також усіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3 (4УКР) я 721

Навчальне видання

Середницька Ганна Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8 КЛАС

Опорні конспекти

Відповідальна за випуск Г. Постнікова

Редактор Н. Купцівська

Комп'ютерна верстка Нікітіної О. І., Денделєвої О. В.

Художнє оформлення П. Починка

Зам. № 1132.

ПП «Модем», Харків, 057-758-15-80

ISBN 978-966-96975-2-3

© Г. В. Середницька

Вступ

Нова доба в історії України: хронологічні межі

Нова доба в історії України охоплює період XVI—XVIII ст.

Це один з найдраматичніших періодів українського народу, коли сталось поневолення і розчленування українських земель іноземними державами.

Це період зародження козацтва — тієї сили, що протистояла гнобителям і веда героїчну боротьбу за відродження державності, за саме існування українського народу. Воно продовжило традицію Київської Русі й Литовсько-Руської держави.

Запорозька Січ стала важливим осередком соціального і національно-визвольного руху, постійним вогнищем опору політизації й окатоличенню українського народу.

Створена за часів Богдана Хмельницького незалежна держава, ведучи безперервні війни проти Криму, Польщі, Московії, з часом випада під наступом краще організованої військової й економічно Російської імперії.

Боротьба за незалежність загинула в найширших колах народу глибокий слід, а ідеєю єдності всієї України і прагнення до самостійної держави перейняли наступні покоління.

У XVIII ст. відбувається тотальний наступ російського царизму на українські землі, обмеження українських прав і вільностей, посилилися тенденції централізації та русифікації, хижачка експлуатація людських та матеріальних ресурсів українських земель. В Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Всі органи Української держави було остаточно знищено.

Утім демократичні традиції козацтва, досвід самостійного економічного життя в Гетьманщині, висока культура XVI—XVIII ст. стали передумовою національного відродження українського народу.

Розмітність підходів до вивчення історії України

Життя вимагає нового осмислення історії України цього періоду, повернення із забуття низки подій, осіб, героїчних вчинків наших предків, правди про несправедливо забутих або несправедливо оцінених політичних діячів — активних учасників і керівників національно-визвольної боротьби українського на-

ролу, образи і роль свого часу було спотворено офіційною пропагандою.

У різних історичних творах зберігається багато суперечностей, дискусійних оцінок.

Завдання вчителя — виробити в учнів уміння:

- організовувати дискусії з багатьох питань теми;
- брати в них активну участь;
- аргументувати, посиляючись на історичні джерела, свою позицію;
- користуватися різними джерелами інформації;
- давати оцінку і виявляти своє ставлення до подій, які вивчаються;
- розуміти актуальність історичних явищ;
- проводити паралелі з сучасним розвитком країни.

Становище українських земель у складі різних держав у XVI ст.

У XIV–XVI ст. українські землі було завойовано іншими державами, розчленовано на частини, а над українським населенням нависла загроза втратити стійну самобутність.

Етнос — стійка сукупність людей, яка історично склалася, має спільності у розвитку культури, звичаїв і традицій, психологічному розвитку і розумі своєю єдністю та відмінністю від інших подібних утворень.

1. **Литовське князівство** долучило до свого складу:

білоруські землі,
Волинь,
Полісся,
Поділля,
Подніпров'я,
Чернігівщину,
1362 р. — Київ.

2. **Польське королівство** завоювало:

1349 р. — Галичину, остаточно приєднавши її у 1387 р.,
у XV ст. — Західне Поділля.

3. **Угорщина** захопила Закарпаття (XIII ст.).

4. Феодальна **Молдова** захопила Північну Буковину та придунайські землі (XIV ст.).

5. **Кримське ханство** захопило Причорномор'я та Приазов'я (XV ст.).

6. **Московське царство** захопило Чернігово-Сіверщину (початок XVI ст.).

Землі України, завойовані іноземними державами, було розчленовано на частини, а українську народність позбавлено можливості створити власну соборну (єдину) незалежну державу. Над українським населенням нависла реальна загроза асиміляції сусідніми народами, держави яких проводили політику експансії щодо України.

Асиміляція — злиття одного народу з іншим, внаслідок чого один з них втрачає свою мову, культуру, національну самосвідомість.

Експансія — політика посилення економічного, політичного, культурного впливу однієї країни на іншу.

Автономія — право самостійного управління, самоврядування певної частини держави.

Національні утиски та тиснення — переслідування людей за національного належності, обмеження їх політичних, економічних, релігійних, станових та особистих прав.

Удільні князівства — князівства, якими управляли удільні князі, але підкорялися вони великокнязівській владі.

Наприкінці XV ст. Литовська верхівка за підтримки поляків позбавила Україну автономної державності. Було ліквідовано всі удільні князівства, що існували на українських землях:

1452 р. — позбавлено автономії волинського князя;
1471 р. — київського.

Становище українських земель змінювалося:

- українські князівства втратили свою автономію і перетворилися на провінцію Польсько-Литовської держави;
- було обмежено владу місцевих магнатів;
- зменшився вплив української церкви, культури.

Одночасно посилювся вплив централізованої Московської держави, яка протолосила свої права на територію Південно-Західної Русі.

Усунена від влади, давньоукраїнська аристократія організувала змову проти польського короля і Великого князя Литовського **Казимира**

Усунена від влади, давньоукраїнська аристократія організувала змову проти польського короля і Великого князя Литовського Казимира.

Брат останнього київського князя Михайла Олельковича мав намір скинути з престолу Казимира і захопити великокнязівську владу. В разі провалу змовники планували відокремитися від Литви і приєднатися до Московської держави.

1481 р. Змову було викрито, керівників схоплено і страчено в Києві, а Федір Бєлєвський (один з організаторів повстання) втік до Москви, де його було прийнято з почестями.

1492 р. Після смерті Казимира московські війська почали наступ на прикордонні смоленські та чернігово-сіверські землі. На бік московського князя зі своїми володіннями перейшли нащадки давніх чернігово-сіверських князів Новосельські, Воронинські, Білєвські, Одєвські та інші.

Мирний договір Литви і Московської держави. Литва визнала ці землі володіннями московських князів.

1500 р. До Москви відійшла нова група магнатів, яким належали міста Чернінів, Стародуб, Новгород-Сіверський та інші.

Це спроводжувало нову московсько-литовську війну.

Перша половина XVI ст. була візнана численними війнами між Великим князівством Литовським і Московською державою, внаслідок яких Литва визнала за Московським князівством усю Чернігово-Сіверщину з 19 містами і всіма волостями.

До 1537 р. Велике князівство Литовське у війнах проти Московського князівства втратило майже третину своєї території.

Велике князівство Литовське було близьким до занепаду. Не-вдачі у війнах з Московським князівством, у Лівонській війні та в боротьбі з татарами підірвали його могутність, змусили просити допомоги в Польщі, яка прагнула посилити свій вплив та захопити українські землі.

На початку XVI ст. активізувався визвольний рух української аристократії, що його очолив князь **Михайло Глинський**, яка намагалася силою зброї відновити українську державність (1508 р.), але повстання було розгромлено, а сам князь утік до Москви.

Насправді сучасні дослідники вважають, що М. Глинський був талановитим авантюристом, здатним перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу. Надалі українська аристократія обстоювала лише свої особисті

інтереси і привілеї, не вдаючися до збройної боротьби. Українська аристократія втратила провідну роль у суспільстві.

Уся перша половина XVI ст. проходила під знаком посилення боротьби проти татарських та турецьких нападів на українські землі, які нещадно плондрували Південну Україну. Надніпрян-щину, Волинь та Поділля.

Висновки

1. Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав збіглася у часі з утворенням та піднесенням єдиної централізованої держави, яка після повалення у 1480 р. ординського іа декаді активніше заявила про себе як про центр "збирання земель Русі".

2. На початку XVI ст. нарастають протиріччя між Литвою і Московою, що стало причиною численних російсько-литовських воен., внаслідок яких під владу Москви перейшли українські землі.

Тема 1. Українські землі в XVI ст. Соціальна структура українського суспільства

Економічне життя

Панування іноземних феодалів, татарські напади затримали, але не змогли зупинити економічного розвитку України.

На соціально-економічний розвиток України XVI ст. визначальний вплив справила зміна економічної ситуації в Європі. На західноєвропейському ринку значно зросли ціни на худобу і збіжжя. Розвиток внутрішнього ринку і зовнішніх економічних зв'язків справив значний вплив на сільське господарство. Матна-ти і шляхта почали розширяти свої орні землі, щоб виробити більше продукції на продаж.

Основою господарства на українських землях залишалося рілляництво. Поступово розвивалося городництво та садівництво. Провідною галузю в південно-західних районах стало тваринництво. Чималу роль відігравали й бджільництво, рибальство, мисливство.

Високого рівня розвитку досягла переробка сировини, були поширені водянні млини, турбани, медоварні, сукновальні. Розвивалася поташна, залізорудна, соляна, паперова та інші галузі промислового виробництва. Одночасно посилювся процес відокремлення ремесел від сільського господарства.

Великі литовські князі та польські королі вважали українські землі власністю своїх держав і розпоряджалися ними в інтересах панів. Вони роздавали грамоти на володіння землями з правом експлуатації селян, які працювали на цих землях.

Мангати — верхівка шляхетського стану, великі землевласники у Польщі, Литві, Україні, Білорусі.

Шляхта — панівний соціальний привілейований стан у Польщі, Литві, а також на підлеглих їм територіях України.

Висновок

Незважаючи на певні економічні зрушення, українські землі, перебуваючи під владою іноземних держав, втрачали свою самостійність і незалежність, а українська панівна верхівка втрачала здатність бодонити інтереси українського народу.

Князі, пани й дрібна шляхта

Наприкінці XV — на початку XVI ст. в українському суспільстві відбулося оформлення станів. Станова організація суспільства проникла в Україну із Заходу.

Стани — суспільні групи людей зі спільними правами та обов'язками, визначеними законом.

Стани виникли на підставі визначених законом прав, привілеїв та обов'язків.

На українських землях існували такі вищі стани:

1. Князі (аристократи)

Відігравали панівну роль у Великому князівстві Литовському, обіймали високі посади. Належали не лише представники правлячої династії, а й нащадки знатних українських родів, котрі зуміли зберегти великі земельні володіння.

Це звання передавалося у спадщину.

Права аристократів було закріплено привілеями 1492 і 1506 років:

- дістали захист від суду провінційної адміністрації;
- мали право утримувати власні збройні сили;
- мали власні хоругви і під ними виступали на війну;
- під час воєнних дій очолювали власні військові сили;
- ніхто не мав права на них скаржитися, хіба тільки великий князь або панська рада при великому князі.

В Україні налічували 20 князівських і 30 боярських родів.

2. Пани

Пан (слово було запозичено з чеської канцелярії) — означало родовий лицар, землевласник.

В Україні це слово вживалося з другої половини XIV ст.

Пани мали спадкову, а не надану великим князем вотчину. Це означало, що:

- їхні володіння діставалися їм у спадщину від діда-прадіда;
- їхні права на володіння землями було узаконено державними актами;
- вони мали право збирати з населення своїх володінь податки і вимагати виконання повинностей.

На відміну від Русі, у Литовській державі бояри (пани) не були власниками землі. За користування землею вони мусили відбувати військову повинність.

3. Дрібна шляхта

Від другої половини XIV ст. бояри-лицарі стали називатися шляхтичами.

Шляхтич — людина відомого, благородного походження. Формування шляхетського стану тривало в XIV—XVI ст. Великокнязівська влада пильно стежила, щоб до складу шляхти потрапляли лише ті, хто належав до боярських родів.

Законодавство XIV — другої половини XVI ст. закріпило привілеї шляхти:

1522 р. Було прийнято сеймову ухвалу, згідно з якою до шляхетського стану належали лише нащадки тих, хто став боярином ще за часів Вітовта.

1528 р. Було проведено перепис шляхти.

1557 р. "Устава на волоки" — закон, за яким здійснено остаточне виокремлення шляхти в стан, до шляхти було віднесено лише "бояр стародавніх", а решту відієнено до станів міщанства і селянства.

1566 р. Литовський статут, яким було гарантовано права шляхтичів, а саме:

- остаточно скасовано всі обмеження шляхетської земельної власності;
- зрівняно у правах шляхту з аристократією;
- закріплено за шляхтою законодавчі права;
- введено шляхетський становий суд;
- запроваджено виборні суди;
- створювалася система повітових шляхетських з'їздів — сеймиків — із регулярними загальними сеймами, і на них мала право з'їжджатися вся шляхта.

Польська шляхта — дрібні і середні феодалі. Вони мали великі привілеї:

- шляхетський титул був спадковим або надавався правителем держави;
- вони мали особисті свободи, права недоторканності;
- дістали право вільно розпоряджатися своїми землями;
- мали власний суд;
- могли обіймати державні посади;
- звільнялися від сплати податків і виконання повинностей;
- могли вести торгівлю, організовувати ремесла, промисли.

Українська шляхта таких прав, як польська, не мала:

- вона володіла невеликими маєтками;
- була зобов'язана виконувати персональну кінну службу;
- до кожного військового походу виставляла певну кількість озброєних вершників;
- на неї покладалися роботи з ремонту й укріплення замків та будівництва мостів;
- вона сплачувала певний натуральний податок.

Українська шляхта дотримувалася православної віри.

Отож не дивно, що українська шляхта вела боротьбу за те, щоб мати такі самі привілеї, як і польська. Частина її засвоювала польську мову, часто-густо переходила в католицьку віру. Інша частина поповнювала козацькі ряди і вела боротьбу проти польського панування.

Духовенство

Наприкінці XV — на початку XVI ст. впливовим станом було православне духовенство, яке в той час користувалося підтримкою Великого князя Литовського.

У польсько-литовську добу духовенство було численним, воно становило 1/10 частину населення. Духовенство поділялося на:

- **біле** (світські священики);
- **чорне** (монахи).

Церковні посади переходили у спадок — після смерті батька парохію (прихід) отримував старший син, а молодші сини шукали собі парохії у сусідніх селах.

"Церковні люди" не підлягали світському суду, в разі потреби їх судив суд єпископа.

Селяни на користь духовенства виконували такі повинності:

1. Видавали десяту частину свого майна (десятину).
2. Видавали дрібну данину натурою — яйцями, ковбасою, насінням тощо.
3. Відробляли панщину на церковних землях.

У Великому князівстві Литовському православна віра попервах стала панівною, мала значні права та привілеї, перебувала під опікою держави, користувалася авторитетом у суспільстві, але згодом занепадала.

Занепадання православної віри почалося:

- за Ягелла, який прийняв католицьку віру;
- після Городельської унії 1413 р., коли великі привілеї дістали католики;
- після Люблінської унії (1569 р.), коли почалося оточення й окатоличення українського населення.

Головним знаряддям наступу католицизму став орден єзуїтів, який поширив свій вплив на українські землі, що були під владою Польщі. Католицькі колегіуми було відкрито у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Острозі, Фастові та інших містах. Православна церква втрачала свій вплив.

Багато українських магнатів і шляхти, прагнучи посад, привілеїв, багатства, переходили в католицьку віру.

1582 р. Папа Григорій VIII провів календарну реформу, яка розвела в часі релігійні свята католиків та православних.

Католицькі феодали почали порушувати релігійні традиції українців.

Міщанство

Населення українських міст, яке становило **третій стан**, що виділився в окрему верству населення у XIV—XV ст., поділялося на:

1. **Патриціат** — купецько-лихварську верхівку, в чийй руках зосереджувалася вся влада.

2. **Бюргерство** — дрібні та середні власники (цехові майстри, середні та дрібні торговці), які були досить впливовими.

На середину XVI ст. налічувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них ремісничих — близько 80.

3. **Плебс** — міські низи:
- позачехові ремісники;
 - підмайстри;
 - наймити;
 - чорнороби.

Становище міського населення погіршувалося, коли міста передавали в оренду або коли вводили війська на пости.

Становище непривільєйованих груп населення

Основною непривільєйованою групою населення було селянство, яке залежно від форм феодальної експлуатації, характеру повинностей поділялося на такі групи:

1. Чиншові селяни або данники

Це особисто вільні та економічно незалежні селяни — общинники.

Сплачували феодалам натуральну й грошову ренту (чинш).

У період розвитку фільваркової системи сільського господарства ця категорія селянства поступово зникала.

2. **Тягі селяни**, які вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам.

Основними формами експлуатації цих селян були:

- відробіткова рента — панщина;
- державні податки — сребощина;
- державні повинності:
- будівляння мостів,
- прокладання доріг,
- ремонт замків тощо.

3. **"Отчики"** — колишня дворова челядь магнатів і багатой шляхти, які не мали власності, мешкали у дворах панів, працювали під наглядом панських слуг, фактично безправні і беззахисні.

У середині XVI ст. з дозволу своїх господарів вони заводили помешкання, сім'ї, майно.

Починаючи з другої половини XVI ст., отримували й землю, стаючи залежними селянами.

4. Службові селяни

Це слуги, ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала.

У процесі зростання феодального землеволодіння утвердження фільваркової системи господарювання відбулося зближення між різними групами селянства, а його феодальна залежність поступово переросла та юридично оформилася в залежність кріпосну.

Фільварки — великі приватні підприємства чи маєтки феодалів, які виробляли продукцію, переважно для збуту, і використовували працю феодально залежних селян.

Суть кріпацтва — прикріплення селян до землі, запровадження на обов'язкових селянських робіт на пана (панщина), остаточне обмеження їхніх громадянських прав і свобод.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян

1. 1447 р. Польський король Казимир IV видав привілеї про розширення прав і вільностей феодалів:
 - вони дістали право суду у своїй вотчині;
 - феодалам передали право збирати державний податок ("серебшин") у власну скарбницю.
2. 1505 р. У Галичині польський сейм заборонив селянам без згоди пана переходити на інше місце проживання.
3. 1557 р. "Устава на волоки" — реформа, проведена великим князем литовським і польським королем Сигізмундом II Августом, за якою:
 - землі сільських громад поділялися на волоки (лани) по 16–21 га, причому кращі землі віддавали під фільварки, тірші — селянам;
 - встановлювалася дводелна панщина у Литві;
 - значно обмежувалися права селян щодо місця проживання;
 - селяни позбавлялися прав розпоряджатися своїм майном, заповідати або відчужувати його без дозволу феодала.
4. Литовськими статутами (кодексами середньовічного права Великого князівства Литовського, які були головним збірником права на українських землях) було закріплено даліше закріпачення селян:
 - Статутом 1529 р.:
 - юридично оформлено феодальні відносини;
 - залежному селянинові при відході до іншого поміщика не дозволялося забирати з собою майно, худобу, реманент;
 - Статутом 1588 р.:
 - завершено оформлення кріпосного права;
 - остаточно закріпачено українське селянство;
 - за селянами зберігалося лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися;
 - селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав кріпаком;
 - встановлювався 20-річний термін розшуку селян-утікачів;
 - тривалість панщини визначалася з волі пана.

Виникнення українського козацтва

Суспільні процеси XV–XVI ст. зумовили виникнення нової верстви населення — козацтва.

Слово "козак" — тюркського походження, воно означає вільна людина, вільний воїн, воїн-вершник.

Термін "козак" вперше згадано в "Тасмійній історії моголів" (1240 р.); означає людину самітню, не пов'язану з домом, сім'єю.

Слово "козак" зафіксовано у половецькому словнику 1303 року і в урядових документах тенізьких колоній. Ця назва стосувалася вільних здобичників і степових промисловців-відхідників.

В українського народу це слово набуло значення особисто вільної, мужньої, хороброї людини, захисника України та оборонця православної віри.

Перші письмові згадки про українських козаків:

- 1489 р. Згадка про козаків на Поділлі у "Хроніці" польського історика М. Бельського.
- 1492 р. Татарський хан скаржився в листі великому князю литовському Олександрові, що козаки напали на татарські кораблі.
- 1499 р. У трамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона київському воеводі вказувалося, що козаки повинні давати 1/10 частину своїх доходів.
- 1550 р. Про козаків згадується в подорожніх записках польського дипломата Михалона Литвина.

Козацтво в Україні:

- стало окремим суспільним станом із певними правами і привілеями;
- мало свою територію, незалежну від державної адміністрації.

Теорії походження козацтва

- "Хозарська" — ототожнює козаків з давніми народами степу — хозарами.
- "Чорно-глобуцька" — вбачає в них нащадків "чорних глобуків" — тюркського племені, яке в давньоруські часи жило в пограничному районі зі степом.
- "Черкеська" — вважає виникнення козацтва одним із наслідків процесу міграції у Подніпров'я черкесів, які до того проживали в Імугаракані.

- **"Татарська"** — виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині після злиття татар з місцевим населенням часів Вігвота.
- **Автохтонна** — козацтво є прямим спадкоємцем візових тромад Київської Русі.
- **"Бродницька"** — пояснює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — бродниками, які жили в пониззі Дніпра.
- **"Болохівська"** — пов'язує козачину з існуванням давньоруських тромад — болохів, які після встановлення монгольського іта добровільно прийняли владу Орди і вийшли з-під влади місцевих князів.
- **"Угодницька"** — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на Наддніпрянщині тромад вільних озброєних людей, котрі прибули сюди на промисли за рибобо, бобрами, сіллю, дикими кінсьми та іншою здобиною.
- **"Захисна"** — пояснює появу козацтва на південних рубежах неабхідністю відсічі татарськй загрози.
- **"Соціальна"** — пояснює виникнення козацтва посиленням еконічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селян до масових втеч на вільні землі.

Причини виникнення українського козацтва

1. **Економічні** — колонізаційні устремління селян і міщан, які страждали від нестачі власної орної землі внаслідок зростання великого феодального землеволодіння та прагнули освоїти землі Придніпров'я та Дикого Поля.

Дике Поле — це причорноморські степи, розташовані між Дністром і Доном аж по річку Рось, спустошені кримськими татарами і турками. Ці землі були безлюдними і придатними для рільництва.

2. **Соціальні** — важке становище України під владою іноземних держав, жорстока експлуатація українського населення з боку литовських і польських феодалів, безправність селян, оформлення їхньої кріпосної залежності.

3. **Політичні** — необхідність захисту колонізованих земель від військового наступу державної прикордонної польської

адміністрації, її політики поставити козацтво на службу з охорони південних рубежів від татарської небезпеки. Позбавлення України її етнічної державності.

4. **Стратегічні** — виникла потреба в утворенні вільного військога та спорудженні фортець із військовими гарнізонами у зв'язку зі зростанням зовнішньої загрози та потребами захисту від нападів турків і татар.

5. **Національні** — політика колонізації (ополчення) українського населення та постійні національні утиски.

6. **Релігійні** — наступ католицької церкви на права православної, постійний релігійний гніт.

Чинники, що сприяли виникненню козацтва:

- існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами.
- Ці землі відзначалися великими природними багатствами, там водилися олені, лосі, бобри, дикі коні, вовки, ріки й озера перповнювали різна риба, раки, водолюбна птиця;
- досвід освоєння південних територій угодниками, здобиниками, бровниками.
- На зиму більшість їх поверталися в рідні оселі, збували в містах свою здобич, а на весну знову вирушали на промисли.
- Деякі залишалися в степу на постійно, влаштовували зимівники.
- Степові промисли приносили чималу здобич, але вимагали від людей мужності й витривалості;
- пранієння людей до міграції в пошуках кращого життя.

Висновки

За польсько-литовської доби відбуваються важливі процеси в соціальній сфері:

1. Формуються шляхетський та міщанський стани.
2. Православне духовенство починає втрачати позиції і його активно витісняє католицьке.
3. Різні категорії селян перетворюються на одну верству — кріпаків.
4. З'являється нова соціальна група — козацтво, яке виникло як опозиція, як нова еліта, що претендувала на роль політичного лідера і владу.

Люблінська унія (1569 р.)

Передумови Люблінської унії

- Крєвська унія (1385 р.), як перша спроба об'єднати Велике князівство Литовське і Польське королівство для спільного подолання зовнішньої небезпеки з боку рицарів-хрестоносців.
- Проникнення польського панства в Україну, захоплення ним окремих районів, що ставило питання про офіційне визнання й узаконення шляхетсько-магнатських надбань.
- Польські пани за умов підвищення попиту на сільськогосподарські товари на зовнішньому ринку посилювали наступ на українські землі, підштовхували до остаточного розв'язання проблеми унії (об'єднання) Польщі і Литви.
- Виникнення централізованої Московської держави на північний схід від Литви, яка активізувало свою діяльність зі "збирання Руських земель".

Причини Люблінської унії

1. Недачі та ослаблення Литви у Лівонській війні з Московською державою (1558—1583 рр.), втрата значних територій, виснаження матеріальних ресурсів, руйнування господарства, важкі людські втрати, загроза з боку Московського князівства підштовхували уряд Великого князівства Литовського до об'єднання з Польським королівством.
2. Невдоволення різних верств населення українських земель політикою Великого князівства Литовського, яке не протистояло наскокам татарських орд і виявлялося неспроможним їх зупинити. Невдачі в боротьбі з татарами підірвали могутність Великого князівства Литовського і змусили його попросити допомоги у Польщі.
3. Прагнення української, білоруської та литовської шляхти обмежити вселаддя магнатів і зрівнятися у правах із польською шляхтою.
4. Бажання польської шляхти збільшити свої володіння за рахунок українських земель, що перебували під владою Великого князівства Литовського.

Люблінський сейм 1569 року

1 липня 1569 р. Спільний сейм представників Великого князівства Литовського і Польського королівства в м. Любліні проголосив про злиття двох держав у єдину державу — Річ Посполиту.

(Річ Посполита означає "спільна справа").

Умови Люблінської унії

Люблінська унія — міждержавна угода про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту.

1. Єдина держава — Річ Посполита — повинна мати спільного короля, сейм, сенат, спільну скарбницю і монету, спільну зовнішню політику.

2. Литва передала Польщі українські землі, які належали до її складу:

- Волинь;
 - Поділля;
 - Київщину;
 - Східну Галичину;
 - частину Лівобережжя (Полтавщину).
3. На цих землях було створено шість воєводств:
- Руське (Галичина);
 - Белзьке;
 - Волинське;
 - Брацлавське;
 - Подільське;
 - Київське.
4. За Литовським князівством залишалися Брєстське воєводство та Пінщина.
5. Пани обох держав дістали право на володіння маєтками по всій території Речі Посполитої.
6. Митні кордони ліквідувалися.
7. За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного права і суду, адміністрації, війська, скарбу й державної ("руської") мови.

Позитивні наслідки Люблінської унії

1. Унія дала змогу воз'єднати українські землі і вийти на західноєвропейський рівень культури.
2. Пожвавилася внутрішня торгівля, збільшилася кількість ярмарків.
3. Прискорилося колонізація Подніпров'я.
4. Унія спричинила могутній спалах соціально-економічного, культурно-освітнього рухів та збройної боротьби.
5. Повернула Україну до Заходу.
6. Створювалися умови для посилення європейських впливів.
7. Річ Посполита відкрила Україні шлях до європейської торгівлі сільськогосподарською продукцією через балтійські порти.
8. З українських земель до Західної Європи вивозили худобу, зерно, потон, вовну, віск тощо.

Негативні наслідки Люблінської унії для долі України

1. Становище українців різко погіршилося.
2. Посилилося феодалне, національно-культурне і релігійне гноблення українського народу.
3. Українському народові загрожувало повне національне знищення.
4. Привласнивши українські землі, польські магнати і шляхта експлуатували природні ресурси, жорстоко визискували українських селян, караючи їх навіть смертю.
5. Переслідувалися українські звичаї, проводилося насильницьке насадження католицизму та заборона православної віри.
6. Примусово насаджувалися польська культура, мова, освіта.
7. Більшість міст України належала польським панам. Українських міщан всього обмежували в правах.

Висновки

1. З укладенням Люблінської унії закінчилася литовсько-руська доба в історії України.
2. Об'єднання в одній державі військового та економічного потенціалу Польщі, Литви, України поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими державами тогочасної Європи.
3. Унія принесла в Україну ворожнечу, кровопролиття, руйнування, зневажання національної гідності українського народу.
4. Люблінська унія значно погіршила ситуацію в Україні, але сприяла зростанню культурно-освітницького й визвольного рухів та національної самосвідомості українців.

Адміністративно-політичний устрій України у складі Речі Посполитої в другій половині XVI ст.

Адміністративно-політичний устрій — поділ території на певні частини для створення державних форм влади й управління на місцях.

На території України створювалися колоніальні органи управління і поступово поширювався адміністративний устрій Речі Посполитої.

Річ Посполиту очолювали виборний король, спільний сейм і сенат.

1. Король:

- керував зовнішньою політикою;
- призначав на посади чиновників і сенаторів;
- усі питання мав вирішувати зі згоди сейму.

Влада короля була обмеженою.

2. **Сейм** складався з магнатів, шляхти й верхівки католицького духовенства. Він вирішував найважливіші питання державного життя.

3. **Сенат** складався з самих лише урядових осіб.

4. Усю країну було поділено на воєводства.

Українські землі у складі Речі Посполитої об'єднувалися у шість воєводств.

1618 р. приєдналося Чернігівське воєводство, що утворилося на землях, відторгнутих від Московської держави.

На чолі воєводств стояли воєводи, яких призначав уряд.

Воеводства поділялися на повіти, які ще називали староствами. Їх очолювали старости й каштелєни (коменданти) фортець. Старост (намісників повітів) обирала шляхта.

Повіти поділялися на волості.

5. У воеводствах і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала місцеві справи та обирала своїх представників до спільного сейму. Шляхетські сеймики були знаряддям панування як польських, так і українських феодалів над населенням.

6. Для Волинського, Брацлавського, Київського воеводств було збережено дію Литовського статуту й українську мову в судочинстві.

Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

Люблінська унія спричинила серйозні соціально-економічні та політичні зміни в житті України, вона сприяла посиленню польської експансії на українські землі та руйнівному наступу католицизму.

У 1569 р. було здійснено перепис вільних земель у трьох українських воеводствах — Волинському, Подільському та Київському, і король почав їх роздавати польській шляхті. Польські пани виїжджали на українські землі, будували тут замки, містечка, навколо яких з'явився багатий сіль.

Польські пани на українських землях запроваджували фільваркові господарства, панщину, нещадно експлуатували природні багатства краю.

Розвиток фільваркового господарства супроводжувався обезземелюванням селян, посиленням кріпацтва. Збільшилося вивезення з українських земель на ринки Західної Європи збіжжя, худоби, вовни, воску, меду та інших сільськогосподарських продуктів.

Значно посилились ополчення, окатоличення та дискримінація українського населення.

Польські пани були повновладними господарями на українській землі, вільно розпоряджалися життям селян. Закон дозволяв їм карати селянина на смерть.

Литовський статут 1588 р., який діяв у Речі Посполитій разом із польським феодалним правом, остаточно закріплював селян, які проживали на землі феодалів 10 років.

У містах ремісники-українці зазнавали дискримінації, зокрема у разі вступу до ремісничих цехів, обмежувалися місця їхнього проживання тощо.

Загострилася в Україні політична і релігійна ситуація в зв'язку з переходом на новий календарний стиль. У 1582 р. папа Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, у якому внаслідок недоліків обчислення утворилися різниці між календарним та астрономічним часом. Папа наказав з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів.

Католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий.

Зміна календаря призвела до посилення соціального і релігійного тніту, оскільки польські пани забороняли українським селянам відзначати свята за старим стилем і змушували їх у ті дні працювати, що викликало різку опозицію.

Висновки

1. Люблінська унія погіршила загальну ситуацію в Україні.
2. Негативні наслідки Люблінської унії для України значно ускладнювали процес формування української нації.

Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні

Реформаційні рухи на українських землях

На початку XVI ст. Західна Європа переживала великі зміни в релігійному житті, зумовлені Реформацією, що почалася в Німеччині.

Реформація — з латинської — перетворення.

Реформаційний, або протестантський, рух — це соціально-політичний рух XVI—XVII ст., що охопив багато країн Європи та був спрямований проти засидли католицької церкви, за перебудову (реформу) церкви.

Цей рух започаткував новий напрям християнського вчення — протестантизм.

Протестантська церква протолошувала свою незалежність від влади Папи Римського.

Реформація знайшла своє поширення на теренах Речі Посполитої.

В Україні стало багато прихильників протестантської церкви, особливо серед панів і шляхти, протестантські промали з'явилися у великих панських маєтках або містах. Поширювалися різні вярвчення і секти:

1. **Кальвінізм** — протестантська течія, ідеологом якої був Ж. Кальвін. Він проповідував необхідність дешеві церкви, а також поміркованість, економію, підприємство в особистому житті людини.

Кальвінізм найпоширенішим був серед шляхти, мав своїх прихильників і серед магнатів. В Україні тривалий час прихильником кальвінізму була родина Потоцьких.

2. **Аріанство** — течія у християнстві, засновником якої був олександрійський священник Арій (IV ст. н.е.).

Аріанство заперечувало єдиносущність Бога-Отця і Бога-Сина (Христа), вважаючи останнього творінням Бога-Отця і отже, нижчим за нього.

3. У VI—VIII ст. це вчення дешо змінилось і дістало нову назву — **соціанство** (від імені засновника Ф. Соціана).

Соціаніани:

- не визнавали вчення про Святу Трійцю (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух святий);
- проголошували Христа людиною, а не Богом;
- обстоювали свободу совісті;
- заперечували свободу совісті;
- орієнтувалися лише на панів і шляхту;
- користувалися лише польською і латинською мовами.

В Україні соціанство було поширене на Волині, в Чернігові, Хмельнику, Проскурові, Києві та ін.

Наприкінці XVII ст. соціанське віросповідування в Речі Посполитій було заборонено.

Всі реформаційні рухи в Україні зароджувалися на основі морально-побутового занепаду церковної ієрархії.

Висновки

1. Протестантська церква не здобула широкого поширення в Україні.
2. Вплив Реформації на українських землях виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Контрреформаційні рухи в Україні

Контрреформаційні рухи — намагання провести реформи всередині католицької церкви, щоб піднести її роль і вплив, підірвати реформацію.

Велику роль у проведенні реформи всередині католицької церкви відіграв орден єзуїтів (дослівно — "Товариство Ісуса"). Був заснований у 1534 р., офіційно затверджений папою Павлом III у 1540 р.

Його мета — зміцнення позицій католицької церкви, владі Папи Римського, підірваних реформаційним рухом. Єзуїти розгортали свою діяльність в Україні, відкрили єзуїтські школи у Львові, Кам'янці, Києві та інших містах, прагнувши збільшити кількість прихильників католицизму. Вони на вербували чимало прибічників з-поміж литовсько-руських магнатів і шляхти, на вернули їх до католицтва.

Православні братства

Братства — це громадські спілки православного українського населення — міщан, духовенства, української шляхти, козаків.

Вони протистояли:

- наступові католицизму;
- національним утискам;
- політиці колонізації українських земель.

Братства відігравали визначну роль у політичному й культурному житті:

1. Обстоювали право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів.

2. Налаштовували тропові позики своїм членам, рятували міщан від боргів, для збіднілих братчиків і старців влаштовували притулки, шпитали.

3. Відкривали друкарні, організовували випуск і розповсюдження полемічних творів, які були спрямовані проти католицизму.

4. Ставали на захист міщанства від національного гніту, надсилали скарги до судів на міські магістрати.

5. Створювали школи, забезпечували їх підручниками, утримували вчителів і бідних учнів, надавали кращим учням допомогу для продовження навчання за кордоном.

Братські школи високо підняли рівень освіти серед міського населення.

Навколо братств об'єднувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі.

Українські братства мали власні статуту, що чітко регулювали їхню організацію і діяльність.

Братства виникають у багатьох містах України: Львові, Дрогобичі, Галичі та ін.

1615 р. Виникло київське братство.

У його організації взяли участь представники міщанства, шляхти, духовенства:

1. Борещкий, 3. Копистенський та інші. Гальшка Гудевичівна зановила братству свій двір на Подолі та значні кошти.

1615–1616 рр. На ці кошти було збудовано школу та Богоявленський монастир — основу майбутньої Києво-Могилянської академії.

Висновок

Братства були формою духовного (ідеологічного) протесту українського народу за умов національно-релігійного тніту.

Львівська братська школа

В Україні перше братство, разом зі школою, книгарнею та друкарнею, з'явилося у Львові.

У **1586 р.** було затверджено статут Львівського братства.

У друкарні Львівського братства у **1573 р.** Іван Федоров надрукував книгу "Апостол".

Львівське братство:

- здійснювало контроль за духовництвом, у тому числі за епископами;

- боролося за оновлення православної церкви, яка зазнавала переслідувань з боку польських властей;

- збудувало у Львові церкву Успення Богородиці;

- активно боролося за створення у Львові міського самоврядування, незалежного від влади Польщі.

До Львівської братської школи ходили діти всіх станів та займали місця відповідно до успіхів у науці, а не внаслідок становища батьків. Характер школи був демократичний. Вчили грецької мови, церковно-слов'янської граматики, риторики, діалектики, філософії, поезику, історії.

Львівська братська школа випускала не лише культурних діячів, а й учителів для інших шкіл.

Становище церкви в XVI ст.

Львівська унія зумовила загострення релігійних проблем, посилюється процес окатоличення українського населення. Позбавлена підтримки Польсько-Литовської держави, православна церква була в занепаді. Польки заохочували перехід у католицизм православних українців.

Зростала православна магнатьсько-шляхетська опозиція, яку очолював Василь-Костянтин Острозький. Вона прагнула розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої.

Широко вертали українського населення — селянство, міщани, частина дрібної та середньої шляхти — чинили опір окатоличенню і захищали православну віру.

Політично ситуації мала сприяти церковна унія.

Розвиток полемічної літератури

У 80-ті роки XVI ст. почала видаватися полемічна література (полемика — дискусія, сперечання), що мала особливе значення в боротьбі з католицькою церквою.

Ідейний зміст полемічної літератури був направлений проти полонізації (ополучення) українського народу, насадження католицизму. Поштовхом до написання полемічних творів стала книга польського публіциста Петра Скарги "Про єдність церкви божої" (1577 р.), в якій автор висловлював думку про необхідність унії та подолання православної церкви католицькою.

Українські православні письменники-полемісти обстоювали права рідної церкви, протидіяли насадженню католицизму. У полеміці з церковними магнатами виразили гуманістично-демократичні ідеї суспільної рівності, ідеї свободи віросповідання.

Видатними полемістами були:

Герасим Смотрицький, який написав твір "Ключ царства небесного" (1587 р.), в якому захищав основи православної віри. Відомий і його твір "Календар римський новий" (1587 р.), як протест проти реформи календаря.

Василь Суразький — написав твір "Про єдину істинну православну віру".

Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького.

Написав твір "Гренос", в якому показав занепад православної церкви, плач якої глибоко хвилював православних. Автор змалював плач багатьох голосів за тими, хто перейшов до католицької віри.

Іван Вишенський, автор погемичного твору "Порада", в якому він радив очистити православну віру від усякого зла та ереси. І. Вишенський написав близько 20 послань, адресуючи їх князю Острозькому, братцтвам, владикам і всім українцям ("Послання до збоглич від православної віри єпископів", "Короткословна відповідь Петру Скарзі" та ін.).

Вперше твори І. Вишенського зібрав і частково опублікував 1815 р. Микола Костомаров.

Наукову роботу про Івана Вишенського та його творчість написав Іван Франко. У поемі "Іван Вишенський" він відтворив образ великого полеміста.

Захарія Копистанський, архимандрит Києво-Печерської лаври, написав "Палінодію...", в якій автор гостро критикує прихильників Риму, засуджує католицьке духовенство.

Висновок

Погемічна література XVI — початку XVII ст. відіграла важливу роль у пробудженні національної і соціальної свідомості українського народу.

Церковні собори у Бересті 1596 р., утворення греко-католицької церкви

Причини унії

1. Бажання верхівки православної церкви зрівнятися з католиками.
 2. Польський король і Папа Римський були зацікавлені в здійсненні унії, щоб таким чином духовно підкорити український народ, збільшити свої володіння і свої доходи.
- Православне духовенство хотіло, щоб унія з римо-католицькою церквою була:

- основою національного самозбереження українського народу;
- прогидією переходу українців до католицизму.

1595 р. у Кракові відбулася нарада за участі православних єпископів Кирила Терлецького, Іпатія Потія і сенаторів-католиків, де було вироблено умови унії.

1595 р. Єпископів — прихильників унії — прийняв папа Климент VIII й урочисто схвалив унію.

Жовтень 1596 р. У Бересті зібрався церковний собор.

Із самого початку він розколовся на два окремих собори: один — католики й частина православних єпископів — проголосив об'єднаний (унійний) православної й католицької церков; другий — православний собор — відкинув унію і відлучив уніатів від церкви, а сам факт унії визнав недійсним.

Сигізмунд III затвердив рішення уніатського собору.

Уніатська греко-католицька церква.

- Своїм главою уніати визнали Папу Римського, але зберегли в уніатській церкві слов'янську мову та обряди православної церкви.

- Уніатське духовенство отримувало від польських королів права на володіння землями й селянами.

- Уніатське духовенство, так само як католицьке, звільнялося від сплати податків.

- Уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади.

- Польський уряд оголосив унію обов'язковою для всіх православних Речі Посполитої.

Проти унії виступили:

1. Інша частина православного духовенства збирала свій собор, на якому засудила унію і проклала її прихильників.

2. Громадський рух в Україні проти уніатства очолив Костянтин Острозький, який раніше виступав за єдність церков, а не підпорядкування православної церкви католицькій.

3. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який постійно підтримував православну віру.

4. Більшість народних рухів і повстань відбувалися під гаслами боротьби проти католицизму та унії.

Наслідки унії

- Українці були розділені між кількома церквами.
- Католицька церква зберегла панівне становище в державі.
- Почалася відкрита експансія католицизму проти українського народу, його духовності, історії та культури.
- Релігійні протиріччя ще більше загострилися.
- Почався масовий наступ на православну церкву.

Виникнення Запорозької Січі

Нижню течію Дніпра перетинали дев'ять кам'яних скель — пороги:

Козацький,
Сурський,
Лоханський,
Дзвонецький,
Ненайтець,
Вовнизький,
Будило,
Липиний,
Вольний.

Нижче пороги лежав Великий Луг — безмежні дніпровські плавні, густо вкриті очеретом, чагарниками, лісами, численними болотами, озерами, що тягнулися вздовж лівого берега Дніпра на 100 км (приблизно від нинішнього Дніпропетровська до Запоріжжя).

На дніпровських островах і вздовж приток Дніпра, в місцях промислів, рибництва і скотарства споруджувалися козацькі укріплення — Січі (з січених або рублених дерев'яних колод).

Згодом козаки почали будувати фортеці.

Історики (М. Грушевський, Д. Яворницький, О. Субтельний) вважають, що Запорозьку Січ започаткувала козацька фортеця, зведена у 50-х роках XVI ст. на о. Мала Хортиця Дмитром Вишневецьким.

Козацька Січ була справжньою фортецею:

- навколо фортеці козаки викопували глибокі рови;
- насипали високі земляні ваги, на яких споруджували оборонні вежі з бійницями. Тут стояли тармати;
- на оборонних спорудах постійно чергували озброєні козаки.

“Посередині Січі — просторий майдан, а в його центрі — церква.

На майдані відбувалася козацька військова рада.

Майдан оточували козацькі житла — курені, збудовані з дерев'яних колод або плетені з лози й укриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарів тощо.

Усі ці споруди були добре пристосовані для оборони.

• Унія насаджувалася силою, православні церковні маєтності передавалися уніатам.

• Розширилася сфера впливу Ватикану на Схід.

• Значно зросли церковні володіння Ватикану.

• З моменту свого утворення греко-католицька церква потрапила в складне становище, оскільки:

— католицька церква не сприймала уніатів як повноправних членів римо-католицької віри;

— більшість українського населення ставилася до неї як до чужої, що зрадила “батьківську” віру.

Значення унії

1. За умов чужоземної окупації українських земель, національного й релігійно-церковного тиснення випадала себе для збереження національної самобутності українського народу.

2. Стала засобом захисту української мови як важливої національної ознаки.

3. Створила передумови для появи національної інтелігенції.

Висновки

• Брестська унія викликала протест більшості українців, їх боротьбу на захист православ'я, українських традицій.

• Українська віра, церква і духовність опинились у принизливому становищі.

• Захист православ'я став провідним гаслом національно-визвольної боротьби українського народу проти Польщі.

За мурами часто селилися ремісники, торговці. Спеціальні будівлі призначалися для проживання іноземних послів" (В. Смолий).

Запорозькі Січі (козацькі фортеці)

1. **1552–1558 рр. Хортицька** (перша) Січ на о. Хортиця. Це острів невеликий, але високий, скелястий; дуже зручний для будівництва укріплень.
2. **60-ті роки XVI ст. — 1593 р. Томаківська** Січ на о. Томаківка. Це великий острів, який у середині XX ст. був пустельний, але колись тут були великий ліс, озеро, багате на рибу, і добра трава для коней. У південній частині Томаківки залишилася сліди укріплень (рови і вали). Тепер він затоплений водами Каховського водосховища.
3. **1593–1638 рр. Базавлуцька** Січ на острові в гирлі р. Базавлук. Тут розміщувалася велика козацька флотилія. Ніяких слідів укріплень не залишилося.
4. **1638–1652 рр. — Микитинська** Січ на Микитному Розі. Це мис на правому березі Дніпра. Не залишилося ніяких слідів, бо під час повені 1846 р. Дніпро забрав частину берега, де мала бути січова скеля.
5. **1652–1709 рр. — Чортомилівська** (Стара) Січ. З одного боку вона виходила на поле (степ), з інших боків обмивалася річками Підпільною, Протоєм (тепер Гнида), Чортомликом. Тепер це — окремі островці біля села Капулівки, досить високі, зарослі деревами і травою. Залишилися сліди валів і ровів.
6. **1709–1711 рр. — Кам'янська** Січ. Була зруйнована за наказом Петра I.
7. **1711–1734 рр. Олешківська** Січ.

Розташована на лівому березі Дніпра, на території Кримського ханства (напроти теперішнього Херсона). Залишків Січі немає.

У 1845 р. це місце було розорано, засаджено лозою та іншими кущами, аби зупинити піщані кучугури, що засипали місечко.

8. 1734–1775 рр. Нова Січ (остання на Запорозжжі).

Вона розташовувалася між лівим берегом Базавлукі і правим берегом річки Підпільної. Це було недоступне місце серед лабіринтів річок, озер і плавнів. Нині тут міститься село Покровське, в якому збереглися залишки січових валів і ровів.

Значення утворення Запорозької Січі

1. Вона відіграла значну роль у боротьбі проти феодално-кріпосницького, релігійного гніту та чужоземного гноблення.
2. Героїчна боротьба запорозьких козаків мала великий вплив на народні маси України, підтримуючи в них дух протесту проти пригноблених, надихаючи на подальшу боротьбу з ними.

Дмитро Вишневецький

Дмитро Іванович Вишневецький — славетний лицар, мужній воїн, талановитий воєначальник, чудовий організатор, гнучкий дипломат; серед козаків користувався великим авторитетом.

Дмитро був старшим із чотирьох синів Івана Михайловича Вишневецького.

Родина Вишневецьких походила з нащадків Великого князя Литовського Ольгерда, яка поріднилася з українськими магнатами. Вишневецькі володіли великими маєтками. У 1551 р. старостою Канівського і Черкаського староств став Дмитро Вишневецький.

У той час посилюлися наскоки кримських татар на Україну. Дмитро Вишневецький дуже любив Україну, захищав Волинь і Поділля від татарських нападів, брав участь у багатьох битвах і сутичках. Став ватажком козаків, бо вони побачили у ньому оборонця рідного краю, визнали у ньому справжнього керівника і гетьмана.

Дмитро вирушив на Дніпровське пониззя і на о. Хортиця у 1556 р. збудував фортецю, яка мала стати плацдармом для захисту південних українських земель. Він вперше наказав робити козацькі човни з буйолових шкір, щоб можна було їх легко переносити.

Дмитро Вишневецький у боротьбі з татарами шукав союзників і почав вести переговори з московським царем: вів листування, зустрічався з московськими послами у 1556 р.

У січні 1557 р. кримський хан із великим військом підпли човнами до Хортиці.

24 дні тривала облога фортеці, але татари змушені були відступити.

Випиту 1557 р. кримський хан із ще більшою силою вдару прийшов на Запорожжя.

Д. Вишневецькому і козакам довелося тримати жорстку оборону. Однак сили були нерівними. До того ж закінчилися харчі, козаки почали розбігатися. Д. Вишневецький мусив покинути фортецю. Татари, укріплених зруйнували.

Д. Вишневецький закріпився в Каневі й Черкасах.

У вересні 1557 р. він офіційно звернувся до московського царя з проханням про заступництво.

У січні 1558 р. на чолі 30-тисячного московського війська виступив проти татар, дійшов до Перекопу.

У 1559–1560 рр. здійснив три наступи на фортецю Азов. Але згодом, не дочекавшись підтримки Москви, повернувся в Україну.

У 1563 р. він втрутився в молдавські усобиці, але потрапив у полон і був страчений у Константинополі. Картина страсти Д. Вишневецького була жакливого. За наказом султана його скинули з фортечної стіни на таки, на яких він висів три дні, просявляючи Христа та даючи Магомета. Обурені турки розстріляли його з луків.

Польський історик М. Бельський у "Хроніці" так описував страгу Д. Вишневецького:

"Кажуть, що перед стратою йому запропонували відмовитися від православ'я, обіцяючи життя і свободу, князь відмовився. Турки розтіли йому груди і, сподівачись здобути мужність знаменитого гетьмана, вийняли серце, розділили і з'їли його".

Його життєвий шлях і смерть почали обробляти легендами. Про нього складали перекази, оповідання, в піснях оспівували його під ім'ям Байди.

Запорозька Січ — козацька республіка

Республіка (суспільна справа) — форма державного правління, за якої органи державної влади обираються на певний термін усім народом.

Верховна влада на Січі належала козацькій раді (обиралася січня і 1 жовтня кожного року).

На козацькій раді обирали козацьку старшину:

1. Кошового отамана (символ влади — булава).
Коло його повноважень:

• йому належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі;

• від імені товариства він вступав у дипломатичні зносини з іншими державами;

• затверджував обраних або призначених козаків на посади;
• розподіляв землі між куренями;

• вирішував питання прийняття козаків до військової або звільнення їх.

2. Військового осавула (символ влади — тростина).

• за організації ведення прикордонної служби запорозьких земель;

• за охорону зимівників і шляхів на Січ;

• підтримував дисципліну і порядок у війську;

• розподіляв платню, провіант;

• наглядав за виконанням судових рішень.

3. Військового суддю (символ влади — січова печатка і тростина), який:

• чинив суд на Січі;

• за відсутності кошового отамана виконував його обов'язки;

• зберігав скари у військовій скарбниці.

4. Військового писаря (символ влади — каламар), який:

• від імені кошового отамана і товариства готував листи до керівників інших держав, універсали, складав різні документи;

• очолював січову канцелярію.

5. Військового обозного, який:

• командував артилерією;

• віддав організацією козацького табору.

Військовій старшині допомагали військові служителі:

1. Пушкар:

- під керівництвом обозного завідував артилерією;
- зберігав порох, ядра;
- організовував постачання артилерії.

2. Довбш, який ударами в литаври збирав козаків на військову раду

3. Тлумач:

- перекладав документи;
- вів переговори з іноземцями;
- входив до складу посольств, що їх відправляла Січ до інших держав.

4. Військові шафари перевозив: збирали податки.

5. Булавничий: опікував булаву кошового отамана.

6. Хорунжий: опікував військові корогви.

7. Бунчужний: опікував гетьманський бунчук.

8. Військовий кантаржій: стежив за надходженнями до січової скарбниці, а також за дотриманням правил торгівлі на Січі.

У руках старшини зосереджувалася не лише влада, а й значні багатства (зимівники, промисли, човни, гроші, зброя тощо).

Територіальний поділ земель Запорозької Січі

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця (округ) Січі.

До 1768 р. паланок у Запорозжі було 5, а на 1775 р. — 8.

Найвища влада належала раді паланки.

На чолі паланки стояв полковник, який виконував усі адміністративні справи своєї округи:

- здійснював нагляд за фінансами;
- вів суд тощо.

Громада поселення промислу обирала свого промиського отамана.

Козацькі клейноди (знаки влади)

Клейноди (з німецької — коштовності) — знаки влади українського козацтва.

1. Булава — відзнака гетьмана.

На урочистих виступах гетьман тримав булаву в руці, а так булава лежала перед ним на столі або за гетьманом тримав її гетьманський джур (слуга й помічник).

2. Бунчук — відзнака гетьмана.

Це була палиця 3 м завдовжки, на кінці з металевим "каблучком", з-під якого звисала китиця з кіньського волосся. На Запорозжі пасама виготовляли з білого кіньського волосся і червоних мотузок.

Бунчук носив бунчужковий товариш над гетьманом, особливо, коли гетьман був між військом.

3. Гербова печатка була круглою, спершу меншого, а потім більшого розміру.

Посередині містився герб із зображенням козака, підперезаного поясом, у шапці, з рушницею у лівій руці.

4. Корогви (прапори). У козацькому війську було три роди корогв (прапорів):

- корогви вьшого війська;
- полкові корогви;
- сотенні корогви.

Спочатку козацьке військо мало прапори тих держав, що брали їх на службу.

На козацьких прапорах були різні зображення:

образи Богородиці, святого Михайла, святої Варвари, хрести, вишиті золотом, тощо.

Корогви прапорів різні: червоний, білий, чорний, малиновий, жовто-блакитний тощо.

Щодоенно використовували менші корогви — значки (малі прапори).

Лише у XVIII ст. на всіх військових корогвах з'явився однакове зображення — національний герб. Зберетися прапори Лубенського полку з 1758 р., Переяславського полку з 1765 р. На другому боці корогви кожен полк чи сотня мали свій власний знак.

5. Бубни і труби.

Ці ознаки своєї влади військо дуже цінувало і ставилося до них із великою пошаною.

6. Пірнач — відзнака полковника.

Це булава, але не з круглим яблуком, а з шестигранним наконечником із насадженими на нього срібними перами.

Життя та побут козаків

Соціальний склад козацтва

1. **Міщани** — жителі замків-фортець і містечок, що межували Диким Полем. Частина з них навесні відправлялася в південні степи на промисли, де вдавалася до мисливства, рибальства, бортництва. Їх називали відхідниками. Восени вони поверталися додому, сплачуючи десятку частину власної здобичі старостам. Деякі з відхідників із часом не поверталися на зиму додому. Вони почали об'єднуватися у громади, ватаги та будувати різних частинах Дикого Поля укріплення ("січі").

2. **Вихідці з боярства**, які не мали жалуваних грамот на своє маєнності. Із них формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація — старшина.

3. **Селянство**. З приходом на українські землі литовських польських феодалів значно посилилася експлуатація селян, а з створенням фільварків — їх масове закріпачення. Однією із форм боротьби були масові втечі селян у степи, де вони поповнювали ряди козаків.

Господарська діяльність козаків

Спочатку козаки вели господарську діяльність, що мала сезонний характер і не потребувала господарських будівель, осідлості.

Це були різні промисли:

- полювання;
- бортництво;
- рибальство.

Згодом у місцях, найбільш безпечних від нападів татар, у місцях промислів з'явилися зимівники (козацькі хутори), які склалися з двох-трьох хат, господарських будівель. Часом такий хутір мав млин або кузню.

Господарем зимівника міг бути кожен, хто того хотів. У зимівниках використовувалася лише особиста або наймана праця.

Крім промислів, **заняттями козаків** були: рільництво, скотарство, садівництво, ремесло.

Популярні галузі ремесла:

суднобудування (будування "чайок"), виробництво пороху та боеприпасів (куль, ядер тощо), ковальська справа тощо. Не перебували козаки й торгівлею — продавали продукти своєї діяльності та здобич, купували — хліб, одяг, зброю.

Становище козаків

Соціальний склад козаків був не однорідним.

1. Існувало заможне козацтво, власники великих господарств.
2. Численна козацька голота. Кріпацтва не було, практикувалася наймана й особиста праця.

Прийняття на Запорозьку Січ

Умовами прийняття на Січ були:

- знання української мови;
- православна віра;
- вміння володіти зброєю.

Січовий козак мусив:

- дотримуватися традицій товариства і клятви на вірність йому;
- бути неодруженим.

Сімейні козаки на Січ не допускалися.

Жили вони за територією Січі, на хуторах; їхніми заняттями були хліборобство, скотарство, промисли, торгівля.

Вірність закону, товариству запорожці цінували понад усе.

За порушення звичаїв Запорозької Січі козаків судили і жорстоко карали, зокрема:

- за крадіжки карали на смерть;
- якщо хтось убивав товарища, то його живцем разом із убивчим закопували в землю;
- за вживання алкоголю під час походу могли засудити до вбивства;
- жорстоко карали козаків, якщо він приводив на Січ жінку.

Не було місця в січовому товаристві зраді, бовтузтву, підлості, шахрайству.

Найтяжчою карою для запорожця було вигнання його з гандею із Січі.

Козаки були безстрашними воюками, які з презирством ставилися до смерті, не знали страху в битвах з ворогом, героїчно захищали рідну землю.

Життя та побут козаків

Соціальний склад козацтва

1. **Мішани** — жителі замків-фортець і містечок, що межували Диким Полем. Частина з них навесні відправлялася в південні степи на промисли, де вдавалася до мисливства, рибальства, бортництва. Їх називали відхідниками. Восени вони поверталися додому, сплачуючи десятку частину власної здобичі старостам.

Деякі з відхідників із часом не поверталися на зиму додому. Вони почали об'єднуватися у промали, ватаги та будувати різних частинах Дикого Поля укріплення ("січі").

2. **Вихідці** з боярства, які не мали жалуваних грамот на своє маєтності. Із них формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація — старшина.

3. **Селянство**. З приходом на українські землі литовських польських феодалів значно посилилася експлуатація селян, а з створенням фільварків — їх масове закріпачення. Однією із форм боротьби були масові втечі селян у степи, де вони поповнювали ряди козаків.

Господарська діяльність козаків

Спочатку козаки вели господарську діяльність, що мала сезонний характер і не потребувала господарських будівель.

Це були різні промисли:

- полювання;
- бортництво;
- рибальство.

Згодом у місцях, найбільш безпечних від нападів татар, у місцях промислів з'явилися зимівники (козацькі хутори), які склалися з двох-трьох хат, господарських будівель. Часом такий хутір мав млин або кузню.

Господарем зимівника міг бути кожен, хто того хотів. У зимівниках використовувалася лише особиста або наймана праця.

Крім промислів, заняттями козаків були: рільництво, скотарство, садівництво, ремесло.

Популярні галузі ремесла:

суднобудування (будування "чайок"), виробництво пороху та боеприпасів (куль, ядер тощо), ковальська справа тощо.

Не перебували козаки й торгівлею — продавали продукти своєї діяльності та здобичі, купували — хліб, одяг, зброю.

Становище козаків

Соціальний склад козаків був не однорідним.

1. Існувало заможне козацтво, власники великих господарств.
 2. Численна козацька голота.
- Кріпацтва не було, практикувалася наймана й особиста праця.

Прийняття на Запорозьку Січ

Умовами прийняття на Січ були:

- знання української мови;
- православна віра;
- вміння володіти зброєю.

Січовий козак мусив:

- дотримуватися традицій товариства і клятви на вірність йому;
- бути неодруженим.

Сімейні козаки на Січ не допускалися.

Жили вони за територією Січі, на хуторах; їхніми заняттями були хліборобство, скотарство, промисли, торгівля.

Вірність закону, товариству запорожці цінували понад усе.

За порушення звичаїв Запорозької Січі козаків судили і жорстоко карали, зокрема:

- за крадіжки карали на смерть;
- якщо хтось убивав товарища, то його живцем разом із убивчим закопували в землю;
- за вживання алкоголю під час походу могли засудити до побиття;
- жорстоко карали козаків, якщо він приводив на Січ жінку.

Не було місця в січовому товаристві зраді, бовтутству, підлості, шахрайству.

Найтяжчою карою для запорожця було вигнання його з гандбою із Січі.

Козаки були безстрашними воюками, які з презирством ставилися до смерті, не знали страху в битвах з ворогом, героїчно захищали рідну землю.

ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАКІВ

Соціальний склад козацтва

1. **Міщани** — жителі замків-фортець і містечок, що межували Диким Полем. Частина з них навесні відправлялася в південні степи на промисли, де вивалася до мисливства, рибальства бортництва. Їх називали віхидниками. Восени вони поверталися додому, спілчуючи десятку частину власної здобичі старостам. Деякі з віхидників із часом не поверталися на зиму додому. Вони почали об'єднуватися у громади, ватаги та будувати різних частинях Дикого Поля укріплення ("січі").

2. **Вихідці з боярства**, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності. Із них формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація — старшина.

3. **Селянство**. З приходом на українські землі литовських польських феодалів значно посилилася експлуатація селян, а зі створенням філіарків — їх масове закріпачення. Однією із форм боротьби були масові втечі селян у степи, де вони поповнювали ряди козаків.

Господарська діяльність козаків

Спочатку козаки вели господарську діяльність, що мала сезонний характер і не потребувала господарських будівель, осідлості.

Це були різні промисли:

- полювання;
- бортництво;
- рибальство.

Згодом у місцях, найбільш безпечних від нападів татар, у місцях промислів з'явилися зимівники (козацькі хутори), які склалися з двох-трьох хат, господарських будівель. Часом такий хутір мав млин або кузню.

Господарем зимівника міг бути кожен, хто того хотів. У зимівниках використовувалася лише особиста або наймана праця.

Крім промислів, **заняттями козаків** були: рільництво, скотарство, садівництво, ремесло.

Популярні галузі ремесла:

суднобудування (будування "чайок"), виробництво пороку та боеприпасів (куль, ядер тощо), ковальська справа тощо.

Не требовали козаки й торгівлею — продавали продукти своєї діяльності та здобич, купували — хліб, одяг, зброю.

Становище козаків

Соціальний склад козаків був не однорідним.

1. Існувало заможне козацтво, власники великих господарств.

2. Численна козацька голота.

Кріпацтва не було, практикувалася наймана й особиста праця.

Прийняття на Запорозьку Січ

Умовами прийняття на Січ були:

- знання української мови;
- православна віра;
- вміння володіти зброєю.

Січовий козак мусив:

- дотримуватися традицій товариства і клятви на вірність йому;
- бути неодруженим.

Сімейні козаки на Січ не допускалися.

Жили вони за територією Січі, на хуторах; їхніми заняттями були хліборобство, скотарство, промисли, торгівля.

Вірність закону, товариству запорожці цінували понад усе.

За порушення звичаїв Запорозької Січі козаків судили і жорстоко карали, зокрема:

- за крадіжки карали на смерті;
- якщо хтось убивав товариша, то його живцем разом із убитим закопували в землю;
- за вживання алкоголю під час походу могли засудити до вбивства.

• жорстоко карали козаків, якщо він приводив на Січ жінку.

Не було місця в січовому товаристві зраді, боягузству, підлості, шахрайству.

Найтяжчою карою для запорожця було вигнання його з ганьбою із Січі.

Козаки були безстрашними воюками, які з презирством ставилися до смерті, не знали страху в битвах з ворогом, героїчно захищали рідну землю.

ЖИТТЯ ТА ПОБУТ КОЗАКІВ

Соціальний склад козацтва

1. **Міщани** — жителі замків-фортець і містечок, що перебували Диким Полем. Частина з них навесні відправлялася в південні степи на промисли, де вивалася до мисливства, рибальства бортництва. Їх називали відхідниками. Восени вони поверталися додому, спілчуючи десятку частину власної здобичі старостам.

Деякі з відхідників із часом не поверталися на зиму додому. Вони почали об'єднуватися у громади, ватаги та будувати в різних частинах Дикого Поля укріплення ("січі").

2. **Вихідці з боярства**, які не мали жалуваних грамот на свої маєтності. Із них формувалася заможна частина козацтва й козацька адміністрація — старшина.

3. **Селянство**. З приходом на українські землі литовських польських феодалів значно посилилася експлуатація селян, а зі створенням філварків — їх масове закріпачення. Однією із форм боротьби були масові втечі у степи, де вони поповнювали ряди козаків.

Господарська діяльність козаків

Спочатку козаки вели господарську діяльність, що мала сезонний характер і не потребувала господарських будівель, осідлості.

Це були різні промисли:

- полювання;
- бортництво;
- рибальство.

Згодом у місцях, найбільш безпечних від нападів татар, у місцях промислів з'явилися зимівники (козацькі хутори), які складалися з двох-трьох хат, господарських будівель. Часом такий хутір мав млин або кузню.

Господарем зимівника міг бути кожен, хто того хотів. У зимівниках використовувалася лише особиста або наймана праця.

Крім промислів, **заняттями козаків** були: рільництво, скотарство, садівництво, ремесло.

Популярні галузі ремесла:
суднобудування (будування "чайок"), виробництво пороку та боєприпасів (куль, ядер тощо), ковальська справа тощо.

Не требували козаки й торгівлею — продавали продукти своєї діяльності та здобич, купували — хліб, одяг, зброю.

Становище козаків

Соціальний склад козаків був не однорідним.

1. Існувало заможне козацтво, власники великих господарств.

2. Численна козацька голота. Кріпацтва не було, практикувалася наймана й особиста праця.

Прийняття на Запорозьку Січ

Умовами прийняття на Січ були:

- знання української мови;
- православна віра;
- вміння володіти зброєю.

Січовий козак мусив:

- дотримуватися традицій товариства і клятви на вірність йому;
- бути неодруженим.

Сімейні козаки на Січ не допускалися.

Жили вони за територією Січі, на хуторах; їхніми заняттями були хліборобство, скотарство, промисли, торгівля.

Вірність закону, товариству запорожці цінували понад усе.

За порушення звичаїв Запорозької Січі козаків судили і жорстоко карали, зокрема:

- за крадіжки карали на смерті;
- якщо хтось убивав товариша, то його живцем разом із убитим закопували в землю;
- за вживання алкоголю під час походу могли засудити до вбивства.

• жорстоко карали козаків, якщо він приводив на Січ жінку. Не було місця в січовому товаристві зраді, боягузству, підлості, шахрайству.

Найтяжчою карою для запорожця було вигнання його з ганьбою із Січі.

Козаки були безстрашними воюками, які з презирством ставилися до смерті, не знали страху в битвах з ворогом, героїчно захищали рідну землю.

Національність козаків

На Січі плекалися солідарність і дружба синів різних народів січове братство.

Крім українців, що становили переважну більшість, було чимало росіян та білорусів, євреїв, литовців і поляків, вихідців південнослов'янських земель.

Потрапляли на Січ італійці й французи, навіть татари й араби.

Життя козаків

На Січі козаки дбали про фізичну загартованість і військову майстерність.

Щоранку купалися, незалежно від пори року.

Зранку козаки клопоталися господарством, бойовим випробуванням.

Одяг козаків

До середини XVII ст. козацький одяг був різноманітним.

Рябові козаки одягалися просто: сорочки, штани, поганенькі свитки й шапки.

Носили теж плащі (кобенаки).

Згодом з'явився типовий козацький одяг: каптан (жулан) довгий, перепоєсаний м'яким поясом, до якого з лівого боку причеплена шабля, шапка, обшита хутром, дно дещо звисало.

Знатний козак поверх жулана носив широку кирею, підбиту хутром, деколи з багатим коміром. Парадний одяг у козаків був багатим і розкішним.

Зовнішній вигляд козаків

Запорожці брили голову й зализали тільки одну чуприну на лобом — оселедець, що його козак закладав за вухо.

Вусів не підстригали, але намазували чим-небудь і підкручували вгору до очей. Якщо у когось виростали дуже довгі вуса, то закручував їх і закладали аж за вуха. Це була особлива гордість козаків.

Їжа

У кожному курені стояли столи, а довкола них лави, на які сідали козаки.

Кухарі насилали їжу у великі дерев'яні миски і ставили на кожному столі, а поруч з їжею всякі напої у великих відрах, ніхто

не виходив з куреня. Отаман сидів на першому місці, козаки довкола стола і починали їсти.

Козацькі страви:

тетере, рубці, галушки, риба, свиняча голова до хріну, локшина, речана й шпоняна каші, житній хліб, пшеничні коржі, молоко.

Тетерею називали тісто з житньої муки, розведене молоком або водою з медом.

Від татар козаки перейняли вживання часнику й цибулі.

Після обіду козаки кланялися отаманові, один одному й дякували кухареві.

Отаман виходив із-за стола і кидав гроша у скриньку. Так само чинили всі козаки: ці гроші діставав кухар і за них купував на базарі харчі на другий день.

Кухарі варили їжу в окремих куренях у мідних або залізних казанах.

Запорожці славилися веселістю, жартами, насмішками. Особливо полюбляли вигадувати прізвиська товаришам.

Школи

На Січі при церквах створювалися школи.

1. Відома про 16 шкіл, які існували на Січі.

2. Дві школи спеціалізувалися на фізичному і військовому навчанні.

3. Була школа, яка готувала писарів, військових канцеляристів, керівників паланок і куренів.

4. Була на Січі одна музична школа (школа вокальної музики і церковного співу). Керував нею "читака і писака" (так записано в документах того часу) Михайло Кафізма.

У школах навчали читців і співаків для церков, готували труляри, сурмачів, довбишів.

При школі було створено трупу виконавців-лицедіїв, які ставили вертепну народну лялькову драму. Вони ж організовували різноманітні урочистості та карнавали під час свят і на честь повернення запорожців із військових походів.

Кобзарі на Січі

На Січі жили й кобзарі. З історичних джерел відомо, що кобзар ходив у походи, складав пісні та думи.

Багато кобзарів побувало в Криму й Туреччині. Музикантів ніхто не чіпав, кордони були для них відкриті. Тому народних

співців з України можна було зустріти у Кафі й Стамбулі. Саме своєї Батьківщини вони подавали вісті про невільників на батьківщину, створювали думи про полонених, їхні страшливі муки на чужині. До нас України дійшли "Пляч невільників", думи "Всеча невільників" та "Смерті козаків в Азові".

Кобзарі офіційно входили до складу Війська Запорозького і разом із довишами, сурмачами та іншими виконавцями трали козацьку полкову музику. Такі воїни носили бандуру поряд зі списом і шаблею. Багато пісень і дум створили вони під час походів.

Бандуристами ставали також козаки, які втратили зір у боях чи полоні, але були музично та поетично обдарованими.

Кобзарі користувалися великою пошаною у війську та серед народу.

Церква в житті козаків

Центром духовного життя козаків стала січова церква. Запорозькі козаки були глибоко релігійними людьми.

У межах Вільностей Війська Запорозького існувало близько 60 церков.

Козаки постійно відвідували богослужіння, читали Біблію, а повернувшись із походу з трофеями, значну частину їх віддавали на церкву.

У кожному курені були ікони — багаті, гарно оздоблені, перед ними висіли розкішні свічники і лампади. Під час читання Євангелія в церкві козаки тримали шаблі напоготові, на знак того, що готові будь-якої миті боронити православну віру.

Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, злиток золота і срібла, гроші тощо.

Видатні діячі культури про запорожців

Героями безлічі літературних творів стали запорожці.

1. Вольтер захоплювався їхнім героїзмом і намагався знайти паралелі в світовій історії.

2. М. Гоголь писав: "Так ось вона, Січ! Ось це гніздо, звідки вилітають усі ті горді й міцні, як дери, ось звідки розвивається воля і козацтво на всю Україну".

3. О. Герцен стверджував, що "Запорозька Січ становила собою дивовижне явище плембей-звітяжців, лицарів-мужиків, і за-

порозькі козаки прирекли себе на захист усіх дорогих інтересів своєї Батьківщини".

4. М. Чернишевський називав козаків "захисниками і героями України".

5. Ілля Рєпін — творець славнозвісної картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану", захоплено висловився: "Ніхто на всьому світі не відчував так волі, рівності й братерства".

Підсумки

1. Запорозька Січ — це військово-політичне утворення з єдиним центром, організацією, добре навченим і озброєним військом.

2. Запорозька Січ виконувала функції української держави, бо мала всі наявні ознаки держави:

- вона займала певну територію на півдні, але поширювала свій вплив на значну територію українських земель;

- політичний устрій Запорозької Січі — козацька демократична християнська республіка. Вона будувалася на демократичних принципах і християнській моралі;

- козацька рада, як вищий законодавчий орган, вирішувала всі найважливіші питання Січі:

- оголошення війни,
- підписання миру,
- вибори козацької старшини,
- організацію військових походів,
- кари злочинців,
- розподіл господарських утіл,
- кошу в особі кошового отамана та старшин належала виконавча влада;

- було створено судову систему;

- створено власні збройні сили — козацтво, яке перебрало одну з основних державних функцій — захист рідної країни;

- було створено фінансову систему — Державний скарб Війська Запорозького;

- наявні зовнішні атрибути держави — герб, прапор тощо;
- були загальнообов'язкові правила поведінки — правові норми.

Правова система базувалася на основі звичаїв, які склалися в сфері козацьких суспільних відносин;

• Іонування Запорозької Січі як самостійної сили було визначено, а й важливим фактором європейської історії та міжнародних відносин.

- Кіш Війська Запорозького приймав послів з Швеції Польщі, Австрії, Росії, Кримського ханства;
 - укладав міжнародні угоди;
 - вів переговори з іншими державами;
 - підтримував у разі потреби окремі держави або їх коаліції.
3. Це була перша в Європі справжня демократична республіка.
4. Ми можемо з упевненістю сказати, що Запорозька Січ — це зародок майбутньої Української держави.
5. На Запорозькій Січі вперше державотворча функція перейшла до представників простого народу.

Військове мистецтво козацтва

Передумови створення військової організації козацтва

1. Поява у степовій зоні України ватаг утолників, а також відгуків від панського гноблення.
2. Створення укріплених зимівників і необхідність їх захисту.
3. Постійна загроза нападу з боку кримських татар.
4. Необхідність збройного захисту колонізованих земель від військового наступу державної адміністрації Литви і Польщі.

Запорожці створили струнку військовою організацію. Вони об'єдналися в одну організацію — **Військо Запорозьке**. Усе козацтво поділялося на полки по 500–1000, а згодом і більше вояків, на чолі з полковником.

Полки складалися з сотень, керованих сотниками. Існував також поділ на курені, якими керували отамани. Січ поділялася на 38 куренів.

Усе українське козацтво очолював гетьман, а запорозьке козацтво — кошовий отаман. Під час походу він мав необмежену владу.

Разом із військовим писарем, сулешо та обозним кошовий отаман утворював уряд — **Кіш Запорозької Січі**.

Козацтво як явище світової історії

Козацтво у XV–XVI ст. було не лише суто українським явищем, а й важливим фактором європейської історії та міжнародних відносин.

1. Запорозька Січ стала головною силою, що перешкоджала наступові Османської імперії на християнський світ.
2. Козацькі походи значно ослаблювали Османську імперію та Кримське ханство.
3. Запорожці брали активну участь у боротьбі за престол у Росії, Молдові та інших країнах.
4. Внутрішня стабільність Речі Посполитої, а іноді й безпека держави залежали від позиції козацтва.
5. Правителі європейських країн запрошували козаків до себе на службу або просили допомоги у війнах і суперечках.
6. Ведучи боротьбу проти турецько-татарської агресії, козаки захищали не лише українські землі, а й інші країни.

Висновки

- Козацтво не перетворилося на самостійну силу міжнародного життя через: незначний політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутність єдності.
- Козацтво само не вирішувало, а лише допомагало вирішувати проблеми окремих держав.

Військове мистецтво козаків

Військове мистецтво — це сукупність способів і форм ведення війни.

Козаки славилися у всьому світі як сміливі й відважні воїни. Козацьке військо підійшло до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною тактикою ведення бою значно перевершувало їх. Козацьку піхоту вважали найкращою в Європі.

Озброєння козаків: рушниця, порохівниця, списи, шаблі, пістолі, луки і стріли, тармати.

Козаки самі виготовляли порох і ядра для гармат. У військових походах на морі широко використовувалися бойові човни — чайки, які вміщували 50–70 осіб.

Човен був 20 м завдовжки, 3—4 м — завширшки, 2,5 м — завглибшки.

Основною човна був пень верби або липи завдовжки 15 м, нньому набивали борти (боки) з дошок від 3,20 до 3,80 м завдовжки. Дошки набивали одні на одні, поки човен не набував потрібних розмірів. По верхньому боці човна довкола міцні прив'язували в'язанки очерету. Човен мав два керма на обо кінцях так, що легко можна було плисти в кожен бік. На човні було по 10—15 весел на кожному боці та вітрила. Щогла була рухомою: в разі потреби її можна було покласти на дно човна. Чайка була важкою. Щоб тягнути її волоком біля порогів, потрібно було 200—300 козаків. Швидкість чайки становила 13—15 км на годину.

Запорожці були вмілими стратегами, широко використовували військову розвідку, різні засоби дезінформації ворога. Козаків обов'язково супроводжували в походи вози, з яких вони робили оборону (табір). Піхота в таборі з возів була непереможною і могла успішно витримувати натиск переважних військ противника. Козаки проявляли велику майстерність у штурмі та облозі фортець.

Основу військо становила запорозька піхота.

Кіннота була нечисленною, але кожен з козаків повинен був уміти їздити верхи.

Під час походу все військо пересувалося на конях, возах чи на човнах.

Кожен козак у поході, крім рушниць, повинен був мати ще сокиру, косу, лопату, мотузки і все інше, щоб насипати вали або зв'язувати вози, потуючи табір, щоб відбити ворога. Під час походу козакі брали й харчі: у бочці тримали сухарі, мали також і варене пшона й змішане з водою тісто, яке їли, змішуючи з пшоном.

Називали цю їжу саламахою. Вона була їм і за їжу, і за напій. Брали з собою і сало.

Під час походу панувала сувора дисципліна.

Найбільшим злочином вважали зраду козацтва, Батьківщини. Вирушаючи в похід, запорозькі козаки не забували і про пісню.

Висновки

1. У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, насту-

пальною, ініціативною стратегією і маневреною тактикою навіть перевершило феодальні армії Європи, що послідовно дотримувалися стратегії оборонної війни.

2. Військо Запорозьке було могутньою опорою народу в боротьбі проти турецько-татарської загрози, захисником від засилення польських панів.

Утворення реєстрового козацтва

Причини утворення реєстрового козацтва

1. Прагнення польських королів залучити запорозьке козацтво до власних військових формувань і таким чином встановити над ними свій контроль.

2. Прагнення польського уряду використати козаків для захисту своїх південних кордонів у боротьбі проти татар.

3. Не допустити антипольських повстань, надавши частині козаків певні привілеї.

1572 р. Король Сигізмунд II видав універсал, за яким було набрано заїм із 300 воєнків, яких прийняли на державну службу і вписали до реєстру (списку), звідси вони й дістали назву реєстрових.

1578 р. Король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр Речі Посполитої удвічі та надав козакам низку привілеїв:

- реєстровому козацькому війську передавався Трахтемирівський монастир неподалік Переяслава;
- монастир перетворився на шпиталь — притулок для хворих, поранених, старих козаків;
- реєстровці дістали право на окремий суд;
- вони звільнялися від державних повинностей, крім військо-вих;

- отримували земельні володіння і платню грошми;
 - мали дозвіл на промисли і торгівлю;
 - звільнялися від різних податків і зборів;
 - отримували військово-адміністративну незалежність від місцевої адміністрації;
 - реєстрова старшина отримувала знатні маєтки.
- Офіційно реєстрове козацтво називалося Військом Запорозьким.

1638 р. Постановова польського сейму "Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебувало на службі Речі Посполитої":

- скасовувала виборність старшини;
 - скасовувала козацький суд;
 - козаки переходили під владу польського урядового комісара;
 - обмежувалося реєстрове козацтво шістьма тисячами осіб.
- "Ординація..."** — це наступ польської влади на козацький устрій, різке посилення утисків козацтва.

Це викликало невдоволення і протести реєстрових козаків.

Висновки

1. Взяти під свій повний контроль за допомогою реєстрових козаків Запорозьку Січ Річ Посполита не спромоглася.
2. З-поміж гетьманів реєстрового війська були відомі козацькі отамани:
Криштоф Косинський, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, які вели боротьбу проти польського панування, проти нападів турків і кримських татар.
3. Польський уряд не зміг покласти ворожнечу між реєстровими і запорозькими козаками.
4. Реєстрові полки згодом стали значною силою національно-визвольної війни в Україні.

Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.

Причини повстань

1. Посилення процесу закріпачення селянства.
 2. Зростання податків і повинностей.
 3. Утиски міщан і козаків.
 4. Наступ католицизму.
 5. Колоніальна політика Польщі і тяжкий колоніальний тиск.
 6. Політика полонізації (ополчення) українського населення.
- Характер повстань** — антифеодалний, національно-визвольний.
Рухині сили повстань — козаки, реєстрове козацтво, селяни, міщани, дрібна православна шляхта.

Козацьке повстання 1591—1593 рр.
під проводом К. Косинського

Повстання під проводом К. Косинського — це перше велике антифеодалне селянсько-козацьке повстання.

Привід до повстання — особиста образа К. Косинського на білоцерківського старосту князя Я. Острозького, який відібрав у нього маєток.

Учасники повстання — реєстрові козаки, селяни, запорожці, міщани.

Повстання охопило:

Київщину,
Брацлавщину,
Поділля,
Волинь.

Повстанці виступали:

- за розширення козацьких прав;
- проти утисків магнатів і шляхти;
- проти панування Речі Посполитої в Україні.

Грудень 1591 р. Повстанці оволоділи замком Острозького і містом Білою Церквою, захопили артилерію і військові припаси, спалили бортові документи.

Незловзі здобули Трипілля, Богуслав, Переяслав та багато сіл.

Червень 1592 р. Повстанці взяли в облогу Київський замок і вивезли з міста захоплену артилерію та боеприпаси.

2—9 лютого 1593 р. Князь Я. Острозький розгромив війська К. Косинського під **Пяткою** на Волині. Зазнавши великих втрат, обидві сторони почали переговори.

Козаки уклали угоду, за якою:

- К. Косинський позбавлявся гетьманства;
- козаки втрачали право нападати на сусідні країни;
- селяни-втікачі поверталися до своїх панів;
- козаки мали повернути все нагромадане майно.

К. Косинський з вірними йому козаками втік на Січ.

Травень 1593 р. Із Січі К. Косинський почав новий наступ і взяв в облогу Черкаський замок князя О. Вишневецького. Поява запорожців біля Черкас підняла селян на нове повстання проти панського тиску. Оточений у замку, О. Вишневецький вдався до хитрощів: запросив на перемовини К. Косинського, якого було підступно вбито.

Осінній похід повсталих на Київ закінчився безрезультатно.
Повстале військо відступило на Запорожжя.

Козацька війна під проводом Северина Наливайка (1594 — 1596 рр.)

С. Наливайко — виходець із ремісників Густина. Його батька побив до смерті пан Калиновський, тому в діях С. Наливайка були й особисті мотиви.

С. Наливайко був сотником у князя Острозького і брав участь у придушенні повстання К. Косинського. Але після битви під Пяткою він кинув службу і організував загін нерестрових козаків для походів на татар.

С. Наливайко здійснив успішний похід у Молдову проти турецько-татарських загартників.

1 липня 1594 р. Посланці С. Наливайка прибули на Січ і запропонували спільно виступити проти Речі Посполитої. Вони передали запорожцям півтори тисячі коней, відбитих у татар.

Козацька рада Запорозької Січі ухвалила надіслати загін на чолі з гетьманом Григорієм Лободою на з'єднання з військом С. Наливайка.

Повстання охопило:

Київщину,
Брацлавщину,
Поділля,
Волинь.

Учасники повстання — реєстрові козаки, селяни, міщани, запорожські козаки.

Жовтень 1594 р. Повстанці за допомоги міщан визволили м. Брацлав, з'єдналися з запорожцями та оволоділи м. Бар, а згодом — Луцьком.

Листо 1595 р. С. Наливайко з частиною своїх військ вирушив на з'єднання з білоруськими повстанцями.

Згодом знову повернувся в Україну.

1596 р. Проти повсталих виступило велике польське військо на чолі з С. Жолкевським.

С. Наливайко під Білою Церквою з'єднався з загоном запорожців Шаули, які мали артилерію.

Березень 1596 р. В урочищі **Гострий Камінь** біля Трипілья повстанці дали бій полякам. Шаулі відірвали ядром руку. Повстанці відступили за Дніпро.

Козацьке військо опинилося у скрутному становищі: до нього приєдналося багато городових козаків з жінками і дітьми.

майном. Це дуже утруднювало просування козацьких військ. Більше м. Лубни козаки стали табором, очікуючи допомоги запорожців, але були оточені. Складне становище козаків погіршувалося за пострілами суперечностей серед старшини.

Під час однієї з суперечок вбили Г. Лободу.

Під печучим сонцем, постійним обстрілом, не маючи води для жінок і дітей, провіанту для коней, козаки стійко витримували облогу.

Козаки погодилися на переговори з поляками.

С. Жолкевський вимагав видати ватажків, гармати й усі клейноди, козакам скласти зброю. За це їм обіцяли волю.

С. Наливайка і його соратників видали полякам, і їх повезли до Варшави.

Утім коли козаки склали зброю, поляки кинулися на беззбройних козаків і всіх порубали. На землі лежали гори трупів.

С. Наливайка протримали у в'язниці більше ніж рік.

Над ним страшенно знущалися, не давали їсти й спати, тримали на холоді, катували розпеченим залізом.

11 квітня 1597 р. його стратили.

Історичні джерела про страту С. Наливайка оповідають по-різному:

1. М. Бельський у "Хроніці" писав, що йому відрубали голову, а потім четвертували й виставили частини його тіла напоказ, щоб інші боялися.

2. Сучасник тих подій Янчинський зазначав, що його посадили на розжареного залізного коня та увінчали розжареним залізним обручем.

3. Інші джерела повідомляють, що його повісили всередині мідного бика, якого розжарювали вогнем. Було чути стравні крики С. Наливайка, а потім полум'я охопило всю його постать.

21 квітня 1597 р. так само стратили і Шаулу.

Жорстокою карою поляки хотіли налякати інших.

Ім'я С. Наливайка стало символом мужності й сміливості. Народного героя прославили поет-декабрист К. Рилєєв у поемі "Наливайко", Т. Г. Шевченко — в поемах "Гарасова ніч" та "Гайдамаки", І. Франко та інші.

Причини поразки селянсько-козацьких повстань

1. Перевага сил польських феодалів, які були краще організовані та озброєні, їхні підступні дії.
2. Внутрішня неорганізованість і відсутність єдності дій повсталих.
3. Повстання не були як слід підготовлені, не мали чіткої мети і протрапних настанов, мали стихійний характер.
4. Соціально-економічні відмінності в середовищі козацтва спричинили непослідовність дій повсталих.
5. Недостатня озброєність і відсутність військового вишколу, особливо селян та міщан, які приєднувалися до повстань.
6. Нечисленність рядів повсталих.

Значення селянсько-козацьких повстань

1. Вони відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу.
2. Підготували сили для рішучої боротьби проти Речі Посполитої та розгортання широкого національно-визвольного руху у ХVII ст.
3. На досвіді повстанської боротьби козаки, селяни, міщани дедалі більше переконувалися, що тільки згуртованість, єдність дій може принести їм перемогу.
4. У перебігу цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, поглиблювали свою національну свідомість, політичну зрілість.
5. Ступували прикладом незламної волі, мужності й героїзму для майбутніх борців за визволення народу.
6. Повстання засвідчили, що козацтво — це та велика суспільна сила, яка здатна боротися за свої права.

Культура України в ХVI ст.

Культура — це досягнення в матеріальному і духовному житті суспільства.

Це сукупність матеріальних і духовних надбань людства. Для культури ХVI ст. характерне національно-культурне піднесення.

Національно-культурне піднесення — процес змін в українській духовній культурі під впливом ренесансно-гуманістичних ідей, який характеризувався пробудженням інтересу до рідної мови, освіти, культури та початковим формуванням національної самосвідомості.

Умови розвитку культури

Позитивні:

1. Великий вплив традицій та культурної спадщини Київської Русі.
2. Виникнення козацтва й утворення Запорозької Січі сприяли розвитку культури.
3. Значним був вплив польської культури на українську, який посилювався після Люблінської унії 1569 р.
4. Поширення західноєвропейських ідей гуманізму та Реформації.
5. Значний вплив на розвиток культури мало виникнення друкарського верстата.
6. Формувалася раньонаціональна свідомість українського народу.
7. Національну мову, пісню, народні обряди, неповторну українську самобутність, національну тідність відстоювали, окрім міщанства й козацтва, основна маса населення — селянство, яке виступало як споконвічна національна беретина.

Негативні:

- Перебування українських земель під владою іноземних держав.
- Польське панування на українських землях після Люблінської унії.
- До середини ХVII ст. Україна не мала своєї державності.
- Поглиблення національного, соціального і релігійного гніту.
- Постійна боротьба проти турецько-татарської ааресії.
- Гуманізм** — напрям суспільної думки, що виник у Європі в ХIV—ХVI ст., для якого характерне визнання цінності людини як особистості, її права на всебічний, гармонійний розвиток та прояв її здібностей, повага до людщини і віра у величезні можливості її розуму.

Реформація — широкий суспільно-політичний рух у Західній та Центральній Європі в XVI ст. антифеодалного спрямування, що набув форми боротьби за реформи (перетворення) в католицькій церкві, виникнення нових християнських вічень, відхід від католицизму частини вірян.

Розвиток української мови

Мова поряд із православною церквою залишалася духовною опорою нації.

Стара "руська" мова, що ґрунтувалася на давньоруській основі (мала український та білоруський різновиди), слугувала офіційною мовою Великого князівства Литовського кілька століть.

1566 р. Литовський статут, де було про це записано.

Цією мовою друкувалися книжки й писалися наукові твори, документи, твори давньої літератури. Вона постійно збагачувалася. Вчені-філологи того періоду:

архієпископ Арсеній,
Лаврентій Зизанія,
Мелетій Смотрицький,
Памва Беринда.
Вони:

- уклали перші тлумачні словники;
- сприяли наближенню церковнослов'янської мови до народної української мови;

- розробили драматику української мови.

У Пересопницькому монастирі в **1556—1561 рр.** створено українську першокнигу — Пересопницьке Євангеліє, визначну пам'ятку української літературної мови і культури.

Пересопницьке Євангеліє — визначна пам'ятка староукраїнської мови, найдавніший переклад Євангелія з книжної церковнослов'янської мови на "просту" мову.

Книга написана на 482 пергаментних аркушах, оздоблена заставками та малюнками. Її писали архімандрит Григорій і писар Михайло Василевич, які переклали Святе Письмо зрозумілою народною мовою.

Пересопницьке Євангеліє — перша пам'ятка української ти-семеності, в ньому виразно виявилися риси живої народної української мови цього періоду. Вона є національного святинію і зберігається в друкованому відділі Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України в Києві.

Президенти України перед вступом на посаду присягають на Пересопницькому Євангелії.

Шкільництво

1. Завдяки в Україні було домашнє (сімейне, батьківське) виховання.

2. Були поширені школи початкової грамоти при церквах і монастирях (дяківські, церковні, монастирські), в яких дітей навчали письма, початків арифметики, молитов, співу тощо.

Перша українська школа виникла 1550 р. в містечку Красноставі (Східна Галичина). Шкіль було замало, і вони не могли забезпечити маси людей навіть початковою грамотою.

Почали виникати приватні школи.

У 1546 р. у Львові виникла перша приватна школа.

3. Православні братства засновували велику кількість шкіл, в яких навчалися діти не лише шляхти, а й міщан і козаків.

4. **1586 р.** Було засновано першу братську школу у Львові, а її ректором став Йов Борщевський. Вже на початок XVII ст. в Україні було відкрито 30 братських шкіл, які стали народними і вирізнялися демократичністю.

Навчання в братських школах регламентувалося статутом "Порядок шкільний".

В той час в Україні існували протестантські, уніатські, католицькі школи.

Шкільні звичаї

У школі всі учні, попри соціальне походження й достаток, були рівними. На перших місяцях сидили учні, які краще вчилися. Найкращий учень сидів біля вчителя.

Учні повинні були підтримувати лад і чистоту в школі, а тому чергували. Обов'язком чергових учнів було:

- прийти раніше до школи;
- підмести в школі;

• запалити піч;
• записувати тих, хто порушував дисципліну.
За всілякі шкідливі провини карали різкими.
При школі була бурса. В ній жили учні, що приїжджали з далеких місць.

Харчувалися своїми продуктами, які привозили з дому: пше-но, крупи, горох, сухарі. Часто в бурсі бувало холодно і голодно. Жителі бурси самі підтримували у себе поряток, на свята всі ходили до церкви на богослужіння, співали в хорі, за що отримували харчі й дрова.

Чимало бідних учнів вечорами ходили у будинки міщан: співали релігійних пісень, читали Псалтир, декламували вірші. Міщани за це давали їм харчі.

У бурсі готувалися до свят: організовували вистави, гумористичні інтермедії, на Різдво — вертеп, колядки тощо.

Острозька академія

Перша вища школа в Україні — Острозька слов'яно-греко-латинська академія — заснована 1578 р. в Острозі коштом Костянтина Острозького.

Першим її ректор Герасим Смотрицький.

У ній вивчали слов'янську, грецьку і латинську мови, богослов'я, філософію, "сім вільних мистецтв", запроваджені за "європейським взірцем" —

граматику,
риторику,
діалектику,
арифметику,
геометрію,
астрономію,
музику.

Зі стін академії вийшли:

- Мелетій Смотрицький, автор однієї з слов'янських граматики;
- Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман українського козацтва;
- Йов Борещький та інші.

Після смерті князя К. Острозького у 1609 р. школа занепадала і припинила своє існування у 1640 р. Онука К. Острозького Анна — Аноїза Ходкевич перетворила Острозьку академію на єзуїтську колегію.

Костянтин-Василь Острозький (1526 (?)—1608 (9) рр.)

Василь Острозький — представник слав'янського роду князів Острозьких — молодший син Костянтина Івановича Острозького, який після смерті батька і старшого брата почав себе називати князівським родовим іменем "Костянтин".

Він належав до могутніх українських магнатів, був одним із найвпливовіших серед них. К.-В. Острозький займався меценатською та освітянською діяльністю.

Він заснував школи в Турові, Володимирі-Волинському, знамениту Острозьку академію, на утримання яких виділяв значні власні кошти.

На кошти князя К.-В. Острозького було видано Острозьку Біблію (1581 р.) на 1256 сторінках. Під час підготовки до видання Біблії було зібрано всі слов'янські, грецькі, латинські та давньовірєвські тексти. Це була перша повна друкована Біблія серед слов'янського світу.

Виступав проти церковної унії 1596 року.
Поховано в Острозі в Боговладенській замковій церкві.

Рукописна книга та книговидавництво

До виникнення книгодрукування широко була поширена рукописна книга.

При церквах і монастирях створювалися переписувальні майстерні. Книжки писали "установ". Початкові букви виділяли, часто їх прикрашали різними орнаментами: звірним, геометричним, рослинним. Кожну сторінку прикрашали різними малюнками (мініаторами). Писали на пергаменті з вициснених телячих шкіур.

Вирішальне значення для розвитку освіти, науки і культури мало книгодрукування.

Перші книжки церковнослов'янською мовою кириличним шрифтом, призначені для України, у Кракові надрукував Швайшпольт Фюль.

1491 р. він надрукував релігійні книги "Октоїх" і "Часослов". З книгодрукуванням пов'язано в Україні ім'я Івана Федорова, який через переслідування в Москві в період царювання Івана Грозного переїхав до Львова.

1573 р. Іван Федоров за допомоги братства відкрив першу друкарню у Львові.

1574 р. Видав перші книги — "Апостола" та "Азбука" — для навчання дітей грамоти.

Через матеріальні нестатки Іван Федоров змушений був продовжити свою друкарню і переїхати до Острога, який став новим центром видавничої справи.

В Острозі Іван Федоров видав:

• "Буквар" (1578 р.).

До нашого часу збереглося лише два примірники "Букваря" — один — у королівській бібліотеці (Ланів), інший — у Німеччині (м. Гота);

• "Острозьку Біблію" (1581 р.) — першу Біблію слов'янською мовою.

Острозька Біблія є в багатьох бібліотеках: у Києві, Львові, Харкові, Ужгороді, Москві та ін.

Після смерті Івана Федорова (1583 р.) друкарська справа в Україні не припинялася. Друкарні з'явилися в багатьох містах України: Києві, Луцьку, Рогатині та ін.

Львівське братство викупило друкарню Івана Федорова і видавало у 1591 р. греко-слов'янську граматику.

Велику роль у розвитку друкарської справи в Україні відігравали братства. При братських школах відкривали друкарні, в яких друкували священні книги, перекладали українською мовою латинські й польські видання, друкували азбуки для українських школярів. Були також приватні друкарні.

Мали свої друкарні церкви й монастирі.

Літописання

Продовжується літописання, зберігаючи традиції Київської Русі, яке наближається до мемуарного викладу подій.

Місце стислих літописних оповідань заступили щорічні записи про найважливіші події.

Найвідоміші літописи XIV—XVII ст.:

Лустинський, Острозький, Київський, Львівський та інші.

У цих літописах проводилася основна ідея:

• засудження загарабання українських земель іншими державами та їх гноблення;

• необхідність єдності українських земель;

• підтримка національно-визвольної боротьби українського народу проти чужоземних поневолювачів.

Архітектура й містобудування

1. Значний вплив на містобудування мали:

• постійні напади турків і татар;
• козацькі війни;

• повстання городян.

Це змушувало будувати оборонні укріплення з ровів, валів, дерев'яних або кам'яних мурів.

2. Українська шляхта в містах зводила замки — палаци з кам'яною, зовнішні стіни яких були оборонними мурами. Великі замки поставили в Галичині, на Волині, на Поділлі.

3. У Києві збудовано Київський замок на Замковій горі над Подолом. Він був обвешений кам'яним муром з 15 дерев'яними вежами. В стінах було пробито вузькі бійниці. До замку вели підйомний міст і брама, яку охороняла варта. Замки цього періоду збереглися у Вінниці, Житомирі, Черкасах.

4. Подібними до фортець і оборонних споруд були монастирі: Печерський (Київ),

Лустинський (Чернігівщина),

Троїцький (у Межиріччі під Острогом) та інші.

5. Зводилися нові монастирі та церкви:

Дерманський монастир на Волині, церква Богоявлення в Острозі та інші.

6. Заможне міщанство, світські й духовні феодали, купці, українська шляхта зводили великі і просторі будинки, палаци, при-

крашені різбленням по дереву, кам'яними і дерев'яними скульптурами, картинами.

Окрасою багатих палаців були сади.

У XVI ст. сади закладали на італійський зразок.

Вони були засаджені місцевими деревами, найбільше липами. В садах були клітки з різними пташками: синьогорлицями, курітками тощо.

У квітниках росли ліпії, конвалії, білійки, а згодом з'явилися квіти, привезені з європейських країн, — тюльпани, нарциси та інші.

У другій половині XVII ст. поширеними були сади, закладені за французьким зразком: симетричні квітники мали форму квадратів, трикутників. Ставили статуї старовинних богів і героїв, дерева підстригали у вигляді звірів, птахів тощо.

7. На будівництві палаців, церков в Україні працювали відомі архітектори:

Петро Італієць збудував братську церкву Успіння у Львові (1559 р.);

Петро Красовський спорудив Корняківську вежу й Трохосвятительську каплицю при Успенській церкві у Львові;

Павло Римлянин побудував Успенську церкву у Львові (1591–1612 рр.).

8. Збереглися фрагменти споруди українського Відродження — братської церкви у Луцьку (її вітатна частина).

9. Розвинулася ренесансна декоративна різьба по камені й дереві. Декоративна різьба по дереві широко використовувалася в іконостасах.

10. Українські архітектори XVI — початку XVII ст. поєднували в будівництві народні традиції з кращими зразками європейського Відродження. Такий стиль дістав назву **українського бароко**. Особливо він проявився у храмовому будівництві. Найважливішими пам'ятками українського бароко є архітектурні ансамблі в Києві на території Печерської лаври, Успенська церква у Львові, монастир і колегія у Вінниці, церкви Чернігова, Переяслава.

Українське бароко (з італійської — вигадливий, чудернацький) — стиль у мистецтві, для якого характерні пишність і контрастність, висока емоційність, багата фантазія, відображено парадності й декоративності з вкрапленням українських національних елементів (орнаментів, матеріалів тощо).

Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво

1. Образотворчому мистецтву було властиве використання народних і релігійних традицій, поширення ідей гуманізму.

2. Церкви і палати прикрашали настінним живописом.

3. Військова тематика, зображення побутових сцен, людей, пейзажів набули значного поширення.

4. Великого поширення набув іконопис. Ікони малювали з уведенням побутових елементів.

5. У цей час виникають цехи художників. Один із найбільших виник у Львові, який мав свій статут, існував у XVI—XVIII ст.

6. Багато художників почало працювати на замовлення вельмож: так виникли портрети польського короля Стефана Баторія, князя Костянтина Острозького та інших.

7. Художники України досягли високої майстерності в оздобленні книг мініатюрами та малюнками, якими прикрашали рукописні книги:

• “Загорівський Апостол” — орнаментований заставками з малюванням золотом та безлічі мініатюрних зображень (1554 р.);

• “Євангеліє” Києво-Печерської лаври (1538 р.);

• Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.) — оздоблене заставками та малюнками, що зображують чотирьох євангелістів.

Книжкова мініатюра — ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги.

8. Розвивається українська **правора** — відбиток малюнка на дошці.

Центрами граверного мистецтва стали Київ та Львів.

9. Відомими українськими художниками цього періоду були:

Микола Петрахович (Львів, друга половина XVI ст.);

Гриць Іванович — співробітник Івана Федорова, оформляв книжки.

10. Українські майстри досягли великих успіхів у художньому оздобленні металів. Декоративно оформлювалися дзвони, тарматі, шаблі, ліхтарі тощо.

11. Умільці виявляли велику майстерність у художньому оформленні посуду, одягу, сідел, возів, човнів тощо.

12. Широко використовувалася інкрустація (оздоблення) виробів золотом, сріблом, коштовним камінням.

Висновки

1. Культурний розвиток України гальмувало чужоземне панування.

2. У XVI ст. набули розвитку та поширення ідеї освіти і знань серед народних мас, відродження національної мови і традицій захист віри батьків.

3. За умов фронтального наступу польської шляхти на культуру українського народу український народ палячо відстоював свою мову, культуру, національну підність, виступав як національно-визвольний рух. Найчисленнішими були магнати Волині, Київщини та Брацлавщини, які володіли 30% приватновласницького земельного фонду. Аристократи на своїх землях чинили суд над підданими, виступали в поході з власним військом, тербом, прапором, роздавали землю за службу своїм васалам. Вони були власниками не лише величезних земельних угідь, а й міст та містечок, в яких будували палати.

4. Трьома осередками розвитку культури в той час були Київ, Львів, Острог, які за короткий час дали багато культурних цінностей.

Тема 2. Українські землі у першій половині XVII ст.

Соціально-економічне становище українських земель

Зростання магнатського землеволодіння

Число магнатських родів не перевищувало 70.

У першій половині XVII ст. цей стан був закритий, дійти до нього не могли навіть багаті. Найвідоміші роди Острозьких, Слуцьких, Вишневецьких, Чорторийських та інші. Найчисленнішими були магнати Волині, Київщини та Брацлавщини, які володіли 30% приватновласницького земельного фонду. Аристократи на своїх землях чинили суд над підданими, виступали в поході з власним військом, тербом, прапором, роздавали землю за службу своїм васалам. Вони були власниками не лише величезних земельних угідь, а й міст та містечок, в яких будували палати. Станом на 1629 р. у руках 37 волинських магнатів зосереджувалося 3/4 селянських господарств. Річні прибутки князя К.-В. Острозького становили 10 млн злотих, а сума готівки, описана в скарбінці його сина Яноша на 1620 р., становила два річних бюджету Речі Посполитої.

Особливо великі маєтки мали польські та ополечені українські магнати. Так, Конешпольський мав 18,5 тис. дворів, Вишневецький — 7 тис., Любомирський — 738 сіл, 5 тис. дворів і 31 місто, Потоцький — 3 млн десятин землі і 130 тис. кріпаків.

Процес зростання феодального землеволодіння посилювався після Люблінської унії 1569 року.

Захопивши великі багатства, правобережні магнати почували себе необмеженими володарями. Вони будували справжні фортеці, наймали для охорони спеціальні військові затони. Плати окремих магнатів своїм розкішним оздобленням часто перевищували королівські. Майже щодня тут відбувалися гучні гуляння й бенкети.

Хоч українські роди були найбагатшими й наймогутнішими, але вони поступово ополечились і перестали відігравати будь-яку роль в історії свого народу.

Найдовше зберігла свою православу належність родина князів Острозьких. Але останній з їхнього роду — Янош Острозький, син Костянтина-Василя Острозького — на початку XVII ст. окатоличився, вороже ставився до батьківської віри.

Поширення фільварків

Експорт збіжжя та худоби до Центральної і Західної Євро призвів до поширення фільваркової форми ведення господарств спочатку в Західній Україні, а потім і в Подільрові.

Феодали почали створювати фільварки на підмұрках примсової праці селян — панщини.

Фільварок — хутір, ферма.

Це багатоголүзеві господарства феодала, де використовувалися праця закріпачених селян.

Кріпосне право — феодальна залежність селян, які були прикріплені до землі, втрачали особисту свободу і повністю підпорядковувалися адміністративній і судовій владі феодалів.

Причини зростання фільваркового господарства:

1. Розвиток товарно-грошових відносин.
2. Зростання потреб феодалів у грошах.
3. Зростання попиту на продукти сільського господарства тваринництва.

Крім рільництва і скотарства, у фільварках розвивалися та промисли:

- рибальство;
- глинарство;
- бджільництво;
- торгівля тощо.

У XV—XVI ст. фільваркові господарства переорієнтовували на потреби ринку.

Кількість днів панщини на тиждень зростала:

у XV ст. вона становила два дні;
у XVI ст. — чотири дні;

у першій половині XVII ст. — п'ять — шість днів.

Крім того, селяни мали ще додаткові роботи на оранці, жнивах, косовиці, рубанні дров тощо.

Висновок

Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селян посилення його феодальної залежності стали базою для формування фільваркової системи сільського господарства.

Розвиток товарного виробництва

Розвиток сільського господарства і ремесла супроводжувався не лише розгортанням торгівлі, а й появою товарно-грошових відносин, посилив економічні зв'язки між землями, сприяв піднесенню старих та нових міст.

Фільваркові господарства, що базувалися на панщині залежних селян, були орієнтовані на товарно-грошові відносини.

Зростав ринок сільськогосподарської продукції.

Після падіння Константинополя активізувався експорт зерна в Західну Європу. Через Львів проходив єдиний шлях торгівлі зі Сходом.

Набуває поширення продаж товарів:

- у кредит;
- під заставу;
- укладуються торгові контракти;
- укладаються векселі;
- з'являються векселі;
- під заставу почали давати землю.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовлював посилення соціального розшарування міського населення.

Товарне виробництво — форма господарства, за якої всі створені продукти праці призначені не для власного використання, а для обміну через купівлю-продаж на ринку.

Товар — продукт праці, виготовлений для продажу.

Вексель — письмове боргове зобов'язання, яке надає його власникові право після закінчення строку вимагати від боржника сплатити зазначену грошову суму.

Міста

Мешканці міст — міщани — становили 15% усього населення. Потгиблення суспільного поділу праці в другій половині XVI ст. сприяло розвитку вже наявних міст і виникненню нових (Фастова, Кременчука, Миргорода, Умані та ін.).

У XIV—XVI ст. поступово розбудовувалися старі міста, які ставали осередками ремесла, торгівлі, культури, політичного життя (Галич, Кам'янець-Подільський, Київ та ін.).

У містах були резиденції великокнязівських старост, будинки панів, військові залоги. Оформлялася цехова система організації ремісництва.

1386 р. Перша згадка про існування цехової організації в Пермишлі (про існування цеху шевців).

Цехи — це об'єднання ремісників однієї або кількох спеціальностей для:

- встановлення монополії на заняття певним ремеслом;
- регламентування кількості випущеної продукції та її якості;
- регулювання закупівель сировини та розподілу її між членам цеху;
- забезпечення господарської та особистої незалежності. Кожен цех мав свої статут, прапор, суд, органи управління. Цехи сплачували місту й державі податки.

Населення малих міст було зайнято в сільському господарстві ремеслі, торгівлі.

Українські міста були й значними торговельними центрами. Тут відбувалися торги, базари, великі ярмарки.

Такі міста, як Львів, Київ, Кам'янець-Подільський та інші, були центрами міжнародної торгівлі.

За своїм юридичним статусом міста поділялися на:

- королівські, які належали державі;
- приватновласницькі, які були власністю магнатів і шляхти;
- церковні.

Дедалі більше міст виборювало самоврядування на основі магдебурзького права.

Суть магдебурзького права:

• звільнення міст від управління і суду державних урядовців та феодалів;

• створення органів місцевого самоврядування.

1339 р. Місто Санок Галицько-Волинського князівства — перше місто в Україні, якому надано магдебурзьке право.

У подальшому таке право дістали:

1356 р. — Львів;

1374 р. — Кременець;

1494—1497 рр. — Київ;

1498 р. — Дубно;

1547 р. — Берестечко та інші.

Позитивні наслідки магдебурзького права:

- Запровадження магдебурзького права сприяло незалежному розвитку міст.

• Склалися сприятливі умови для розвитку ремесел і торгівлі, бо міське населення було звільнено від утисків королів, намісників великих земельвласників.

• Встановлювалася виборна система органів самоуправління та суду.

• Сприяло закладенню на українському ґрунті основ громадянського суспільства і розвитку міст за європейським зразком.

• Дало можливість "європеїзувати" міське життя, ввести його в чіткі правові норми.

• Регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за злочини тощо.

Існування міського самоуправління формувало такі риси характеру, як незалежність поглядів, відповідальність, самостійність у прийнятті рішень та діях.

Негативні наслідки магдебурзького права:

1. Привезло до посилення польської й німецької колонізації та обмеження прав українського населення, бо іноземці фактично захопили посади в органах міського самоврядування.

2. Головному органу місцевого самоврядування (магістрату) — війта — не обирали, його призначав король або великий князь.

3. Це призводило до того, що у внутрішнє життя українських міст часто втручалися королі, намісники, великі феодали.

4. Місця в магістратах обіймали найзаможніші, що вело до зростання боротьби ремісників і міської бідноти за свої права.

Висновки

Виникнення і розвиток міст зумовили появу нових суспільних явищ та тенденцій:

- поглиблення спеціалізації ремісництва;
- утворення цехів;
- розвиток магдебурзького права;
- виникнення зародків мануфактурного виробництва.

Мануфактура — ручне виробництво, за якого існує розподіл праці.

Становище селян та міщан

80% населення України становили селяни.

Селяни:

- сплачували численні податки на користь держави і феодалів;
 - відбудували феодалські повинності (варта, підводи, замкові роботи, ремонтнування грібель тошо);
 - відробляли панщину, яка зростала з розвитком фільваркового господарства.
- Феодалне фільваркове господарство призвело до:
- скорочення селянських наділів;
 - обезземелення селян;
 - зростання панщини;
 - поступового закріпачення селян.

Незважаючи на те, що розвиток міст гальмувався як державною владою, так і феодалною аристократією, все ж міщани перебували у привілейованому становищі, порівняно з селянством.

- міські мури робили їх життя більш захищеним;
- ремесло та торгівля забезпечували вищий, ніж у селян рівень життя;

- процес обміну інформацією завдяки порівняно більшій концентрації населення та активним контактам із зовнішнім світом відбувався швидшими темпами, ніж у сільських місцевостях.

Ремісники-українці зазнавали дискримінації, зокрема під час вступу до ремісничих цехів, обмежувалися місця їхнього проживання.

Церковне життя в Україні на початку XVII ст.

Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні

1. Після Берестейського собору 1569 р. православне духовенство, братства, міщани намагалися вплинути на короля і сейм Речі Посполитої, щоб скасувати унію і не ламати церковних традицій в Україні. Але їхні зусилля виявилися марними.
2. Рішення Берестейського собору призвели до релігійного роз'єднання народу, що значно послаблювало їхню боротьбу проти уніатської церкви.
3. На початку XVII ст. в Україні вже не було жодного православного єпископа, хоча більшість населення дотримувалася православної віри.
4. Розгорнулася міжконфесійна боротьба, яка загострилася після того, коли на захист православної церкви піднялося козацтво. Саме на козаків покладалася церква у своїх подальших діях проти унії та католицизму.

Становище церков Католицька церква

1. Перехід українських земель під владу Польщі внаслідок Люблінської унії 1569 р. призвів до зростання впливу католицизму і посилив протистояння між католицькою і православною церквами.
2. Після Берестейської унії 1569 р. католицька церква зберегла панівне становище в державі.
3. Унія сприяла покатолиценню української шляхти під час навчання у католицьких школах, колегіумах.
4. Українська шляхта, магнати почали переходити в католицьку віру.
5. Численні католицькі ордени розгорнули місіонерську діяльність в Україні, особливо діяльність єзуїтів, які сприяли настанню католицизму.
6. Зросла напрута в діяльності католицької та православної церков.
7. Утворення греко-католицької церкви дещо призупинило процес поширення католицизму та онодіячення в Україні.

Православна церква

1. Після Берестейської унії 1596 р. православну церкву в Україні було офіційно заборонено, а її прихильники почали зазнавати утисків з боку польської влади.
2. Підписання Берестейської унії призвело до розколу православ'я. Православні виступали як проти католиків, так і проти уніатів.
3. Більшість православних храмів і монастирів стали уніатськими.
4. Посилився розкол національної єдності українців.
5. На оборону православної церкви піднімалися дрібна шляхта, міщанство, козаки.
6. Православну церкву підтримували братства, які поєднали свою діяльність на початку XVII ст.

Відновлення православної ієрархії

1620 р. За допомоги Петра Сагайдачного в Києві було поновлено православну ієрархію.

Єрусалимський патріарх Феодан, який проїхдав через Київ повертаючись із Москви, висвятив шістьох православних єпископів і митрополита, яким став Йов Борецький. Так було відновлено **Київську митрополію** і всю православну ієрархію в Україні.

Йов Борецький

Виходець із Галичини, високоосвічена людина, знавць багатьох мов.

Начався в Острозькій школі, а згодом у Краківському університеті. Був ректором Львівської братської школи, згодом ректором Київської братської школи. У 1619 р. його було обрано ігуменом Київського Золотоверхого монастиря. Був активним борцем за православну віру.

Митрополит Йов Борецький написав трактат "Протестатії (1621 р.), в якому обстоював право православного населення на свою віру і церкву, засуджував запровадження унії насильницькими методами і виступав проти утисків православних у Речі Посполитій. Разом з митрополитом уніатської церкви Рутьким розпочав спроби примирити дві українські церкви: православну римо-католицьку. Здійснити примирення їм не вдалося. Йов Борецький постійно виступав перед народом, закликаючи його до боротьби проти унії, проти католицизму. Часто виступав перед козаками, вважаючи їх оборонцями православної віри".

Польський уряд розцінив відновлення митрополії як державний злочин, а патріарха, митрополита і єпископів оголосив зрадниками. Проти них готувалися репресії, але війни Речі Посполитої з Туреччиною 1620 р. перешкодили їх здійсненню.

Перед смертю Йов Борецький написав духовний заповіт, в якому все своє майно заповів православної церкві в Києві. Помер 12 березня 1631 р.

Війни Речі Посполитої проти Туреччини, сподівання на допомогу козаків змусили польський уряд піти на деякі поступки

У 20–30-х роках XVII ст. польська влада була змушена піти на діалог з православною церквою, яка зберігала вплив і значення.

1623 р. Польський сейм виніс компромісне рішення:

- у релігійному питанні тимчасово оголосити спокій;
 - припинити всі процеси й вироків в церковних справах;
 - конфлікт православної церкви з уніатами остаточно вирішити на наступному сеймі.
- 1632 р.** Польський король Владислав IV видав "**Пункти для заспокоєння руського народу**". Польський сейм їх затвердив.

Мета "Пунктів...":

1. Залучити на свій бік козацьку верхівку і православне духовенство.
2. Залучити козаків до участі у війні проти Росії.
3. Припинити селянсько-козацькі повстання.
4. Одержати підтримку православного населення Речі Посполитої.

Зміст "Пунктів...":

- узакновалося існування кількох православних єпархій;
- православне населення дістало право вільно проводити релігійні обряди, споруджувати церкви, засновувати братства, школи, друкарні, обіймати урядові посади;
- православна церква дістала право мати свою вищу ієрархію на чолі з гетьманом;

- православній церкві повернули частину церков, монастирів і земельних володінь, захоплених уніатами після Берестейської унії 1596 р.

1633 р. Король зобов'язався виконати "Пункти...".

• затвердив новообраних ієрархів православної церкви;
• київським митрополитом законно став архимандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила.

Висновки

1. Рішення польських сеймів свідчили про значну перемогу визвольного руху в Україні.
2. Хоча поляки пішли на деякі поступки, але це не змогло зупинити українського народу.
3. Захист православ'я став важливим гаслом національно-визвольної боротьби середини XVII ст.

Уніатська (греко-католицька) церква

1. Щоб поширити вплив унії на українські землі, в багатьох містах створювалися єзуїтські школи та колегії. Такі колегії виникли у Львові, Ярославі, Луцьку, Барі, Перемишлі, Києві, Острозі.
 2. Уніатам надавалися всі привілеї, православних не допускали до вибору посад, чинилися різні утиски православним міщанам у промислах, торгових та ремісничих справах.
 3. Уніати захоплювали православні церкви (у Новгороді Сіверському, Стародубі та інших містах).
 4. Уніатська церква теж опинилася в принизливому становищі, бо поляки до неї ставилися зневажливо.
- Першим головою греко-католицької церкви був **Михайло Рогоза** (1596—1599 рр.).

Патрії Потії

Письменник-полеміст, талановитий проповідник, освічена багата людина, київський і галицький митрополит, який був прихильником унії.

Один із ініціаторів Берестейської унії 1596 р.

Митрополит греко-католицької церкви у 1599—1613 рр., який активно залучав до унії духовенство і шляхту. Йому вдалося приєднати до греко-католицької церкви 50 родів волинської шляхти. Заснував у м. Вільно першу греко-католицьку семінарію. Резиденція митрополита була у м. Вільно, оскільки православні козаки не пускали його до Києва.

Під його керівництвом і за підтримки короля греко-католики очолили силою відбирати у православних храми і монастирі, духовні посади давали тільки греко-католикам.

Йосиф-Вільямін Рутський

Митрополит греко-католицької церкви у 1613—1637 рр.

Виступав за примирення греко-католицької і православної церков. Але досягти порозуміння не вдалося.

Провів реформи устрою греко-католицької церкви, спрямовані на зменшення впливу католицизму і на відокончення грецького обряду богослужіння. Дбав про підвищення рівня освіти духовництва, доміяся від Папи Римського декрету, який забороняв уніатам перехід у католицьку віру і дозволив ченцям греко-католицької церкви навчатися у західноєвропейських католицьких семінаріях. Хотів заснувати уніатську семінарію, але для цього вийшло недостатньо коштів.

Намагався впорядкувати та оновити церковне життя, закладав нові монастирі.

Неодноразово захищав греко-католицьку церкву перед польським королем у виступах на сеймах, перед представниками Папи Римського.

Серед уніатського чернецтва було засновано орден василіанський, який займався просвітницькою та місіонерською діяльністю.

Висновки

Релігійна ситуація в Україні на початку XVII ст. була складною, від православ'я відокремлювалось уніатство. Попри підтримку польської влади становище греко-католицької церкви було складним.

Доба героїчних походів

Морські походи козаків

Доба героїчних походів — це період найбільш успішних та великих морських і сухопутних походів козаків на володіння султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства — протягом перших двох десятиліть XVII ст.

Причини походів

1. Постійні спустошення українських земель від татарських турецьких наскоків, які несли руїни.

Турки й татари грабували міста і села, спалювали їх, винищували або забирали в полон тисячі людей.

2. Неспроможність і нездатність Речі Посполитої забезпечити захист своїх південних рубежів від цієї агресії.

Прикордонні фортеці не могли зупинити цих постійних наскоків і грабунків.

Справжніми захисниками українського народу від татарських нападів виступали запорозькі козаки, які не тільки обороняли рідні землі, а й здійснювали постійні походи проти Кримського ханства і Туреччини.

Козаки майже щороку воювали проти турків і татар.

1600 р. Напад на порт Варна, під час якого козаки захопили 10 турецьких галер з усіма припасами, звільнили полонених і вивезли 180 тисяч золотих.

1602 р. Козаки на 30 чайках розгромили під Кілією турецький флот.

1606 р. Козацьке військо зненацька напало на турецький флот і розгромило його. Козаки захопили 10 турецьких галер, здобули штурмом фортецю Варну, яка вважалася неприступною.

Розлючений султан наказав переторолити Дніпро залізним ланцюгом, який було протягнуто між двома фортецями — Кизил-Керменом і Аслан-Керменом. Та навіть такі перешкоди не могли зупинити козаків. Щоб потрапити у Чорне море, вони тягнули свої чайки волоком.

1608 р. Запорожці захопили Перекоп та зруйнували його фортецю.

1609 р. Козацьке військо на 16 чайках увійшло в гирло Дунаю, спалило дунайські фортеці Кілію, Ізмаїл, Білгород.

1614 р. Козаки на своїх чайках перепливли Чорне море й на турецькому узбережжі Малої Азії зруйнували міста Синоп і Трапезунд, спалили арсенал і судна.

1615 р. Запорожці на 80 чайках з'явилися біля Константинополя, спалили портові споруди. Султан наказав знищити "знаменитих" козаків. За козаками погналася турецька ескадра, яка біля гирла Дунаю вступила з ними у бій, але зазнала поразки.

1616 р. Козаки знову зібралися в похід.

Турецький флот підстерігав козаків у гирлі Дніпра, але козацькі судна атакували його і завдали поразки, захопили багато турецьких суден. Запорожці вийшли у Чорне море, напали на торговий невільницький ринок Кафу (генер Феодосія), розгромили 14-тисячний гарнізон, здобули його і визволили багато полонених. Цей похід було здійснено під проводом П. Сагайдачного. **Осінь 1616 р.** Дві тисячі козаків на чайках знову перепливли Чорне море, в Малій Азії захопили Трапезунд. Турецька ескадра втрапила три з шести великих галер.

Розлючений султан послав проти козаків другу турецьку ескадру, яка підстерігала їх під Очаковом. Але козаки попливли туди, де їх не чекали, — в Азовське море. Звігнали малими річками, перетягуючи чайки суходолом, повернулися на Запорожжя.

1624 р. 4-тисячне військо козаків знову напало на Константинополь. Запорожці грабували всі передмістя турецької столиці й спалили їх дощенту.

24 грудня 1624 р. Кримський хан Шатін-Гірей уклав союзний договір із козаками — перший міжнародний договір козацтва у XVII ст.

Значення "доби героїчних походів"

1. Відбувалася активна протидія туркам і татарам з боку запорожців.

2. Стримувалася розгортання турецько-татарської агресії проти українських земель.

3. Значно послабилася військова міць Кримського ханства і Турецької імперії.

4. Унаслідок походів було звільнено багато полонених.

5. Походи сприяли зростанню міжнародного авторитету козаків.

Висновки

1. Походи захищали український народ від постійних наскоків турків і татар і від знищення.

2. Допомогали визволенню підкорених народів з-під влади Турецької імперії.

Самійло Кішка

Самійло Кішка своїми подвигами звеличив Січ.
Він був родом із Брацлавщини, відважний воїн, неодноразо

брав участь у походах проти татар і турків, користувався великою повагою козаків. Потрапив у полон, у якому пробув 25 років. Аксапа, а згодом опинився серед запорожців. 1599 р. на турецькій галері, де був веслярем, організував повстання невільників. Повстані захопили турецький корабель і повернулися додому.

У 1599 р. С. Кішка очолював похід козаків проти татар на Чорному морі.

Запорозькі козакі обрали його гетьманом (1600—1602 рр.). За участь у польсько-шведській війні (1601—1602 рр.) і походах до Лівонії С. Кішка доміся від польського уряду рішення про скасування банії (вигнання) і переслідувань, яких зазнавали козаки після придушення повстання під проводом С. Наливайка. Таке рішення ухвалив польський сейм у 1601 р. для учасників лівонського походу.

Лівонський похід козаків був дуже тяжким: не вистачало не обхідної зброї, продуктів харчування. Козаки знемагали від холоду й голоду та зазнали значних втрат.

Самійло Кішка загинув у цьому поході, у битві під Феліном, 1602 р.

У народній пам'яті назавжди залишилася героїчна постать захисника рідної землі, сміливого воїна і мудрого гетьмана. Його ім'я навечно залишилося в народних піснях, легендах, переказах і думах. Про нього складено історичну думу "Самійло Кішка".

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577—1622)

П. Конашевич-Сагайдачний — один із найвидатніших козаків ватажків, людина великих організаторських здібностей безстрашний, видатний полководець, схильний до активних наступальних дій, який використовував фактор рагловості, несподіваного нападу. Водночас він був талановитим полководцем і державним діячем.

Брав участь у знаменитих морських і суходольних походах проти Кримського ханства і Турецької імперії, заживши особливої слави.

Народився в с. Кульчиці на Львівщині в родині шляхтичів, навчався в Острозькій академії, був на службі у київського судді Аксапа, а згодом опинився серед запорожців.

"Змалку привчився напугувати лук, зброї та коня з рук не відпускав, з неодолю боротися..., легко переносити всяку тяготу: голод, холод, не боїтися ворога і в небезпеці пробивати ворожність" (Історія українського війська).

З 1616 р. і до кінця свого життя був гетьманом Війська Запорозького. Ставши гетьманом, П. Сагайдачний велику увагу звертав на зміцнення війська:

- систематично проводив його реорганізацію;
- звільнявся від ненадійних і тих, хто порушував дисципліну;
- дбав про озброєння козаків;
- доміся, щоб кожен козак мав коня;
- проводив тренування і навчання війська;
- час від часу проводив огляд військового вишколу козаків;
- збільшив кількість чайок до 300.

П. Сагайдачний відомий і своєю просвітницькою діяльністю. Він з усім Військом Запорозьким був вписаний до Київського братства, підтримував з ним тісні стосунки, постійно опікувався цим культурним і духовним центром, надаючи йому велику матеріальну допомогу.

П. Сагайдачний був палким прихильником православної віри, що підносило його авторитет серед українського народу. У 1620 р. завдяки Сагайдачному відбулося висвячення православних ієрархів.

Петро Сагайдачний здобув собі славу і двома великими походами.

1. Московський похід (1618 р.).

Польща почала війну з Московською державою і звернулася за допомогою до запорожців.

20-тисячне запорозьке військо під проводом П. Сагайдачного поспішило на допомогу польському королеви Владиславу і дійшло аж до Москви, здобувши по дорозі Путивль, Єлець, Лівні та ін.

Утім, штурм Москви польсько-козацькими силами не приніс військ противника. Бої тривали 39 днів. Турки втратили 80 тис. успіху, а наприкінці 1618 р. Польща й Москва уклали **Деулінське** провояків та змушені були піти на укладення миру з поляками.

2. Турецький похід 1621 р. (Хотинська битва).

Під Хотиним П. Сагайдачного було тяжко поранено. Його перевезли до Києва. Декілька місяців лежав прикутий до ліжка.

За п'ять днів до смерті склав заповіт: більшу частину свого майна заповів братствам Києва і Львова.

Поховано славного лицаря України в Києві на Подолі при церкві Боговляненського братства.

Участь українського козацтва у Хотинській війні (1621 р.)

1620 р. Туреччина організувала похід проти Речі Посполитої. Військо було добре озброєне, велими численне, з великою кількістю верблюдів, артилерії. Були навіть чотири бойових слонів.

У битві під с. **Цепородо** (Молдова) поляки зазнали повного розгрому на чолі з гетьманом С. Жолкевським. Туреччина вирішила завдати Польщі вирішального удару.

Річ Посполита спромоглася виставити лише 30-40 тис. польських воїнів, а тому польський уряд був змушений звернутися до козаків по допомогу, за що прообіцяв:

- збільшення козацького реєстру;
- ліквідацію обмежень у правах і привілеях;
- сталу платню козакам у сумі 100 тис. злотих;
- окрему платню в поході;
- забезпечення воєнних інвалідів;
- виведення польського війська з Київського воеводства;
- поступки в релігійному питанні.

П. Сагайдачний повів козацьке військо на Дністер під фортецю Хотин.

Вересень 1621 р. Хотинська битва.

У битві брало участь 35-тисячне польське військо, 41 520 козаків (це була кіннота з рушницями), артилерія складалася з 22 гармат. Очолювані турецьким султаном Османом II турецько-татарські сили налічували 150 тис. воївків.

Запорожці укріпилися в оборонному таборі, успішно витримували ворожі атаки, самі робили несподівані нічні вилазки про-

тивника. Бої тривали 39 днів. Турки втратили 80 тис. успіху, а наприкінці 1618 р. Польща й Москва уклали **Деулінське** провояків та змушені були піти на укладення миру з поляками.

1. Кримське ханство і Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі.

2. За умовами підписання договору поляки перебрали зобов'язання:

- заборонити козакам судноплавство по Дніпру;
 - не допускати походів козаків до Криму і турецьких берегів.
- 3. Було визначено** кордон між Польщею і Туреччиною по р. Дністру.

Умови участі козаків у війні на боці Речі Посполитої дотримано не було.

Козаків не задовольнили умови миру з Туреччиною, що стало причиною нового конфлікту козаків з Польщею.

Значення Хотинської війни

1. Під Хотиним було розвіяно ілюзії турецького султана про непереможність його армії.

2. Військову могутність Турецької імперії було підірвано.

3. Битва показала турецькому султанові неможливість розширити його імперії за рахунок поневолення європейських країн.

4. Річ Посполита позбулася загрози втратити чималі території та бути поневоленою Туреччиною.

5. Українські й польські землі було врятовано від завоювання турками.

6. Війна сприяла активізації національно-визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

7. Вирішальна роль у перемозі над турками у Хотинській битві належить українським козакам. Їхня воєнна тактика, чудовий вишкіл, хоробрість, стійкість стали великою перевагою для турецького війська.

Козацько-селянські рухи 20–30-х років

XVII ст.

Були спрямовані на визволення України, відродження її як незалежної держави.

Причини повстань

1. Посилення феодалного, національного та релігійного гніту.
2. Зростання утисків селян і козаків з боку польських панів.
3. Наступ католицизму в Україні, обмеження та утиски правової віри.
4. Небажання польського уряду рахуватися з інтересами українського козацтва.
5. Невиконання обіцянок польського уряду, які були дані козакам, після Хотинської війни.
6. Відмова козаків, які були виписані з реєстру, після завершення Хотинської війни виконувати накази королівських урядників щодо повернення під владу своїх старих господарів та збереження ними військового устрою.

Козацько-польський збройний конфлікт 1625 р.

1625 р. Загони селян, міщан об'єдналися з запорозькими реєстровими козаками.

20-тисячне військо повстанців очолив гетьман реєстровців **Марко Жмайло**.

В Україну було відправлено 30-тисячне польське військо під проводом Конєшпольського.

15 жовтня 1625 р. Біля с. Таборище поблизу м. Крилове на Київщині сталася запекла битва. Повстанці вистояли, а ворог зазнав значних втрат. Загони повстанців відступили на вигіднішу позицію до Курукового озера (те нинішній Кременчук). Атаки поляків виявилися безуспішними. Але становище повстанців погіршувалося, не вистачало боеприпасів і теплої одягу, продовольства. Угодовська налаштована старшина скористалася з цього й домоглася усунення Жмайла з гетьманства.

Гетьманом обрали **Михайла Дорошенка**.

26 жовтня 1625 р. Михайло Дорошенко уклав із польськими воєначальниками Куруківську угоду.

Умови Куруківської угоди

1. Кількість реєстровців збільшилася до 6 тисяч у складі шестиполків — Київського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського.
2. Одна тисяча реєстровців повинна була постійно перебувати на Запорозжі, щоб не допускати туди вітківців з панських маєтків.
3. Старшина зобов'язувалася розпустити решту повстанців і надати не допускати повстань.
4. Реєстровці могли обрати свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король.
5. Козакам заборонялося проводити самостійну політику щодо Криму і Туреччини, припинити всі війни і військові походи.
6. Козакам заборонялося втручатися у релігійну боротьбу.
7. Платня козакам збільшилася до 60 тис. злотих на рік.

"Тарасова ніч" (1630 р.)

Куруківська угода призвела до конфлікту між реєстровими, гетьманом яких був Г. Чорний з пропольського орієнтацією, та нереєстровими козаками, гетьманом яких був Тарас Федорович (Трасило). Г. Чорний проводив угодовську політику стосовно поляків.

Березень 1630 р. Тарас Трасило з 10 тисячами кіннотників і інших козаків виступили із Січі. Так почалося повстання під проводом Тараса Федоровича (Трасила).

Запорожці підійшли до Черкас, оточили будинок Г. Чорного, скопили його, звинуватили у зраді і стратили. Повстання охопило Лівобережжю і частину Правобережної України. Повстанці зайняли Канів, Переяслав. Проти повстанців знову було кинуто коронного гетьмана Конєшпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між ворожими сторонами.

15 травня 1630 р. Під Переяславом повстанці вщент розгромили поляків. Це так звана "**Тарасова ніч**", коли невеликий загін повстанців знищив добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конєшпольського.

Т. Шевченко так описував "Тарасову ніч":

..Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,

А козаки, як хмари,
Ляхів обступили.

Як став місяць серед неба,

Ревнула гармата;

Прокинулись ляхи-пани —

Нікуди тікати!..

Зійшло сонце — ляхи-панки

Поколом лежали...

Зазнавши значних втрат, Конєцпольський погодився на перемовини.

Козацько-старшинська верхівка усунула Тараса Федоровича від керівництва й уклала **Переяславську угоду** (29 травня 1630 р.) за якою:

- зберігалися основні вимоги Куруківської угоди;
 - козаки отримали право самі обирати собі гетьмана;
 - реєстр збільшився до 8 тисяч козаків;
 - зберігалися привілеї козацької старшини;
 - решта козаків повинна була повернутися у підданство панів
 - козакам було заборонено самостійні військові походи.
- І хоча Тарас Федорович із частиною козаків повернувся на Запорожжя, селяни, міщани та нерестрові козаки ще якийсь час продовжували боротьбу.

Повстання І. Сулими

(1635 р.)

1635 р. Для налагодження контролю над півднем України та нейтралізації Січі польський уряд спорудив на Дніпрі фортецю Колак.

Спорудженням керував французький інженер Гійом Лесерд де Боплан, який перебував на польській службі.

Серпень 1635 р. Запорозький гетьман Іван Сулима підняв повстання, розгромив гарнізон фортеці та зруйнував її укріплення. Повстанці готувалися до рішучих дій. Але Івана Сулиму та його найближчих помічників було схоплено. У Варшаві гетьмана трюхо його товаришів стратили.

Національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Повстання під проводом Павла Бута (Павлока)

(1637 р.)

Серпень 1637 р. Масові козацько-селянські повстання під керівництвом Павла Бута (Павлока), які охопили Лівобережжя, Наддніпрянщину.

Повернувся Павлок додому

У Січ Низовцю

Та й задумав Павлок знову

Бити шляхту гнилю.

Павлок своїми універсалами підняв на повстання не тільки козаків, а й селянство, яке почало громити панські маєтки. До повстання приєдналася частина реєстрових козаків.

6 грудня 1637 р. Битва під Кумейками поблизу Черкас. Селянсько-козацьке військо було розгромлено поляками під проводом Миколи Потопцького. У цій битві повного розгрому пощастило уникнути досвідченому полковникові Іуні.

Павлока та інших ватажків було схоплено, відправлено до Варшави і там страчено.

Повстання під проводом Якова Остринина (Остриниці)

та Дмитра Іуні (1638 р.)

1638 р. Було проведено так звану "Ординацію Війська запорозького реєстрового", яка:

- дуже урізала права реєстровців;
- зменшила їх чисельність до 6 тисяч;
- реєстрових козаків було позбавлено права на самоврядування;
- скасовувалася посада гетьмана, а замість нього вводилася посада польського старости, яку затверджував король;
- тих козаків, що не входили до реєстру, було проголошено кріпаками.

Це викликало нове повстання.

Весна 1638 р. Козацьке визвольне повстання в Україні очолив запорозький гетьман Яків Остринин (Остриниці). До цього руху приєдналися реєстрові козаки.

Повстання охопило Лівобережну Україну.

Травень 1638 р. Повстанці завдали поразки польському війську, яке очолив Станіслав Потопцький.

3–12 червня 1638 р. Бій повстанців з польськими військами які одержали підкріплення, біля містечка Жовтін. Козаків було вбито 100, решта втекла. Козаків було вбито 100, решта втекла.

Частина козаків на чолі з Остриним провалили оточення відступили в межі Московської держави. Повстанці обрали гетьманом Дмитра Ігнута, який два місяці вів боротьбу проти переважаючих сил ворога.

7 серпня 1638 р. Повстанці, не маючи боеприпасів і продовольства, вирішили припинити боротьбу. Дмитро Ігнут з частиною козаків відступив на Дон.

Причини поразки селянсько-козацьких повстань

1. Стихийність, неорганізованість повстань.
2. Повстання не були як слід підготовлені, не мали чіткої мети і програмних настанов.
3. Перевага сил польських феодалів, які були краще зорганізовані та озброєні.
4. Суперечності між реєстровими і нерєєстровими козаками.
5. Відсутність єдиного командування та єдності дій.
6. Погане озброєння повстанців.
7. Локальність виступів, місницькі інтереси.

Значення селянсько-козацьких повстань

1. Повстання були формою соціального протесту українського народу, виявом його волі до самостійного життя.
2. Відстоювання козацтвом своїх прав і привілеїв уперше відбулося у національно-визвольній боротьбі.
3. Повстання прискорювали формування національної свідомості українського народу.
4. Повстання поширювали серед українського народу ідеї національного визволення.
5. У ході цих повстань козаки здобували досвід збройної визвольної боротьби, вдосконалювалися їхня військова майстерність тактика боротьби, зміцнювалися зв'язки козаків із селянами.
6. Повстання свідчили про наростання опору українського народу проти тиску з боку Польщі.
7. Козацтво перетворилося на велику суспільну силу, здатну боротися за свої права.

8. Вони підготували ґрунт для розгортання національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст.

9. Велике значення їх для утворення незалежної української держави — козацької республіки.

1639–1648 рр. Тимчасово припинено повстання і настав "золотий спокій" для Речі Посполитої.

Це був період особливо жорстокого соціального і національного гноблення.

Митрополит Петро Могила (1596–1647)

Петро Могила — видатний церковний та культурний діяч, патріарх української православної віри, людина з великими організаційськими здібностями, високоосвічений, видатний учений свого часу, просвітник. Він залишив неабиякий слід в історії України.

Походив із славного старовинного роду, син молдовського воеводи, навчався у Львівській братській школі, згодом у Парижі, де вивчав теологію у Паризькому університеті, здобув блискучу європейську освіту.

Сім'я Могили дотримувалася православної віри.

Служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні, згодом пострадив у ченці.

У 1625 р. він став монахом, а у 1627 р. — архімандритом Києво-Печерської лаври.

Петро Могила був рішучим противником церковної унії, дбав про піднесення авторитету православної церкви та традицій православ'я.

У 1632–1647 рр. — митрополит Київський. Автор багатьох релігійних книг, серед них "Євангеліє учительне" та "Анфологій". Він домігся повернення православної церкви від уніатів Софійського собору в Києві, Києво-Видубицького монастиря та деяких інших церков і монастирів. Дбав про освіту, культуру, реставрував чимало храмів: Софійський собор, будівлі Києво-Печерського монастиря. Дав наказ здійснити розкопки зруйнованої монголо-татарами Десятинної церкви.

Чимало зробив Могила для розвитку мистецтва в Україні. Для розпису київських церков запрошувалися кращі художники з Європи.

Дбав, щоб освіту нести в народ, велика його роль просвітника.

Помер у Києві 1 січня 1647 р. Похований у Києво-Печерській лаврі.

У 1996 р. у Парижі ЮНЕСКО провела конференцію, присвячену великому просвітнику, культурному і релігійному діячу Петру Могили на відзначення 400-річчя від дня народження 350-річчя з дня його смерті.

12 грудня 1996 р. Петра Могили за заслуги перед Українською православною церквою було канонізовано — визнано святим.

Утворення Києво-Могилянської академії

У 1631 р. Петро Могила заснував при Києво-Печерській лаврі школу.

1632 р. Цю школу було об'єднано з Київською братською школою і дістала вона назву Києво-Могилянська колегія. Незабаром стала вищим навчальним закладом України — Києво-Могилянською академією. Щорічно у стінах академії навчалось 2 тисячі студентів, і вона стала науковим та духовним центром слов'янського світу.

Навчальний заклад утримувався на кошти митрополита Петра Могили. Він подарував йому власне село Позняківку, надавав допомогу вчителям і учням. Викладачі та учні мали змогу постійно користуватися однією з найбагатших на той час бібліотекою Петра Могили.

Свою бібліотеку Петро Могила заповів колегії.

Протягом тривалого часу Києво-Могилянська академія залишалася центром української культури.

За різном викладання і змістом навчальних програм цей навчальний заклад відповідав вимогам європейської вищої освіти Серед вихованців академії —

Григорій Сковорода,

Я. Ковельський,

Гетьман України І. Самойлович.

1992 р. Цей навчальний заклад було відроджено і він є потім науковим осередком та одним з найкращих навчальних закладів України.

Церковні реформи Петра Могили

1. 1640 р. Церковний собор у Києві затвердив перший православний катехізіс.

Катехізіс (повчання) — це стислий виклад християнського вчення у формі запитань і відповідей.

2. 1646 р. Було напруковано виправлений "Требник" із правилами всіх церковних обрядів. Тривалий час слугував духовенству всієї Росії. У "Требнику" було викладено не лише молитви й обряди, до нього було подано пояснення й настанови, як у тому чи іншому випадку слід себе поводити та чинити.

3. Було запроваджено посади митрополитичних намісників.

4. Без узгодження з митрополитом ніхто не мав права посісти єпископську кафедру.

5. Встановив постійний контроль над церковним життям у єпархіях.

6. Петро Могила створив церковний суд — консисторії.

7. Змінив матеріальну базу митрополії.

8. Упорядкував організацію монастирів, було прийнято новий монастирський статут.

9. Під його управлінням було зосереджено великі земельні володіння.

10. Обмежив права магнатів втручатися у церковні справи на території своїх володінь.

11. Заснував школи, в яких вивчали основи релігії.

12. Дбав про високий рівень освіти. У школах вивчали мови (латинську, грецьку, польську).

13. Петро Могила все робив щодо створення умов для виховання освіченого духовенства, проповідників, письменників-поетів.

Підсумки

1. Петро Могила провів церковні реформи для зміцнення влади митрополита, налагодження дисципліни і виховання моральності духовенства.

2. Вони сприяли розвитку церковної науки та освіти.

Висновки

1. Петро Могила своєю діяльністю зміцнив і поширив православну церкву в Україні, сприяв формуванню національної свідомості, активізації боротьби проти наступу католицизму уніаства.
2. Українська православна церква протягом 65 років (з 1620 р. до 1685 р.) вела самостійне духовне життя.
3. Вона рішуче виступила проти унії з католицькою церквою, не допускала над собою зверхності.
4. Реформи церкви перенесли на український ґрунт західноєвропейські зразки духовного життя.
5. Церква духовно підтримувала боротьбу українського народу за незалежність і власну державність.
6. Церковна реформа сприяла відродженню православної церкви та перетворенню Києва на релігійний і культурно-політичний центр українського народу.

Культура України у першій половині XVII ст.

Початок XVII ст. — це період пробудження національної свідомості українського народу, його духовного відродження. Культурно-національне відродження і піднесення в Україні було пов'язано з:

- внутрішніми соціально-економічними процесами;
 - політичною, ідеологічною, релігійною боротьбою;
 - наростанням народно-визвольного руху;
 - тими політичними й культурними процесами в Європі, що дістали назву Відродження.
- Потреби часу надали українському Відродженню високої громадського змісту та патріотичного спрямування.
- Набули розвитку:
- ідеї поширення освіти і знань серед населення;
 - відродження національної мови і традицій;
 - захист віри батьків;
 - незалежного і вільного існування українського народу.

Шкільництво

1. Школи здавна існували в містах, при церквах і монастирях. Учителювали в цих школах дяки. Навчання відбувалося або в одній кімнаті, або в окремому приміщенні при церкві. У школах навчали читати й писати, арифметики, молитов, співу тощо.
- Православні школи відстоювали право українського народу на свою власну мову, культуру, духовне життя.
2. Школи існували і у маєтках деяких магнатів.
3. Розвивалися братські школи, у яких навчалися діти не тільки шляхти, а й міщан та козаків. На початку XVII ст. їх діяльність зменшилася, вони були справді народними і відзначалися демократичністю.
4. За рівнем викладання Львівська, Луцька, Київська братські школи успішно конкурували з єзуїтськими і протестантськими школами, які виникли в Україні.
5. Створювалися єзуїтські школи ордену єзуїтів для посилення впливу католицької церкви.

На початку XVII ст. єзуїтські школи виникли у:

- Львові (1608 р.),
- Луцьку (1609 р.),
- Києві (1610 р.).

6. Першими шкільними підручниками були:

- букварі, видані в друкарнях Львівського братства. Києво-Печерської лаври, Чернігова і Новгорода-Сіверського;
- було видано: арифметику Л. Магницького; алгебру Д. Анічкова; граматику М. Смотрицького тощо.

Література

1. Поширюється релігійна література ("Життя святих").
2. На початку XVII ст. поширюється полемічна література, що виникла за умов боротьби проти католицького наступу на права православних.

Найвидатнішими діячами полемічної літератури були: Іван Вишенський, Герасим та Мелетій Смотрицькі, Йов Борельський, Петро Могила.

Полемічна література ідейно обґрунтувала і духовно освячує український словник "Лексикон...", виданий у 1627 р. У друкарні ла національно-визвольний рух в Україні, позитивно впливала було видано граматики, букварі, словники, твори полемічної розвиток національної свідомості українського народу. Їхні твори літератури, понад 120 найменувань.

3. Поряд з церковною в Україні поширювалася перекладна література.

Усна народна творчість

1. Були поширені героїко-патріотичні історичні пісні, думи, що їх виконували під акомпанемент кобзи та бандури. Найвідоміші з них:

- "Втеча трьох братів з Азова",
- "Плач невільників",
- "Самійло Кішка",
- "Маруся Богуславка" та ін.

2. Темі боротьби проти феодального тінту присвячена дума "Івась Коновченко-Вдовиченко", в якій головним персонажем козак-герой.

3. Розвивалася обрядова поезія (жнивні та обжинкові пісні). В усній народній творчості відображалися найважливіші події в житті українського народу — передусім боротьба проти турків і татар.

4. Багато пісень і дум присвячено народним героям визвольної боротьби:

С. Наливайку, Остранину, Павлоку та ін.

5. Кобзарі супроводжували у походах запорожців, складали пісні й думи про їхню відвагу і хоробрість.

Книговидання

1. Важливим напрямом діяльності братств стало книгодрукування.

Братські друкарні існували у Здолюнові, Львові, Новгород-Сіверському, Києві, Луцьку та ін.

2. Були також приватні друкарні.

3. Найбільшою друкарнею початку XVII ст. була друкарня Києво-Печерської лаври, заснована у 1616 р. архімандритом Є. Плетеневським. Головним друкарем, редактором і перекладачем у Лаврі був Памво Беравний. Його друкарня була першою в Україні, що друкувала українською мовою.

4. У Чернігові у 1626 р. було засновано друкарню К. Ставропольським, у якій він друкував свої власні твори.

5. Усього на початку XVII ст. було майже 20 друкарень. Довкола друкарень зосереджувалися кращі інтелектуальні сили, які готували і видавали навчальні посібники, біблії, книги церковної та світської літератури.

Театр

1. Основною українського театру стали народні ігри та обряди.

2. Набули поширення постановки п'єс на побутові теми, що відбувалися на майданах, ярмарках і збирали багато глядачів.

3. Популярністю користувалися народні актори — скоморохи, які влаштовували різні свята.

4. Звідси бере свій початок вертеп — театр ляльок.

Це був мандрівний народний музичний театр.

Українська вертепна драма складалася з двох частин. Релігійну показували на другому поверсі спеціально зробленої дерев'яної скрині. На нижньому поверсі показували другу частину — невеликий вистави на побутові теми.

5. У школах (Острозькій, Київському колегіумі, братських) влаштовували театралізовані вистави — шкільні драми. В антрактах ставили комедійні інтермедії (п'єси-вставки) на побутові теми. Про шкільні драми згадується в одному з послань Івана Вишньовського.

Музика

1. Українська музика розвивалася на народній пісенній основі.

2. У братських школах вивчалася теорія музики і співу за рукописними нотними збірниками.

3. Професійна музика залишалася виключно церковною (вокальною і хоровою).

4. Для музичної культури цього часу характерним був хоровий спів без інструментального супроводу, відбувався перехід до хорового співу з інструментальним супроводом, відбувався перехід до хорового співу з інструментальним супроводом.

5. У школах, мастках земледисників створювалися хоро капели.

6. Були поширені історичні пісні й думи, які прославляли роїчну боротьбу українського народу, показували його тяж життя.

Пісні й думи виконували лірники та кобзарі.

Музичними інструментами того періоду в Україні були сопілки, бубни, цимбали, скрипки, бандури, кобзи, ліри тощо.

7. У той час виникають перші музичні товариства (в Києві Львові, Кам'янці-Подільському та інших містах).

Архітектура

1. На початку XVII ст. зводилися нові монастирі та церкви, лапи магнатів, розбудовувалися міста.

2. Продовжувалося будівництво замків-фортець, що їх великих магнати використовували для особистої безпеки. Такі форте побудовано у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Мукачеві Львові та інших містах.

3. Навколо великих міст для захисту від нападів турецьки кримсько-татарських військ продовжувалося будівництво валі фортець (навколо Києва, Чернігова, Канева, Житомира, Бл Церкви та інших міст).

4. В архітектурі характерне поєднання самотнього стилю крашими надбаннями епохи Відродження.

— Успенська церква у Львові (будувалася протягом 1598 1630 рр.);

— будинок Артемиди у Києві (початок XVII ст.).

5. На початку XVII ст. поширювався архітектурний стиль українське бароко:

• монастир і колегія у Вінниці (1619 р.);

• домініканський костел у Києві (30-ті роки XVII ст.).

6. Ширився реставраційний рух, особливо за Петра Могил, згодом за часів Хмельниччини (відбулася зруйнованих будівс княжих часів).

Петро Могила відбудував:

Софійський собор,

Церкву Спаса на Берестові,

Михайлівську церкву Видубицького монастиря тощо.

Образотворче мистецтво

1. Церкви і палаци прикрашали настінним живописом, різьбою по дереву, кам'яними і дерев'яними скульптурами.

2. Широкого поширення набули: військова тематика; зображення побутових сцен; змалювання людей; пейзажі.

3. Поширилося малювання ікон з увеленням побутових елементів в іконописну тематику.

4. У цей період створювали чудові іконостаси. Справжньою перлиною стали іконостаси П'ятницької та Успенської церков, створені львівськими митцями.

5. Поряд з іконописом розвивався портретний живопис. Входить у звичай малювати у церквах портрети державних, політич-них та культурних діячів.

6. Поширилася книжкова графіка — оформлення рукописних друкованих книг, зокрема "Вірші... козацького рицаря П. Сагайдачного" (1622 р.).

Зображено кінний портрет гетьмана, герб Запорозького війська та вигляд Кафи.

7. Митрополит Петро Могила при бібліотеці Києво-Печерської лаври зібрав західноєвропейські зразки малювання, графіки, які було систематизовано та використовувалися українськими художниками.

Висновки

1. Після тривалого занепаду розвиток культури України початку XVII ст. набув характеру національного відродження.

2. Культура в Україні початку XVII ст. набувала національних рис і стала невід'ємною частиною і здобутками суспільного побуту українців.

3. Культурне піднесення було духовним підґрунтям національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Тема 3. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття

Відродження української держави

Передумови Національно-визвольної війни

Передумови і причини Національно-визвольної війни

Національно-визвольна війна — це війна проти іноземного гноблення, за створення власної незалежної держави.

Передумови

1. Перебування українських земель під владою Речі Посполитої.
2. Відсутність власної державності.
3. Засили в Україні польських магнатів і шляхти.
4. Національно-релігійне гноблення українського населення боку польської влади.
5. Виникнення козацтва і перетворення його на провідний політичний силу українського суспільства.
6. Великі козацько-селянські повстання 90-х років XVI ст. 20—30-х років XVII ст.

Причини

1. Політичні:

- Додержання українських земель до складу Речі Посполитої політика якої відносно України мала яскраво виражений колоніальний характер.
- Колонізація загрожувала винищення української народності, що було великою національною небезпечкою.
- Відсутність власної державності (Запорозька Січ не охоплювала значних територій, заселених українцями).

2. Соціально-економічні:

- Посилення феодално-кріпосницького гніту, погіршення становища народних мас.
- Польські та українські магнати, захоплюючи родючі землі, експлуатували населення. Посилювався процес закріпачення селян.
- Зростала панщина, яка в деяких місцевостях сягала 4—5 днів на тиждень.

Збільшувалися різноманітні побори селян.

- Тяжке становище нерестрових козаків.

Польський уряд постійно намагався позбавити їх козацьких свобод і повернути під панське ярмо.

- Недоволеними були і рестрові козаки.

Польський уряд постійно обмежував реєстр, позбавляв їх самоврядування — всі вищі посади їхнього війська посідали за призначенням (часто польські шляхтичі).

- Недоволеним було і міське населення.

Більшість міст і містечок України на початку XVII ст. потрапило до рук шляхти й магнатів, які обмежували їхні привілеї, наклали їм за магдебурзьким правом.

3. Національні:

- Не припинялося ополчення українського населення.
- Відбувалося обмеження українців у правах.

4. Релігійні:

- Утиски православної церкви.
- Насильницьке покалічення українського населення.
- Конфіскація православного церковного майна і земель.
- Невдоволення православної шляхти, яка користувалася значно меншими політичними правами, ніж польська.

Релігійні утиски, за словами М. Грушевського, "дали заклик, який об'єднав у боротьбі проти польських порядків усіх незадоволених ними, без відмінності становища та економічних інтересів".

Характер війни

Національно-визвольна, антифеодална.

Справедлива війна українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Рушійні сили Національно-визвольної війни:

селянство,
козацтво,
міщанство,
частина українського духовенства,
дрібна та середня православна українська шляхта.
Провідною силою в Національно-визвольній війні виступало козацтво.

Завдання Національно-визвольної війни

1. Визволити Україну з-під влади шляхетської Польщі, знизити польське панування, стати на шлях самостійного розвитку.

2. Скинути гноблення польських феодалів і польсько-шхетської адміністрації.

3. Ліквідувати велику феодалну власність на землю, скасувати кріпацтво та утвердити козацький тип господарювання.

4. Створити в етнічних межах України власну державу.

5. Обстоювати і захищати національну незалежність.

Об'єктивні умови, що склалися на початку національно-визвольної боротьби українського народу

1. Послаблення королівської влади в Речі Посполиті внаслідок зростання і зміцнення великого феодалного земельного латунія.

2. Існування Запорозької Січі, яка поширила свій вплив значну територію, що створювало необхідні сприятливі умови основу для розбудови Української держави.

3. Річ Посполита втратила свій контроль над Запорозькою Січчю.

4. Селянсько-козацькі повстання наприкінці XVI — на початку XVII ст. значно збагатили народні маси військовим досвідом.

5. Зроста національна самосвідомість українського народу.

Періоди Національно-визвольної війни

Перший — 1648–1649 рр. — час перших великих успіхів вистах, найбільшого розмаху Національно-визвольної війни, початок формування Української козацької республіки — Гетьманщини.

Другий — 1650–1653 рр. — період кровопролитних боїв і значних втрат, який, проте, жодній зі сторін успіху не приніс.

Третій — 1654–1655 рр. — період ведення перемовин і укладення договору з Росією та її допомога в боротьбі проти Речі Посполитої.

Четвертий — 1656–1657 рр. — період пошуку нових союзників у війні, укладення союзу України з Семигородським князівством а також спільні дії козацтва і шведської армії проти Польщі.

Нові підходи до вивчення Національно-визвольної війни українського народу

1. Деякі вчені твердять, що за своїм розмахом, змістом, заплануваннями, величезними змінами, що відбувалися в економічній, політичній, соціальному і духовному житті українського суспільства, ці події можна вважати українською національною революцією.

Революція — глибокі якісні зміни, злам у житті суспільства, корінна зміна чинного ладу, перехід від старого до нового.

Аргументами революційного характеру подій є такі докорінні зміни, що сталися в житті українського суспільства в середині XVII ст.:

- ліквідація влади польського короля на значній території України й утворення та розбудова Української національної держави;
- ліквідація землеволодіння польських магнатів і шляхти та встановлення його козацьким;

- скасування кріпосного права та особисте звільнення селян з території Української козацької республіки;

- ліквідація на звільненій території панування католицької церкви;

- зростання національної самосвідомості більшості українського народу;

- участь у цих подіях більшості українського народу.

2. Історик О. Субтельний називав події Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Великим повстанням.

3. Різні підходи вчених до часу закінчення Національно-визвольної війни.

- радянська історіографія пов'язувала закінчення війни з 1654 р. — Переяславською радою, тобто "возз'єднанням України з Росією", коли нібито було досягнуто основної мети;

- у сучасній науковій літературі домінує твердження, що закінчення Національно-визвольної війни пов'язане зі смертю Хмельницького 1657 р.;

- інші вчені вважають, що дату визвольної війни штучно, бо національна боротьба українського народу після 1657 р. не припинялася, а тривала;

- деякі історики гадають, що Національно-визвольна війна привада аж до придушення Коліївщини (1768 р.);

• історики В. Смолій, В. Степанков, В. Шевчук вважають Національно-визвольна війна закінчилася після гетьманування П. Дорошенка 1676 р.

4. По-різному вчені визначають етапи Національно-визвольної війни:

• У посібнику О. Бойка "Історія України" визначено три етапи української національної революції:

Перший етап (лютий 1648 р. — серпень 1657 р.) — найбільшого піднесення національно-визвольних змагань соціальної боротьби.

Другий етап (вересень 1657 р. — червень 1663 р.) — період тривалої війни, що призвела до поділу України на два гетьманства.

Третій етап (червень 1663 р. — вересень 1676 р.) — час боротьби за возз'єднання Української держави.

• Історики В. Смолій та В. Степанков в історичній серії "Україна крізь віки" вважають, що українську національну революцію можна переділити на п'ять періодів:

Перший — лютий 1648 р. — червень 1652 р.

Другий — червень 1652 р. — серпень 1657 р.

Третій — вересень 1657 р. — червень 1663 р.

Четвертий — липень 1663 р. — червень 1668 р.

П'ятий — липень 1668 р. — вересень 1676 р.

• Деякі історики вважають, що Національно-визвольну війну (чи національну революцію) можна переділити на такі етапи:

Перший — підготовчий період подій (кінець літа 1647 р. — липень 1648 р.).

Другий — основний (лютий 1648 р. — серпень 1657 р.).

Третій — завершальний (вересень 1657 р. — вересень 1676 р.).

Висновок

Період 1648—1657 рр. характеризується найбільшим розмахом збройної національно-визвольної боротьби, в якій брали участь різні верстви населення українського суспільства, і ця боротьба привела до створення власної держави українського народу — Гетьманської держави Війська Запорозького. Тому у визначенні Національно-визвольної боротьби українського народу будуть дотримуватися цих хронологічних рамок.

Богдан (Зиновій) Хмельницький (1595—1657)

Народився 27 грудня 1595 р. в Чигирині в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького.

Батько намагався дати синові добру освіту. Богдан навчався спершу в українській школі, а потім — у Львівській єзуїтській колегії.

Вивчив латину, польську, а згодом татарську, турецьку, російську мови.

З молодих літ Б. Хмельницький служив у козацькому війську, брав участь у походах на татар і турків. У 1620 р. разом із батьком узяв участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цепорою (1620 р.) батько загинув, а Богдан потрапив у полон, в якому пробував два роки. Там він опанував турецьку й татарську мови.

Запорожці викупили його з полону, і він вступив до реєстрового козацького війська, в якому став писарем, а згодом чигиринським сотником. Богдан жив у родинному маєтку на хуторі Суботів, але зазнав савілія з боку польської шляхти.

Чигиринський підстароста Чаплинський заявив свої права на Суботів і за відсутності Богдана наїхав на хутір, забив найменшого сина. Інших — Тимоша та Юрія, дочок Катерину та Стефаниду — заявляв погрозами. Дружина від переживань захворіла і померла. Польський суд не задовольнив скаргу Б. Хмельницького на Чаплинського, не опержав він підтримки і від польського короля.

Особиста трагедія не могла не вплинути на Богдана, на його настрої, погляди й переконання.

Історик В. Смолій зазначав:

"Вона не була головною. Майбутній керівник визвольної війни не міг не бачити, що у подіях, які він пережив, свербіжно переломилася доля усього козацтва, позбавленого національних гарантій, необхідних для збереження особистих прав і навіть власного життя".

Разом із сином Тимофієм і найбільшими товаришами він у грудні 1647 р. подався на Запорожжя, а в січні 1648 р. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького.

Отже, Б. Хмельницький пройшов службу від рядового козака до писаря Війська Запорозького і чигиринського сотника, а згодом — гетьмана українського народу.

Ставши гетьманом, він у своїх універсалах закликав народ повстання.

Б. Хмельницький налагодив зв'язки з Кримським ханством, зумів привернути на свій бік татар.

Б. Хмельницький — національний герой України, має в уті, не думав про власне збагачення, продовжуючи жити у родинній історії велику пошану і славу, бо першим підняв український народ до боротьби за волю і незалежність українського народу і рідної землі.

Б. Хмельницький був людиною залізної волі та величності. Він умів володіти масовими силами, енергії, прекрасним організатором. Він умів вибирати собі помічників, соратників, вірних друзів із різних верств населення української землі, суспільства. Чітко ставив завдання перед собою, перед підлеглими, перед народом. Він досягненні національної єдності й свободи. Зумів об'єднати різні верстви населення в боротьбі проти польської панувальності, за велику справу власного визволення.

Заслуга **Б. Хмельницького** полягає в тому, що він створив власну Українську державу — козацьку республіку з демократичним ладом, що відрізнялася від феодальних держав Європи. Змінилися його погляди на процес державотворення (він кинув зацького автономізму до створення власної незалежної держави і всю свою діяльність він підпорядковував досягненню цієї великої мети).

Ідея створення власної незалежної держави слугувала прикладом для наступних поколінь українців, які продовжували боротися за власну державність.

Богдан Хмельницький — талановитий полководець, безпечною заслугою якого було те, що він протягом року зумів розрізнити загони створити національно-визвольну армію, яка стала дисциплінованою, боєздатною силою.

Великим був військовий талант **Богдана Хмельницького**. Він не застосовував тактики облоги замків, а йшов на головні сили ворога. Використовував фактор раптовості, тактику наступальності бою, перемогти здобував комбінованим виступом піхоти кінноти, вмів організовувати розвідку й партизанську боротьбу тилу ворога.

Як головнокомандувач військ він виграв 12 великих воєнних операцій.

Б. Хмельницький — талановитий дипломат, брав участь у багатьох дипломатичних акціях. Він вивів Україну на міжнародну арену. Козацьку державу визнали 10 країн.

Одночасно **Б. Хмельницький** був скромною людиною в політиці. Не думав про власне збагачення, продовжуючи жити у родинній історії велику пошану і славу, бо першим підняв український народ до боротьби за волю і незалежність українського народу і рідної землі.

Б. Хмельницький був людиною залізної волі та величності. Він умів володіти масовими силами, енергії, прекрасним організатором. Він умів вибирати собі помічників, соратників, вірних друзів із різних верств населення української землі, суспільства. Чітко ставив завдання перед собою, перед підлеглими, перед народом. Він досягненні національної єдності й свободи. Зумів об'єднати різні верстви населення в боротьбі проти польської панувальності, за велику справу власного визволення.

Сюдижники Б. Хмельницького

Визвольна війна виявила чимало індивідуальностей, талановитих полководців, які разом із **Б. Хмельницьким** вели боротьбу за волю, за правду, проти панів і чужоземного поневолення.

Максим Кривоніс

Мужній соратник **Б. Хмельницького**, народний герой.

Одні вважали, що **Максим** був за походженням міщанином із Острого, інші — що він із Могилева. Деякі твердили, що він "чужинець, шотландець, який брав участь у Тридцятилітній війні, плавав багато Середземним морем і потім замандрував в Україну" ("Історія Війська Запорозького").

Особливо прославився він у боях проти війська Яреми Вишневицького на Брацлавщині, якого розгромив вщент під Конотопом.

Максим Кривоніс — знаний полковник і селянський ватажок, який об'єднав місцеві повстанські загони у грізну силу і здобув низку блискучих перемог.

Героїчними зусиллями загонів **М. Кривоніса** було взято Штурмом Великий Замок поблизу Львова (8–26 жовтня 1648 р.), попри те, що самого полковника поранено в лівий бік, вище серця, і рана не заживала.

Під час облоги польської фортеці Замостя (6–21 листопада 1648 р.) М. Кривоніс помер. Є різні версії причини його смерті:

- помер від рани;
- його отруїли польські пани;
- помер від чуми.

Ім'я й подвиги Кривоніса оспівано в народних піснях.

Михайло Кричевський

Походженням він — шляхтич, католик. Родина покартолічилилася ще до його народження, хоча були українцями. Але шляхтич Кричевський прийняв несподіване рішення: перейшов на бік козаків, воював у їхньому війську за незалежність українського народу.

Перехід Кричевського на бік повстанців було проведено урочисто — переходом у православ'я та одержанням ним нового імені. Учорашній Станіслав став Михайлом на честь архангела Михайла, який був захисником воїнства, а отже, й запорозького козацтва.

Його було призначено полковником кінським у війську Б. Хмельницького. Гетьман доручав йому найскладніші й найвідповідальніші завдання.

М. Кричевський очолював дипломатичну місію до Криму для переговорів із ханом щодо спільної боротьби проти Польщі. Він став наближеним до Б. Хмельницького людиною. За розпорядженням гетьмана він із 30-тисячним військом захищав північні рубежі України. Провів кілька успішних боїв біля Прип'яті проти литовського гетьмана Януша Радзивілла. В одній із битв М. Кричевський зі смертельною раною потрапив у полон. Зовсім відмовився говорити з Радзивіллою, який хотів вивідати у пораненого плани Б. Хмельницького.

М. Кричевський, вибравши момент, відарився головою об колоесо скіпажа, біля якого лежав, щоб прискорити собі смерть.

Вороги були вражені вчинком М. Кричевського. За наказом Радзивілла його поховали як людину виняткової мужності й видатного полководця. На його могилу виставили високий курган.

М. Кричевський ціною свого життя виконав наказ Б. Хмельницького, зупинив ворога, бо Я. Радзивілл зі своїм військом, яке зазнало значних втрат, не пішов в Україну, а повернувся назад.

Данило Нечай

У липоту 1651 р. польське військо вчинило напад на Красне (тепер Вінницька область), де перебували під командуванням полковника Д. Нечая незначні сили повстанців авіаційної авіації.

У цій битві Д. Нечай було смертельно поранено, але він бився з ворогом до останнього. На смерть героя народ відшукнувся пісню "Ой з-за гори високої", в якій оспівано його внесок у національно-визвольну війну. У народних переказах і легендах Д. Нечай постає як людина хоробра і мужня. За переказами, воєроги боялися Д. Нечая і після його смерті.

Оспіваний у народних історичних піснях.

Іван Золотаренко

Полковник корсунський, а потім ніжинський, брав участь у багатьох важливих битвах. За рік до своєї смерті Б. Хмельницький поклав на нього обов'язки наказаного гетьмана. І. Золотаренко повів 20-тисячне козацьке військо в Білгород, щоб вигнати звідти польську шляхту.

Рішучим штурмом І. Золотаренко взяв кілька добре укріплених фортець. Одну за одною зазнавав поразок від війська І. Золотаренка прославлений литовський гетьман Януш Радзивілл, що виступав на боці польської шляхти. Але під час штурму фортеці Старий Вишів І. Золотаренка було смертельно поранено. Його поховали у Корсуні, у церкві Св. Миколая.

Іван Ганжа

Уманський полковник, талановитий ватажок, що зібрав під своїм командуванням великі маси народу. Загинув у битві під Пилипчами.

Станіслав Морозенко (Мрозовицький)

Корсунський наказний полковник. Проявив особисту хоробрість, винахідливість, військовий талант у битві під Пилипчами. Загинув під час облоги Збаража (1649 р.). Про нього народ склав пісню "Ой, Морозе, Морозенку, ти слашний козацький".

Філон Джебжаль (Джалалій)

Прилуцький полковник, наближений Б. Хмельницького, якого неодноразово супроводжував у походах.

Федір Вишняк

Був радником Б. Хмельницького, супроводжував його у походах і на думку якого зважав Б. Хмельницький.

Початок та розгортання Національно-визвольної війни

Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої

Початок Національно-визвольної війни — лютий 1648 р. — захоплення повстанцями Запорозької Січі (у самій Січі стояв тоді польський гарнізон) та обрання гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького.

Звістка про події на Запоріжжі швидко поширилася по всіх українських землях.

З Січі у різні кінці України було відправлено посланців з гетьманськими універсалами із закликами підніматися на боротьбу за визволення України з-під влади польських магнатів і шляхти.

На Подніпров'ї посилилася боротьба народних мас. Повсюди організовували повстанські загони.

Б. Хмельницький розумів, що потрібно шукати союзників у боротьбі проти Речі Посполитої і почав перемовини з кримським ханом Іслам-Гіреєм III.

Польський уряд намагався зразу ж придушити повстання. Проти козацьких загонів було вислано 30-тисячне польсько-шляхетське військо на чолі з гетьманами

М. Потоцьким і М. Калиновським.

Один польський загін рухався сходулом, інший — на човнах по Дніпру.

Б. Хмельницький вирішив розгромити ці загони поодинці.

Битва під Жовтими Водами

(19 (29) квітня—6 (16) травня 1648 р.)

У квітні 1648 р. в урочищі Жовті Води (тепер Дніпропетровська область) розпочалися воєнні сутички між польсько-шляхетськими військами і повстанцями.

У складі королівської армії перебували реєстрові козаки, які приєдналися до повстанців.

5—6 травня 1648 р. Б. Хмельницький повністю оточив ворога і розгромив його.

Близько 3 тис. поляків потрапили в полон.

Битва під Корсунем (травень 1648 р.)

Поблизу Корсуня військо Б. Хмельницького оточило армію великого коронного гетьмана М. Потоцького і гетьмана М. Калиновського.

Б. Хмельницький, керуючи 15-тисячним загоном, примусив 20-тисячну польську армію покинути вигідні позиції та прийняти бій на невигідній для польської кавалерії місцевості — в Горьхоній Діброві. Б. Хмельницькому допомагав 4-тисячний татарський загін Іугай-бея.

Шеститисячний резерв М. Кривоноса вдарив із засідки і завершив розгром поляків. М. Потоцький і М. Калиновський потрапили в полон.

Наслідки битви під Жовтими Водами та під Корсунем

1. Перші успіхи, досягнуті в боях, пробудили всю Україну, сприяли зростанню визвольної боротьби, переростанню її на загальнонародну.

2. Навесні — влітку 1648 р. повстання перекинулося на Поділля, Київщину, Волинь і Лівобережжя.

3. Селяни виганяли польських панів і оголошували свободу, населення переходило на бік повсталих.

Після перемоги під Жовтими Водами і під Корсунем Б. Хмельницький перейшов під Білу Церкву. Це було останнє місто, де стояв реєстровий козацький полк, і козаки вважали Білу Церкву "старою траншиєю" своїх земель. Тут гетьман відсвяткував свою перемогу і дав військової відпочити.

На початку війни Б. Хмельницький та козальська старшина прагнули лише відновлення привілеїв, і тому почалися переговори з поляками.

Б. Хмельницький домагався:

- 12-тисячного реєстру;

- поновлення прав і привілеїв козацтва;

- захисту православної віри;

- повернення православному їхніх церков, захоплених уніатами.

Поляки на поступки не йшли, а збирали нові сили. Були скликані шляхетські сеймики, на яких оголошено набір до нового війська, призначено нових воєначальників — Д. Заславського,

М. Остророга і О. Конешпольського, яких Б. Хмельницький називав "периною, латиною й дитиною".

Б. Хмельницький продовжував розсилати універсали, закликаючи до всенародної боротьби проти поляків.

Народні повстання охопили Лівобережжя, Правобережну Україну: скрізь створювалися повстанські загони, які тримали польські маєтки, захоплювали міста і замки (Лубни, Пирятин, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Умань, Брацлав, Вінницю та багато інших).

Б. Хмельницький взявся за організацію регулярного війська. На осінь 1648 р. він уже мав 70–100-тисячну регулярну й добре озброєну армію.

Битва під Пилипцями

(11–13 (21–23) вересня 1648 р.)

Обширі армії (польська і козацька) зустрілися біля містечка Пилипці (тепер с. Пилипча Хмельницької області) на Поділлі. Б. Хмельницький на березі річки Іква (Пиливка) наказав спорудити табір, який було укріплено ровом і воями, що стояли в шість рядів. Польське військо було велике (100 тисяч), добре озброєне (100 гармат), з великим обозом (120 тис. возів), ним командували Д. Заславський, О. Конешпольський, М. Остророг, але вони не змогли втримати дисципліну й лад у війську. Тричі поляки йшли в наступ, але козаки відбивали атаки. Через три дні Б. Хмельницький дав наказ до головного наступу. Козакам допомогли 3 тис. татар. Козацька артилерія завершила розгром ворога. Поляки в паніці тікали, покинувши короти, зброю і вози. Повстанці взяли великі трофеї: рушниці, 80 гармат, шаблі, військовоє спорядження, весь польський обоз (120 тис. возів з кіньми), на 10 млн золотих усякого добра, багато оздоблені карети, золотий та срібний посуд тощо.

Наслідки битви під Пилипцями

1. Битва закінчилася повним розгромом польської армії.
2. Правобережну Україну було визволено з-під польсько-шляхетського панування.
3. Відкривалася перспектива визволення західноукраїнських земель.
4. Ця перемога відкрила українському війську шлях у Галичину.
5. Перемога козацького війська ще більше запалила народні маси на боротьбу проти поляків.

Визвольний похід українського війська в Галичину

Козацькі полки продовжували похід на західноукраїнські землі.

Облога Львова і Замостя

(жовтень — листопад 1648 р.)

8–26 жовтня 1648 р. Облога Львова.

Загони М. Кривоноса взяли штурмом фортецю Високий Замок, і місто було приречене.

Після армії Б. Хмельницького під Львовом викликала нову хвилю повстанського руху в Галичині.

Утім гетьман, не бажаючи видавати Львів на руйнування і пограбування татарам, обмежився викупом від міських лихварів і шляхти в розмірі 200 тис. золотих.

Б. Хмельницький вирушив далі до польської фортеці Замостя.

6–21 листопада 1648 р. Облога Замостя.

Дізнавшись про вибори нового польського короля, Б. Хмельницький дав згоду на перемир'я і повернув козацьку армію назад в Україну.

Причини укладення перемир'я під Замостям у 1648 р.

1. Втрата боєздатності козацького війська внаслідок осінньої негоди, труднощі із постачанням війська, епідемія чуми, від якої ймовірно помер один із соратників Б. Хмельницького Максим Кривонос.

2. Послаблення підтримки з боку татар, які після облоги Львова основні сили повернули до Криму, а з Б. Хмельницьким залишилася незначна кількість формувань Тулай-бея.

3. Козацькі війська вийшли на географічні кордони України. Перехід польського кордону означав би военні дії на території Польщі без підтримки місцевого населення.

4. Б. Хмельницький та козацька старшина на той час обстоювали ідею "козацької автономії" в межах Речі Посполитої.

5. Вони ще не бачили перспективи створення незалежної Української держави.

Значення наступу козацького війська у 1648 р.

• На початку листопада 1648 р. майже всі українські землі були визволені з-під польського панування.

• Перемоги 1648 р. над польськими військами дали змогу українцям збагнати свою силу.

• Двомісячний період діяльності Б. Хмельницького у західному регіоні України став важливим етапом у розробці політичної програми державного будівництва.

Програма розбудови Української козацької держави

13 (23) грудня 1648 р. Козацьке військо урочисто вступило до Києва, гетьмана вітали як українського визволителя (дзвонили в дзвони, було дано гарматний та рушничні заши, на вулицях юрмилися люди з піднесеним настроєм). Сам патріарх ерусалимський Паїсій, що тоді перебував у Києві, та кийвський митрополит Сильвестр Косів виїхали назустріч Б. Хмельницькому.

Саме в Києві, вважають історики, сталися кардинальні зміни у поглядах гетьмана на основну мету боротьби.

10–16 лютого 1649 р. Переговори в Переяславі Б. Хмельницького з королівським посольством, очолюваним брацлавським воеводою Адамом Киселем.

Відповідь гетьмана на умови перемир'я, запропоновані польськими послами, сучасні дослідники розглядають як **програму розбудови Української держави**.

Суть цієї програми:

- Право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання.
- Висловлено ідею незалежності утвореної держави від влад польського короля.
- Сформульовано положення про соборність Української держави.

• Утворену Українську державу розглядали як спадкоємницю Київської Русі.

Квітень 1649 р. Ці самі ідеї було розвинуто під час перемовин з московськими послами в Читирині.

Утім шлях реалізації програми створення власної держави був довгим і складним.

1. Усе ще залишалася міцною військова могутність Речі Посполитої.

2. Непослїдовно і підступно діяв союзник Б. Хмельницького — кримський хан.

3. Існували соціальні суперечності між козаками і козацькою старшиною, яка прагнула закріпитись у привілейованому становищі, між селянськими масами та українською шляхтою.

Тому Б. Хмельницький діяв обережно, інколи йшов на компроміси та навіть поступки, шукав нових союзників.

Воєнно-політичні події 1649–1651 рр.

Збаразько-Зборівська кампанія

Облога Збаража

(липень 1649 р.)

У 1649 р. війна розгорнулася з новою силою.

Польські сили зосередилися в трьох місцях.

1. Військо під проводом Я. Вишневецького стояло на кордоні Галичини й Волині.

2. Друге під проводом короля Яна II Казимира йшло їм на допомогу.

3. З півночі наступала литовська армія Я. Радзивілла.

Щоб не допустити дальшого просування польських військ уліб України, Б. Хмельницький та його союзник татарський хан Іслам-Грей з 80-тисячним військом обложили поляків на чолі з Яремою Вишневецьким у фортеці Збараж.

На підмогу обложеним вирушило 30-тисячне польське військо з королем Яном II Казимиром, але дійти до Збаража їм не дозволили повстанські загони. Б. Хмельницький зняв частину військ з-під Збаража й направив назустріч польському війську. Повстанці непомітно зайняли позиції поблизу міста Зборова.

Зборівська битва

(5–6 (15–16) серпня 1649 р.)

5–6 (15–16) серпня 1649 р. Битва козаків проти головних сил польської армії на чолі з королем Яном II Казимиром під Зборовом.

Польське військо потрапило у скрутне становище, проте було врятоване завдяки зрадницьким діям кримського хана, який пішов на таємні переговори та уклав угоду з польським королем.

Не маючи можливості одночасно воювати проти польсько-шляхетських військ і татар, Б. Хмельницький змушений був розпочати переговори й укласти з польським королем договір, який дістав назву Зборівський.

Укладення Зборівської угоди

(8 (18) серпня 1649 р.)

1. Річ Посполита визнавала існування Козацької України в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств.
2. Влада на цій території належала гетьманові та козацькій старшині.
3. На цих територіях польський уряд позбавлявся права розмішувати свої війська.
4. Державні посади мали обіймати лише православні.
5. Кількість реєстрових козаків збільшувалася до 40 тисяч.
6. Оголошувалася амністія всім учасникам війни. Шляхта поверталася до своїх володінь.
7. Селяни, які не потрапили до реєстрових списків, мали повертатися до своїх панів і виконувати довірені повинності.
8. Київський митрополит став членом сейму.
9. У Києві єзуїтам було заборонено засновувати єзуїтські школи.

Висновки

1. Вперше в історії українсько-польських відносин Україна дістала з боку Речі Посполитої визнання повної самостійності як козацька держава.
2. Цей договір мав велике значення, але не відповідав фактичним успіхам національно-визвольної війни.
3. Умови цього договору не задовольняли український народ, який не міг примиритися з тим, що в Україну мали право повернутися польські шляхтичі.
4. Зборівська угода не відповідала прагненню широких мас визволити Україну з-під влади Польщі, створити умови для самостійного її розвитку.
5. Зборівський договір було проголошено як Декларацію ласки короля, даної на пункти прохання Війська Запорозького.
6. Зборівська угода давала можливість Б. Хмельницькому вдатися до державного будівництва.

Відновлення воєнних дій проти Польщі

1651 р. Розпочався новий етап польсько-української війни.

Польські війська порушили умови договору.

Навесні 1651 р. гетьман Калиновський на чолі польського війська перейшов до рішучих дій. Він напав на полк Данила Нечая в містечку Красне.

Жителі міста й козаки вчинили рішучий опір, але сили були нерівними. Уславлений брацлавський полковник Данило Нечай загинув у бою. Мужньо оборонялися козаки міста, але змушені були відступити.

М. Калиновський зі своїм військом підійшов до Вінниці та спробував заволодіти містом, але йому не дав це зробити І. Богун, який керував обороною міста й удаваним відходом заманив ворога в пастку. На річці Буг задалегідь були прорубані ополонки, які вкрилися тонким шаром льоду і були притрушені соломом та сіном. Загинувло багато ворожої кінноти. На допомогу Івану Богуну прибули послані Б. Хмельницьким свіжі сили, що викликали паніку серед польського війська. Поляки були змушені відступити під Сокаль, де збиралася польська шляхта, очолювана самим королем Яном II Казимиром.

У цій ситуації Б. Хмельницький скликав загальну військову раду, щоб вирішити головне питання: продовжити війну чи розпочати переговори з польським королем. Козаки вирішили продовжити боротьбу.

Берестейська битва

(18 (28)–20 (30) червня 1651 р.)

Головні сили польських військ (120 тис.) зосереджувалися на Волині поблизу Берестечка. Незабаром сюди підійшла 100-тисячна українська армія і 50-тисячна татарська орда.

Б. Хмельницький умілим маневром на початку битви почав заходити на правий фланг польського війська, але у вирішальний момент татари раптово відступили, не витримавши вогню польської артилерії, та залишили лівий фланг козаської армії. Б. Хмельницький хотів їх повернути, але був захоплений у полон кримським ханом. Козацьке військо залишилося без керівника. Командування перебрав Іван Богун. Десять днів тривала героїчна оборона козаського табору. В цих умовах, проклавши через болото з возів і сідел переправу, Іван Богун зумів вивести частину козаського війська з оточення. Тільки в болоті під час відступу загинуло 30 тис. вояків та обоз із гетьманською канцелярією. Загинувло і 300 козаків, які кілька годин прикривали відступ, стримуючи польську армію, і відмовилися скласти зброю в обмін на збереження життя. Мужність останнього з них, який отримав 14 ран і продовжував чинити опір польській армії, вразила Яна Казимира, який наказав дарувати йому життя.

Козаки втратили 28 гармат, багато різної зброї, 7 бочок пороху, 20 козаських коротів, 30 тис. талірів, гетьманську булаву, печатку та документи канцелярії.

Залишки козаської армії відступили на Київщину. В той час із півночі на Україну наступала литовська армія на чолі з Я. Радзивілом. Вона захопила Чернівці і наблизилася до Києва, а згодом захопила Київ. Було пограбовано Київ, спалено Подол, багатьох людей знищено.

Повернувшись з татарського полону, Б. Хмельницький зібрав рештки полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку осені стояв під Білою Церквою, де були споруджені укріплення проти об'єднаних польсько-литовських сил. Бої під Білою Церквою в середині вересня 1651 р. показали, що польська армія вже не може подолати козаків. Але Б. Хмельницький мав замало сил для наступу. Все це змусило обидві сторони почати переговори.

Причини поразки козаків

1. Зрада хана, який, як і під Зборовом, не лише сам кинувся тікати, а й захопив силоміць із собою Б. Хмельницького, що намагався його затримати.
2. Переваги польської артилерії.
3. Досконалий польський план ведення війни проти козаків.

Іван Богун

Один з видних діячів національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, вінницький полковник, прославився в боях під час оборони Вінниці. Виняткову хоробрість і винахідливість проявив І. Богун у битві під Берестечком 1651 р. Татари затримали Б. Хмельницького, а І. Богун зумів через болото вивести з оточення бойові сили, частину артилерії. Докладно про ці події описано у творі історика М. Костомарова "Богдан Хмельницький" і у вірші Т. Шевченка "За яром я".

Вирававшись з оточення, І. Богун з боями пробився до Київського воеводства, де поблизу Білої Церкви зустрівся з Б. Хмельницьким, який зумів викупитися з татарського полону. Вони почали збирати сили для продовження боротьби.

І. Богун категорично виступав проти укладення Переяславської угоди з Росією і відмовився присягати на вірність російському царю. Ніколи не хотів визнавати влади польського короля. У 1659 р. підняв повстання проти гетьмана І. Виговського і польських властей. За це був ув'язнений полками у фортеці в Мальборку.

Розстріляний поляками біля міста Новгород-Сіверський на початку 1664 р.

Білоцерківський мирний договір (18 (28) вересня 1651 р.)

1. Козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство.
2. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. воєнків.
3. В Україні відновлювалася влада польських панів, їм поверталися їхні маєтки.
4. Гетьман позбавлявся права зносин з іншими державами і зобов'язувався розривати союз із Кримським ханством.
5. Виборність гетьмана скасовувалася.
6. Підтверджувалися права православної церкви.
7. Проголошувалася амністія всім учасникам повстання.

Висновки

- Договір був принизливий для України.
- Умови Білоцерківського договору викликали масове незадоволення українського народу і спровокували численні стихійні виступи.
- Рятуючись від польського терору і закріпачення, почалося масове переселення селян і козаків на територію Московської держави (на Слобожанщину).
- Сейм Речі Посполитої не затвердив договору, що розв'язало Б. Хмельницькому руки, і він продовжував підтримувати зносини з Московскою, Кримом, Туреччиною.
- Договір не влаштовував жодну зі сторін: кожна із них розуміла нетривкість миру і готувалася добитися своїх вимог за допомогою зброї.

Заснування козацької держави — Війська Запорозького

Політичний устрій Української гетьманської держави

Військо Запорозьке — назва Української козацької держави, створеної Б. Хмельницьким під час Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Особливості козацької держави — її військовий характер, зумовлений необхідністю виборювати незалежність і традиційними війська Запорозького.

Політичний устрій — засіб організації та управління суспільством, чинник організованості й порядку.

Прийчини формування козацької держави:

1. Піднесення національно-визвольної війни.
2. Завдання ведення тривалої і широкомасштабної війни.
3. Необхідність управління великою масою людей.
4. Значний розмір звільненої території.
5. Міжнародні справи.

Правове оформлення козацької держави — у Зборівському (1649 р.) та Білоцерківському (1651 р.) договорах, які Б. Хмельницький уклав з Річчю Посполитою.

1. Політична влада

Військова (Генеральна) рада — загальна рада всього війська.

Найвищий законодавчий орган.

У ній брало участь усе козацтво.

- Розглядала питання війни і миру.
- Питання відносин з іншими державами.
- Обирала гетьмана.
- Обирала генеральну старшину.
- Обирала генеральний уряд.

Згодом її роль почала виконувати рада козацької старшини, яка вирішувала всі питання державної ваги

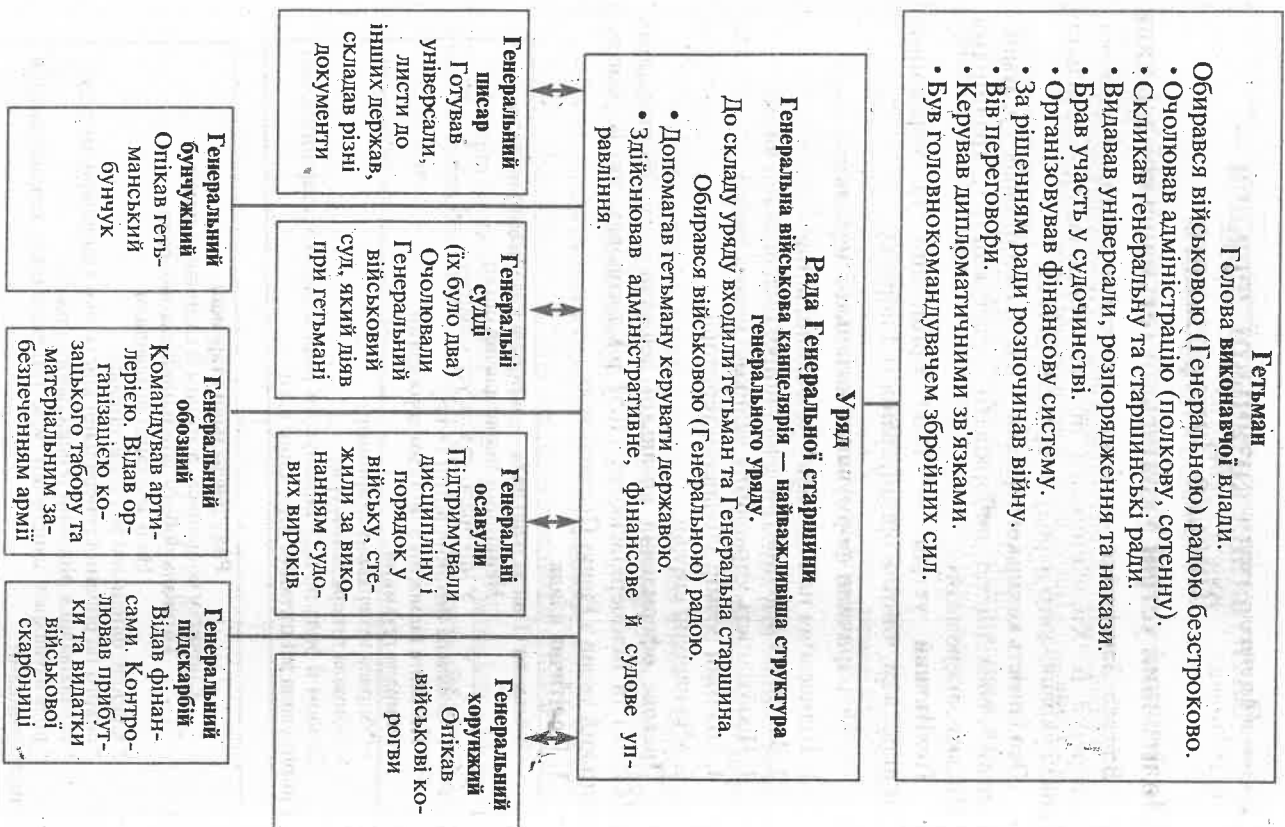
Рада генеральної старшини

Спочатку обиралася, а згодом її скликав гетьман.

Готувала роботу загальновійськової ради.

На її засіданні розглядали:

- кадрові, фінансові та судові справи;
- скарги на рішення генеральної військової канцелярії чи суду;
- схвалювалися рішення генерального уряду;
- розв'язувалися суперечки між генеральними старшинами й полковниками.

Назва держави та її столиця	Назва козацької держави — Військо Запорозьке. Столицею й гетьманським резиденцією стало м. Чигирин
Державні кордони	Кордони держави змінювалися в ході національно-визвольної війни в міру звільнення українських земель від польсько-шляхетського панування. Вони зміщувалися козацькими заставами, створювалися так звані "козацька лінія"
Територія держави	У періоду Національно-визвольної війни формувалася територія козацької держави. Територія держави за Б. Хмельницького охоплювала Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства (відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р.). Територія держави не була стабільною. У ході війни вона змінювалася в міру звільнення земель від польсько-шляхетського панування: деякий час входила частина Волинського і Подільського воєводств, а також частина Білорусі. У 1650 р. територія козацької держави сягала 200 тис. кв. км, а населення 1,5 млн осіб
Символіка козацької держави	Українська держава мала власну символіку: гетьманську булаву, державну печатку, гетьманський бунчук, прапор (коротви) і герб. • Прапор — малинового кольору. Полкові та сотенні знамена були різних кольорів — сині, жовті, білі, чорні, зелені, блакитні (було і жовто-блакитне поєднання). • Герб — зображення козака з рушницею. Це зображення містилося на багатьох печатках Війська Запорозького

Адміністративно-територіальний устрій	Територія козацької держави була поділена на округи — полки, на чолі яких стояли полковники, які одночасно були головами адміністрації й суду в своїй окрузі. Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як полковник у своєму полку. Край було поділено на 16 полків: на Правобережжі — 9 (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Калыницький (згодом Вінницький), Київський); на Лівобережжі — 7 (Переяславський, Кропив'янський, Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Чернігівський). Полки поділялися на сотні, всього 272. Містами, що мали мадебузьке право, керували маїстрати — виборні міські старшини на чолі з війтом, якого обирали жителі міста, а затверджував гетьман. У селах справами віддали старости, яких обирала сільська громада, а справами козаків — обрані ними отамани
Форма державного правління	Українська держава, що виникла в ході Національно-визвольної війни — це козацька республіка. 1. Найвищим органом влади була загальновійськова рада, до участі в якій допускали всіх козаків. 2. Генеральний уряд обирали одночасно з гетьманом на військовій раді. 3. Виборність вищої влади свідчила про існування козацької демократії. 4. Доступ до управління державою мали лише представники козацького стану

Фінансова система	Було створено фінансові органи — Державний скарб Війська Запорозького. Керівництво фінансовою системою здійснював Б. Хмельницький. Головними джерелами прибутку держави були: • земля; • сільськогосподарські промисли (торілчані, млини, броварні тощо) та їх оренда; • торгівля (торгові збори з торгів і ярмарків, торгові мита); • загальні податки, якими обкладалося все населення (крім козаків). Щорічні прибутки Державного скарбу становили мільйон злотих. 1649 р. — почалося складання реєстру — перепис чоловічого населення, що спричинило до великого селянського бунту. Серед грошових знаків в обігу були: • польські монети (злоті, талери); • турецькі гроші (леви, левки); • згодом — московські гроші (карбованці, ефимки); • з 1649 р., на думку дослідників, розпочалося карбування власної монети
Судочинство	Судова влада зосереджувалася в руках гетьмана, при ньому діяв Генеральний військовий суд. Система судочинства складалася з найвищих представників судової влади: • генерального судді; • полкових суддів; • сотенних суддів. У містах діяли міські, а також церковні суди (розглядали лише внутрішні справи духовництва). Правова система в Україні складалася з: • литовських статутів, які зберігали свою силу; • мадебузького права; • гетьманських універсалів; • широко використовувалося козацьке звичаєве право. Після Національно-визвольної війни судова влада була значно вдосконалена. У ній деталі ширше використовували акти Литовської держави

Українська армія	Українську армію було створено в перший рік Національно-визвольної війни об'єднанням розрізнених селянських і козаських загонів. Армія налічувала 80–100 тис. козаків та була організована за полково-сотенним територіальним поділом; певна територія виставляла кілька сотень козаків, які об'єднувалися в полк. Військо складалося з різних верств населення: • ядро армії — рєсєтрове і запорізьке козацтво; • селянство, яке становило більшу частину війська; • міське населення. Б. Хмельницький створив також наймані частини із сербів, волохів, татар. Структура української армії: • козацька піхота — основна ударна сила; • козацька кіннота; • артилерія, що налічувала 80 — 100 гармат; • була добре налагоджена розвідувальна служба; • козаський обоз; • флот. 1648 р. Принято військовий статут “Сагати про устрій Війська Запорозького”. Зброя у повстанців була як власного виробництва, так і трофейна, захоплена у боях у польських вояків (шаблі, мечі, списи, луки, самопани, мушкети, карабіни тощо). Армія була однією з найсильніших у Європі
Соціальні зміни	• Змушені були залишити Україну польські магнати і шляхта та католицьке духовенство. • Козацтво стало провідним станом українського суспільства. • Ширився процес покозачення населення, тобто вільного вступу до козаського стану, який тоді користувався значними правами і привілеями. • Гетьманськими універсалами за козаками закріплювалося право власності на землю, звільнення від податків. • Головним обов'язком козака була військова служба

Соціальні зміни	• Селянство завоювало особисту свободу і власність на землю. • У містах було ліквідовано засидли іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами. Міщани отримали змогу вільно і безперешкодно займатися ремеслами, промислами і торгівлею, брати участь у самоврядуванні. • Зміцнилися позиції православної духовенства
Зміни в економічному житті	На землях козаської держави: 1. Було ліквідовано велике й середнє землеволодіння (за винятком монастирського), фільварково-панщинну систему господарства й кріпацтво. 2. Основна частина земель вигнаних феодалів і королівського двору перейшла до Державного скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю козаської держави, якою розпоряджався гетьман. 3. Почало зростати гетьманське й старшинське землеволодіння, що існувало у двох формах: • рантовий (тимчасовий); • приватний (спадковий). 4. Б. Хмельницький видав близько 20 універсалів на володіння старшинами старими та новими селами. 5. Формувалася козаська, селянська й державна власність на землю. 6. Селянська власність на землю створювалася на основі займанщини та спадкового користування. 7. Було проголошено особисту свободу більшості селян і міщан. Селяни й міщани спочатку могли вільно вступати до козаського стану. Висновки • Ці зміни у формах землекористування сприяли формуванню замкнутого прощарку Української держави, який складався з козаської старшини, замкнутого козацтва, дрібної шляхти, верхівки духовенства. • Наслідком соціально-економічної політики гетьмана на селі було виникнення економічних передумов для розвитку селянських господарств фермерського типу. • Козацтво перетворювалося на великий привілейований стан українського суспільства, його провідну силу

Дипломатична діяльність (зовнішня політика)

1. Б. Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, щоб зміцнити міжнародну діяльність козацької України.
2. Віз пошук союзників:
 - було укладено військово-політичний союз з Кримським ханством (кінець лютого — початок березня 1648 р.);
 - домовився з Трансільванією про координацію спільних військових дій проти Польщі;
 - уникнув загосередження відносин з Московською державою;
 - домовилися з молдовським правителем, щоб не проводилися ворожа політика щодо України;
 - встановлено дружні стосунки з Валахією, Венецією;
 - почався пошук шляхів порозуміння зі Швецією.
3. Б. Хмельницький домігся міжнародного визнання України.

Висновки

1. В основі створення Української козацької держави лежала ідея української соборності.
2. Зародження й розбудова української державності на визволеніх землях — один із започатків боротьби українського народу.
3. Незважаючи на постійну польську загрозу, український народ зумів створити власну державу, з якою рахувалася вся Європа.
4. Замість скасованого польсько-шляхетського адміністративного апарату було сформовано нову владу.
5. У розбудові української держави Б. Хмельницький геніально поєднав ідею старої княжої України — Русі з новою ідеєю козацької державності.
6. Одночасно він врахував і практику багатьох тогочасних європейських держав.
7. Особливості української державності, що склалися, дають всі підстави вважати, що в ній було закладено основи республіканської форми правління.
8. Формування української держави у 1648—1657 рр. не завершилося, оскільки не було сприятливих умов та її територія України не була стабільною.
9. Створена військово-адміністративна державна система проіснувала ще понад століття й була ліквідована насильницьким втручанням російського царю.

Воєнно-політичні події 1652—1653 рр.

Молдовські походи Б. Хмельницького

Молдовські походи — походи Б. Хмельницького проти союзника Речі Посполитої Молдовського князівства, здійснені в 1650, 1652, 1653 роках.

Мета походів — не допустити союзу Молдови з Річчю Посполитою.

Перший похід

(серпень — вересень 1650 р.)

1650 р. Б. Хмельницький відновив союз із Кримським ханством. Козацько-татарське військо (70 тис.) на чолі з Б. Хмельницьким вирушило до Молдови (серпень 1650 р.) і захопило столицю Ясси.

Правитель Молдови Василь Лупул проводив пропольську політику, що й стало основною причиною цього походу.

Між Молдовою та Україною було встановлено союзницькі відносини.

В. Лупул зобов'язувався:

- не підтримувати Польщі;
- виплатити контрибуцію — 500 тис. талярів;
- віддати за сина Б. Хмельницького Тимоша свою дочку Розанду.

Після укладення українсько-молдовського союзу війна Польщі та України стала неминучою.

Другий похід

(липень — серпень 1652 р.)

Б. Хмельницький з Чигирина послав свого сина Тимоша з частиною війська до Молдови, щоб допомогтися від В. Лупула виконання обіцянки про шлюб дочки Розанди з Тимошем (30 серпня відбулося весілля Тимоша з Розандою). Але молдовські плани Б. Хмельницького призвели до утворення антиукраїнської коаліції Валахії, Трансільванії й Польщі, до якої згодом після державного перевороту приєдналася і Молдова. В. Лупула було скинуто з престолу.

Третій похід

(квітень — травень 1653 р.)

Тиміш з українським військом поспішив на допомогу тестю.

21—22 квітня 1653 р. Тиміш зі своїми полками розгромив ворога та увійшов до Ясс, повернувши владу В. Лупулу. Наступ козацьких військ на Валахія закінчився поразкою, і Тиміш відступив до Чигирина. В. Лупулу відріє вигнали з Ясс, і він із родиною опинився у фортеці Сучави.

Четвертий похід

(серпень—вересень 1653 р.)

Тиміш зі своїм військом поспішив на допомогу Лупулу, але був оточений у Сучавській фортеці молдовськими, угорськими, воєвоськими і польськими військами.

2 вересня 1653 р. Тимоша було тяжко поранено і через кілька днів він помер. Його козакі ще впродовж місяця витримували облогу, але врешті 19 жовтня капітулювали й повернулися додому з тілом Тимоша, якого було поховано в Еллінській церкві в Суботіві.

Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини

Внутрішнє становище

1. Україна за роки Національно-визвольної війни зазнала значних людських жертв серед козаків, селян і міщан.
2. Війна спустошила українські землі. Тільки на Правобережжі було зруйновано понад 100 міст і містечок.
3. Для України цього періоду було характерне уповільнення і поступовий занепад сільського господарства внаслідок війни, посухи, що призвело до епідемії, голоду серед населення. Великий голод прокотився Україною у 1653 р., коли багато людей вимерло, окремі селянські двори залишилися пустими.
4. Війна підірвала розвиток ремесел і торгівлі. Воєнні дії спричинили закриття основних торговельних шляхів та ізоляцію України від європейських ринків.
5. Значна частина українських селян і міщан у пошуках кращої долі переселилася на Слобожанщину.
6. Селяни почали зневірюватися у війні, не хотіли вступати до козацьких полків, бо не отримали чіткого закріплення права власності на землю.

7. Виникло незадоволення серед народних мас, аж до окремих повстань у полках.

Зовнішньополітичне становище

- Погіршилося міжнародне становище Української держави: Річ Посполита, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз.
- Виникла проблема зовнішньополітичної орієнтації, бо основний військово-політичний союзник — кримський хан — не міг сприяти реалізації цієї державності України.
- Для Б. Хмельницького став очевидним формальний характер підтримки з боку Туреччини, яка наприкінці 1650 р. прийняла Військо Запорозьке під свою протекцію.
- Активізувалася промосковська спрямованість зовнішньої політики козацької держави.
- Трагедія України полягала в тому, що як самостійна держава вона могла виникнути лише під протекторатом одного з сусідів, самотійно здобути незалежність було в той час неможливо.

Батозька битва

(22—23 травня (1—2 червня) 1652 р.)

У травні 1652 р. козацьке військо і затони татар підійшли до урочища Батіг (тепер Вінницька область) і оточили табір поляків. Польське королівське військо за кілька годин було виєнт розгромлено. Знищено 20-тисячну армію, захоплено багато полонених. У цій битві загинув польський гетьман М. Калиновський.

Висновки

1. Річ Посполита зазнала найтяжчої поразки за всю історію її існування.
2. Битва під Батогом показала зросту майстерність і міць козацького війська, великий військовий талант Б. Хмельницького.
3. Зросла слава великого полководця Б. Хмельницького.
4. Сучасники порівнювали Батозьку перемогу з перемогою карфатенського полководця Іаннібала над римлянами під Каннами (216 р. до н. е.).
5. Значну територію України було визволено з-під польського ярма.
6. Білоцерківський договір втратив силу.
7. Козацька перемога сприяла розгортанню повстання проти відновленої польської влади на території України.

Жваницька облога (вересень 1653 р.)

Влітку 1653 р. в Україну вирушило польське військо на чолі з королем.

У вересні 1653 р. воно було заблоковане, а потім і оточене під Жваницем на Поділлі козацько-селянським військом на чолі з Б. Хмельницьким разом із татарськими загонами Іслам-Гірея, яке тривало до грудня 1653 р. Від поразки поляки врятувалися завдяки черговій зраді кримського хана, який одержав від поляків дарунків на 100 000 червонців і уклав із ними секретне перемир'я.

5(15) грудня 1653 р. Б. Хмельницький уклав мир з Польщею.

Сторони домовилися про:

- скасування Білоцерківського договору 1651 р.;
- відновлення Зборівської угоди 1649 р.

Гетьманщина наприкінці 1653 р.

1. За роки війни було ослаблено військовий потенціал Гетьманщини. Багато козаків загинуло в боях.
 2. Визволитися з-під влади шляхетської Польщі лише власними силами Україна в той час не могла.
 3. Вихід із такого становища Б. Хмельницький вбачав у підтримці ззовні.
 4. Стало зрозуміло, що кримський хан нестійкий союзник, а може зрадити в будь-який час і відкрито перейти на бік Польщі.
 5. Активізація зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького була пов'язана з пошуком союзників.
 6. На думку вчених, вирішальним мотивом у встановленні дипломатичних відносин із Московським царством було те, що Москва збиралася активно втрутитися в польсько-український конфлікт на боці Речі Посполитої.
- Одним із кандидатів на роль захисника України, на думку вчених, на міжнародній арені був турецький султан. Але серця народу значно популярнішим кандидатом був православний московський цар.

Українські землі в системі міжнародних відносин

Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи

1. З перших місяців війни Б. Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України.

Дипломатія — діяльність глав держав і урядів зі здійснення зовнішньої політики і захисту інтересів держави за кордоном.

2. Метою дипломатичної діяльності було створення антипольської коаліції держав, щоб спільними силами завдати поразки Речі Посполитій.

3. Уже на першому етапі Національно-визвольної війни (1648—1649 рр.) після здобуття перемог розпочався процес формування адміністративного апарату зовнішніх відносин (при гетьманській канцелярії існувала дипломатична служба, що розробляла інструкції, готувала посольства).

4. У резиденції гетьмана склалася церемонія приймання послів, ведення з ними переговорів, підготування аудієнції тощо.

5. Визвольна війна українського народу, його успіхи знаходили широкий розголос у світі. Правлячі кола Франції, Великої Британії, та інших європейських країн уважно стежили за подіями і в Україні.

6. До Чиририни, тодішньої гетьманської столиці, прибувало багато послів з різних держав: з Москви, Туреччини, Угорщини, Польщі, Венеції, Швеції.

7. Б. Хмельницький підтримував дипломатичні стосунки з багатьма відомими в світі державними діячами, зокрема з О. Кромвелем.

Зовнішня політика Гетьманщини

Зовнішню політику Б. Хмельницького було спрямовано на:

- зміцнення міжнародного становища козацької держави;
- забезпечення найсприятливіших умов для ведення воєнних дій;
- ізоляцію шляхетської Польщі на міжнародній арені;
- збереження добросусідських відносин з Туреччиною, у вазальній залежності від якої перебувало Кримське ханство;

• налагодження відносин з Молдовою, Валахією, Венецією та іншими державами;

• налагодження відносин з Московською державою;

• активний пошук союзників (було укладено військовополітичний союз з Кримським ханством і Трансільванією);

• пошук шляхів порозуміння зі Швецією.

Висновки

1. Через вдачу зовнішню політику гетьманського уряду вдалося досягти зміцнення позицій України на міжнародній арені, особливо на перших етапах війни.

2. Б. Хмельницький розумів, що виграти війну він зможе лише з сильним союзником, а тому шукав союзу з володарями Туреччини і Московської держави.

3. Московській державі була вигідною пропозиція надати військову допомогу Україні з точки зору його геополітичних інтересів: вона давала вихід до Чорного моря, ослаблювала давніх суперників — Кримське ханство, Литву та Польщу.

Відносини між Українською державою і Московією

Причини прагнення Б. Хмельницького встановити союзні відносини з Московською державою

1. Спільна належність до православної віросповідання.

2. Наявність в історичній пам'яті українського народу спогадів про спільну політичну долю за часів княжої Русі.

3. Близькість мови та культури.

4. Тойшні слабкості Московської держави порівняно з Туреччиною, що давало надію на збереження Україною державної самостійності.

Червень 1648 р. Початок листування Б. Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем.

Кінець 1648 р. Перша спроба перемовин Б. Хмельницького з Московою через єрусалимського патріарха Паїсія, який їхав через Київ до Москви.

Січень 1649 р. Б. Хмельницький відправив до Москви своє перше посольство, якому було доручено викласти московському урядові пропозиції гетьмана.

Березень 1649 р. Б. Хмельницький через московського посла Михайлова повторив своє звернення до московського уряду.

Москва направила перше офіційне посольство в Україну, щоб вивчити ситуацію на місці.

Від 1649 р. до початку 1653 р. в Україні побувало 13 посольств із Москви.

22 квітня 1653 р. До Москви прибуло нове посольство від Б. Хмельницького. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана виступити на захист України, прийняти її "під високу руку" і послати на допомогу військові сили.

1 жовтня 1653 р. В Москві було скликано Земський собор, на якому ухвалено рішення прийняти Україну "під високу руку царя" й розпочати воєнні дії проти Польщі.

Грудень 1653 р. В Україну було відправлено спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним, яке прибуло до Переяслава для зустрічі з гетьманом.

Мета Московської держави

• Прагнення Московської держави запобігти небезпечному для себе зближенню України з Туреччиною.

• Не допустити зміцнення Польщі в разі поразки України.

• Використати козаків для відвоювання земель, втрачених під час російсько-польських воєн першої половини XVII ст.

8 січня 1654 р. Переяславська рада.

Відбулася публічна церемонія, під час якої гетьман і козацька старшина присягнулися на тім, "щоб бути ім із землями і городами під царською великою рукою невідступно".

Потім в Успенській соборній церкві В. Бутурлін, Б. Хмельницький та козацька старшина мали скріпити це рішення спільною присягою.

Проти угоди виступила частина соратників Б. Хмельницького — Богуна, Гладкий, Гусенія, митрополит Сильвестр Косів. Відмовилися присягнути царю Полтавський, Кропивнянський, Уманський, Брацлавський полки, а також жителі деяких міст. Не присягали й козаки Запорозької Січі.

В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, посиляючися на те, що цар не присягає своїм підданим. Ніякого письмового договору в Переяславі укладено не було.

Після від'їзду В. Бутурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору.

1. Було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького.

Протекторат — формальний захист сильною державою слабкої.

2. Було написано проект договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, якого привезли в Москву наприкінці березня 1654 р. Переяславський полковник П. Тетера і військовий суддя Самійло Зарудний.

Українсько-московський договір 1654 р.

Українсько-московська міждержавна угода (Березневі статті)

Переговори в Москві велися з 13 по 28 березня 1654 р.

Внаслідок переговорів проект договору, який мав 23 пункти, скоротили до 11.

1. Статті договору передбачали визнання за козацькою Україною створення в межах її території:

- політичного устрою;
- суду і судочинства;
- адміністративного поділу;
- армії;
- соціально-економічних відносин;
- незалежності в проведенні внутрішньої політики.

2. Підтверджено права та привілеї Війська Запорозького на маєтності та землі.

3. Встановлювався 60-тисячний козацький реєстр.

4. Збережено за гетьманським урядом права контролю за фінансами та податками.

5. Залишалися недоторканими права та повноваження місцевих органів влади, права київського митрополита, право обрання гетьмана козацтвом.

6. Московська держава домоглася того, що:

- обмежувалися права України мати зносини з іншими державами, зокрема з Польщею і Туреччиною;
- Україна повинна була виплачувати московській скарбниці певну суму грошей від своїх прибутків;
- московський цар дістав право тримати в Києві залогу з воєводою.

7. Московська держава зобов'язувалася обороняти Україну від Речі Посполитої.

Різні погляди щодо юридичної сутності Переяславсько-московського договору

Вчені по-різному пояснюють цей документ.

1. Одні вважають, що договір між Москвою та Україною — **персональна унія** (незалежні держави мають власні уряди, визнають владу одного царя).

Цієї думки дотримувався російський історик В. Сергєєвич.

2. Російський правознавець М. Дьяконов доводив, що погоджуючись на "особисте підкорення" цареві, українці, безперечно, погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством, і тому ця угода була **"реальною унією"**.

3. Треті гадають, що цей договір — форма **васальної залежності** України від Московської держави. Такої думки дотримувалися російський історик В. М'якотін і український історик М. Грушевський, які вважали, що згідно з цією угодою сильніша сторона (цар) погоджувалася захищати слабку сторону (українців), не втручаючись у її внутрішні справи.

4. Четверті міркують, що договір — **тимчасовий перепочинок** для України у боротьбі проти Польщі, а мета Б. Хмельницького — бути правителем України.

5. Радянська історіографія наполягала, що договір — **"возз'єднання України з Росією"**.

6. Деякі, що договір — це **приєднання** України до Московської держави.

7. Інші дотримуються думки, що договір — це **"автономія України у складі Московської держави"**.

8. Є ще думки, що договір — **військовий союз** між Україною та Московською державою (так уважають О. Оглоблін, В. Липинський).

9. Аналізуючи договір, слід зазначити, що Б. Хмельницький вважав його звичайним договором **протекції**: союз із сильним сушім для боротьби проти ворога.

Такі різні погляди пов'язані з тим, що сам договір не зберігся, а до нас дійшли лише його копії. Різні оцінки договору, але зрозуміло одне: обидві сторони ставили собі певну мету, причому кожна таку, яка була вигідна їй.

Нині найпоширенішими є думки про те, що це було **приєднання** або **протекторат**, або що це **конфедерація**.

Договір був недосконалим, діяв недовго і незабаром втратив чинність через непотримання його московською стороною.

Автономія — право самостійного управління.

Конфедерація — союз самостійних держав, створений для певної мети, переважно зовнішньополітичної.

Значення Переяславсько-московського договору

1. На міжнародній арені цей договір засвідчував відокремлення й незалежність України від Речі Посполитої.
2. Він засвідчував визнання Московською державою самостійності Української держави з її системою управління і соціально-економічними відносинами.
3. Відкривалася можливість довести до кінця війну з Річчю Посполитою і здійснити об'єднання українських земель.
4. Цей договір сприяв національному і культурному відродженню, бо було покладено край ополіченню й наступові католіцизму.
5. Він виступав у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь, за визначенням П. Орлика, "найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України..."

Висновки

1. Московський договір був складений так незрозуміло, що й досі історична наука не може дійти однакових висновків, які відносини між Україною і Московською державою мав цей договір утворити, а які утворилися в дійсності.
2. Рішення Б. Хмельницького про перехід "під руку" московського царя було вимушеним кроком.
3. Обидві сторони (Москва та Україна) розуміли по-різному суть цих відносин.
4. У Москві намагалися делаті більше впливати на українське життя: обмежити економічні й політичні права гетьманського правління.
5. Правові взаємовідносини, закріплені договором між Україною і Московською державою, залишалися лише на папері і не були здійснені на практиці.
6. У складі монархічної Московської держави Україна з її республікансько-демократичною формою правління була позбавлена можливості подальшого розвитку.

7. Бататівкова відсутність національної держави і тяжкі зовнішні умови штовхали Україну на об'єднання з державою, у складі якої вона не мала перспектив для самостійного розвитку.

8. З укладенням договору почався процес спертх обмеження, а через деякий час — повної ліквідації Української держави.

Воєнні дії в 1654—1655 рр.

31 грудня 1653 р. Московська держава оголосила війну Польщі.

1654 р. Річ Посполита уклала "вічний" договір із Кримським ханством про взаємодопомогу.

Березень 1654 р. Польська армія перейшла в наступ на Правобережжя (на Поділлі і Волинь). Основна частина московських військ і заїзники козаків під командуванням І. Золотаренка розгорнули бойові дії під Смоленськом і в Білорусі.

Осінь 1654 р. Польща спрямувала удар на Поділлі.

Польсько-татарське військо сплюндрувало край: було зруйновано 270 поселень, убито 10 тис. немовлят, взято в полон 10 тис. душ.

Січень 1655 р. Польсько-татарське та українсько-московське військо зійшлися під Охматовом (на Черкащині). Великі втрати були з обох сторін. Польсько-татарське військо зазнало поразки.

Листопад 1655 р. Українсько-московське військо вирушило в Галичину.

19 вересня 1655 р. Під Городком (біля Львова) польське військо було розгромлено.

На допомогу Польщі прийшов кримський хан.

20 листопада 1655 р. Під Озерною татари атакували українсько-московський табір. Все закінчилося перемовинами, хан пішов на укладення договору, що передбачав нейтралітет Криму у війні України і Московії проти Речі Посполитої. Війну Польщі оголосила Швеція, яка окупувала значну частину її території. Московська держава, будучи суперником Швеції, припинила війну проти Польщі та за спиною Україні уклала з нею Віленське перемир'я.

Тема 4. Українські землі в 60–80-х роках XVII ст. Продовження Національно-визвольної війни у 1656–1657 рр.

Віленське перемир'я

(Між Московського державою і Польщею)
(24 жовтня 1656 р.)

1. Московська держава, налякана успіхами Швеції у Прибалтиці, яка у липні 1655 р. виступила проти Польщі і захопила більшість її території, пішла на зближення з Річчю Посполитою.
2. На польсько-московські переговори українську делегацію допущено не було.

Б. Хмельницький сприйняв цю угоду як зраду.

3. Згідно з цією угодою:

- воєнні дії між Річчю Посполитою й Московою припинилися;
- обидві країни обіцяли не вступати в переговори про мир зі Швецією;
- передбачалися спільні дії проти Швеції та Бранденбургу;
- поляки обіцяли московському царю, що після смерті їх короля Яна Казимира московського царя оберуть польським королем.

Висновки

• Віленська угода порушувала найважливіші інтереси козачкої держави, бо в односторонньому порядку припинила війну з Річчю Посполитою, що грубо порушувало Березневі статті.

• Москва ставала фактично союзницею Речі Посполитої і нехтувала інтересами України. Вона руйнувала державницькі плани Б. Хмельницького, оскільки визволенню українських земель союз з Московською державою тільки перешкоджав.

• Угода призвела до загострення українсько-московських відносин у 1656–1657 рр.

• Вона стала поштовхом до зміни Б. Хмельницьким зовнішньополітичної лінії.

Зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького

Віленське перемир'я було прийнято козаками як зрада з боку московського царя.

Б. Хмельницький почав шукати союзників проти Москви і Речі Посполитої:

Він уклав угоди зі шведським королем Карлом X Густавом і семитрадцьким князем Юрієм II Ракочи.

Б. Хмельницький намагався створити союз коаліції за участі Швеції, Семитраду, Молдови, Волошини, Литви.

Незважаючи на погрози Москви, Б. Хмельницький спільно зі шведським королем Карлом X і семитрадцьким князем Юрієм II Ракочи продовжив війну з Польщею.

Дії українського війська в Польщі 1656–1657 рр.

Початок 1657 р. Україна й Семитрада (Трансільванія) почали воєнні дії проти Польщі.

На допомогу Ю. Ракочі гетьман вислав допоміжний корпус — 20-тисячне військо під проводом А. Ждановича.

Цей корпус пройшов з військом князя по всій Польщі, навіть захопив Краків та Варшаву.

Утім згодом ситуація змінилася.

1. Польща дістала допомогу від татар і австрійців.
2. Семитрадцького князя Юрія II Ракочі скинули з престолу.
3. Швеція вийшла з коаліції через власну війну з Данією.
4. Семитрадцькі війська капітулювали, а українські відступили на свою територію.

Воєнна катастрофа підірвала здоров'я Б. Хмельницького.

27 липня (6 серпня) 1657 р. Б. Хмельницький помер у Чигирині.

Поховано гетьмана в Іллінській церкві у Суботіві.

Український гетьман посів гідне місце серед лідерів європейських держав.

Трансильванія — князівство, що було розташоване на території сучасної Румунії.

Як оцінюють Б. Хмельницького видатні письменники, вчені, дослідники

Діяльність Б. Хмельницького — далекоглядного політика, прекрасного дипломата, великого полководця — вплинула не лише на подальшу долю України, а й на європейське політичне життя.

Діяльність Б. Хмельницького оцінюють неоднозначно.

Більшість дослідників підкреслює його величезну роль у створенні козацької держави, могутнього високоорганізованого війська, у вихованні плеяди видних військових керівників, у відродженні почуття національної гордості українського народу, в організації українського населення на визвольну боротьбу проти польської шляхти. Вони заявляють, що Б. Хмельницький виявив себе блискучим полководцем, тонким і вправним дипломатом, який першим виробив принципи національної державної ідеї, що стала вирішальною у визвольних змаганнях українського народу впродовж наступних століть. Він спрямував енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності.

Б. Хмельницький був високоосвіченою людиною свого часу, не вимагав привілеїв і жив дуже скромно. Він посідає гідне місце у перших рядах лідерів європейських держав.

Позитивно оцінюють діяльність Б. Хмельницького:

- Г. Сковорода називає його "героєм Богданом".
- Т. Шевченко називає Б. Хмельницького "геніальним бунтівником".
- Український історик В. Липинський дійшов висновку, що гетьман свідомо і послідовно прагнув створити фундамент української державності.
- М. Грушевський називав Б. Хмельницького "великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, і Хмельницький як головний потрясателі зістанеться героєм української історії".
- Д. Дорошенко назвав Б. Хмельницького "державним діячем великого формату".
- Сучасники порівнювали українського гетьмана з Ганнібалом та іншими полководцями античності, яких вважали сталомом військового генія.

- Більшість істориків незалежної України.
- Радянські історики схвалювали дії Б. Хмельницького, підкреслюючи його роль в об'єднанні України з Росією.

Не обминули Б. Хмельницького невдачі, помилки й прорахунки, багато з яких пов'язані з історичними обставинами, які склалися того часу. Утім провини за ці помилки багато істориків і письменників намагалися перекинути лише на Б. Хмельницького.

Негативно оцінку діяльності Б. Хмельницького дають:

- Т. Шевченко у творах: "Розрита могила", "Стоїть в селі Суботів...", "Якби ти, Богдане...", вказуючи, що той віддав Україну під владу Росії.
 - М. Костомаров — український історик — хваляв Б. Хмельницького за налагодження зв'язків з Росією і критикував за закладені відносини з Туреччиною.
 - М. Куліш — український мислитель — гостро критикував Б. Хмельницького, який, на його думку, започаткував період розвалу, анархії і культурного занепаду України.
 - М. Грушевський, даючи позитивну оцінку Б. Хмельницькому, висловив сумнів щодо існування у Б. Хмельницького чіткої мети, вказуючи, що вчинки гетьмана визначалися обставинами. Не затрмартє слави Б. Хмельницького його помилки.
- Безперечно, Б. Хмельницький — велика історична постать, який започаткував Українську державу.

Становище в Українській державі після смерті Богдана Хмельницького

5–11 квітня 1657 р. ще за життя Б. Хмельницького, старшинська рада ухвалила рішення про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію.

Він помер, але справу визволення країни не було вирішено до кінця.

Розпалася коаліція проти Речі Посполитої.

У цей час між старшиною розпочалася боротьба за гетьманську булаву, що негативно позначилося на стані всієї України.

60–80-ті роки XVII ст. Доба Руїни.

Руїна — трагічна доба в історії України, період боротьби старшинських угруповань за гетьманську булаву, занепаду визволь-

них ідей, постійного втручання сусідніх держав в українські справи для досягнення власних загарбницьких планів.

Причини Руїни

1. Неприятливі міжнародні умови, прагнення сусідніх держав до загарбання України.
2. Соціальна неоднорідність українського народу, його небажання користися шляхетсько-старшинській верхівці.
3. Розкол в середовищі української старшини з питань внутрішньої і зовнішньої політики.
4. Прагнення старшинської верхівки до власного збагачення, боротьба її за владу.

Особливості Національно-визвольної війни

1. Тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби.
2. Значний розмах селянської боротьби у 1648–1652 рр., що сприяло утвердженню в козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин.
3. Провідну роль відіграло козацтво.
4. Домінування збройної боротьби, яка час від часу набувала надзвичайно жорстокого характеру.

Основні досягнення під час Національно-визвольної війни

1. Ліквідація національного гніту — здобуття української національної державності (офіційна назва держави — "Військо Запорозьке").
2. Послаблення соціального гніту — ліквідація магнатського землеволодіння (фільварків), поширення козацького (хуторського, фермерського) землеволодіння.
3. Було ліквідовано кріпацтво, люди дістали особисту свободу.
4. Ліквідація релігійного гніту — відновлення в правах Української православної церкви, самостійне існування православної церкви.

5. Змінилися традиції боротьби проти чужоземного, соціального, національного і релігійного гніту, розвинувши в українському народові почуття самосвідомості.

6. Національно-визвольна війна — приклад для наступних поколінь у їхній боротьбі за свою незалежність, зразок мужності і героїзму заради свободи і створення незалежної Української держави.

Причини невдач Національно-визвольної війни українського народу

1. Соціальні протиріччя, повстання, різні конфлікти під час Національно-визвольної війни, що значно ослаблювали сили повсталих.
2. Відсутність у лідерів чітких політичних орієнтирів, чіткої мети (погляди Б. Хмельницького під час Національно-визвольної війни змінювалися від "автономізму" до створення самостійної держави).
3. Слабкість новоствореної держави та відсутність надійних важелів управління суспільними процесами.
4. Численні прораханки керівництва, відсутність єдності дій, боротьба між різними старшинськими групами за владу, переважання особистих, групових і станових інтересів над національними, державними.
5. Постійний зовнішній тиск із боку Речі Посполитої, Туреччини, Московської держави, Кримського ханства.
6. Постійне втручання цих держав у внутрішні справи України.

Історичне значення Національно-визвольної війни

1. Привела до створення національної держави, частина якої на території Лівобережної України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до 80-х років XVIII ст.
2. Пришвидчила формування національної державної ідеї, що стала для наступних поколінь українців прапором у боротьбі за незалежність.
3. Сприяла розвитку національної свідомості українців.

4. Сформувала нову політичну еліту, яка захищала національні інтереси.
5. Збагатила й змінила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гніту.
6. Пробудила прагнення створити власну незалежну соборну державу.
7. Стала поштовхом до розвитку усної народної творчості, літописання, історичної та художньої літератури тощо.

Уроки Національно-визвольної війни

1. Події Національно-визвольної війни продемонстрували, що тільки утворення власної незалежної соборної держави створює політичні умови для розвитку нації.
2. Розбудова держави вимагає значної роботи зі створення ефективного апарату управління.
3. Не можна ігнорувати розв'язанням найважливіших соціально-економічних проблем, спрямованих на задоволення інтересів переважної більшості населення.
4. Необхідна єдність політичної еліти.
5. У боротьбі потрібно захищати насамперед власні національні інтереси.
6. Спроби перекласти вирішення національних інтересів на допомогу зовнішніх держав і здійснення зарадки цього їм поступок національними інтересами обертається для нації і держави катастрофою.

Україна у роки правління І. Виговського

Гетьман І. Виговський

Іван Виговський — видатний український державний діяч, тонкий і розумний політик, військовий спеціаліст, визнаний дипломат, людина високого розуму та європейської освіченості.

Походив з українського шляхетського роду на Київщині. Закінчив Києво-Могилянську академію, був прихильником православ'я.

Перебуваючи на службі у польському війську, потрапив у полон до татар під Жовтими Водами (1648 р.). Б. Хмельницький викупив його з полону і невдовзі призначив Генеральним писарем Війська Запорозького.

Після смерті Б. Хмельницького 23–26 серпня 1657 р. в Чигирині обраний наказним гетьманом при Юрієві Хмельницькому до його повноліття, а згодом домігся гетьманської булави. 17 жовтня 1657 р. чернігівський єпископ Л. Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, які раніше належали Б. Хмельницькому, і вручив їх І. Виговському.

Дотримувався політичного курсу Б. Хмельницького і намагався утримати всі українські землі під гетьманським управлінням.

Головна мета його діяльності — обстоювання повної самостійності України. Для цього Виговський уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з польським і шведським послами.

Різні оцінки діяльності І. Виговського

1. У радянській історіографії І. Виговського показували як зрадника українського народу, зрадника Москви, який продався Польщі.

2. М. Костомаров убачав у Виговському гетьмана тільки козацької старшини, а не всього народу.

3. Українські історики М. Грушевський, Д. Дорошенко оцінювали його як патріота України, оборонця її прав та інтересів.

4. Патріотом України вважає його і більшість сучасних істориків.

5. Дослідник доби І. Виговського В. Літинський вказував: "Незважаючи на зроблені ним помилки, останється все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України".

Зовнішня політика

Мета зовнішньої політики І. Виговського:

- обстоювати повну самостійність України;
- продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на розбудову незалежної козацької держави;
- зміцнити міжнародний авторитет козацької держави;
- встановити дружні відносини з усіма сусідніми країнами.

Корсунська рада

(жовтень 1657 р.)

(За участі козацької старшини, представників козацтва, селянства. Представники Січі на раду не прибули)

Прибули посли Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдови, Валахії.

1. Було остаточно оформлено договір зі Швецією, який передбачав утворення українсько-шведського військово-політичного союзу, спрямованого на забезпечення незалежності й територіальної цілісності України.

2. Шведський король Карл X зобов'язувався домагатися визнання Польщею незалежності України.

3. Західноукраїнські землі та Берестецьке і Полоцьке воеводства, які перебували під владою Речі Посполитої, мали увійти до складу Гетьманщини.

4. Ухвалено відновити союз з Туреччиною і Кримським ханством.

5. Укласти перемир'я з Польщею.

Висновок

Початок воєнних дій між Швецією і Данією, складна внутрішньополітична ситуація в Україні не дозволили реалізувати умови Корсунського договору.

Відносини з Московією

• На розрив із Московією І. Виговський їти не хотів, але вважав, що відносини з нею мали б бути рівноправними і царський уряд не повинен втручатися у внутрішні справи України — військові, фінансові, суспільний устрій.

• До царя було відправлено посольство, яке мало повідомити про обрання нового гетьмана.

• Московський уряд зволікав із визнанням гетьманом І. Виговського, вимагаючи від нього згоди на введення до найбільших українських міст московських залог на чолі з вояками.

• Після Лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання гетьмана, І. Виговський погодився на прибуття воевод до Переяслава, Ніжина й Чернігова.

• І. Виговський вимагав визнання гетьмана єдиним представником Української держави і щоб царський уряд за його відсутності не вів переговори із групами старшини, духовенства та заможними.

Висновки

1. Москва почала використовувати у своїх цілях внутрішні суперечності та втручався у внутрішні справи України.

2. І. Виговський розірвав союз із Московією і сповістив про це маніфестом європейські країни.

Внутрішня політика

1. І. Виговський спирався на старшинську верхівку, духовенство, українську шляхту, роздавав їм землі і привілеї.

2. Привілеї козацької старшини і шляхти, їхні великі земельні наділи викликали незадоволення незалежного козацтва та селянства, становилися яким потріпувалося через війну.

3. Намагався утримати всі українські землі під гетьманським управлінням.

4. В Україні розгорнулася боротьба за владу.

5. Не підтримали І. Виговського і запорозькі козаки.

6. В Україні сформувалися значні опозиційні сили.

Цим скористався полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам прагнув гетьманської булави, і запорозький отаман Яків Барабаш.

Опозиційні сили дістали підтримку з Москви та організували заколот.

1 червня 1658 р. Гетьманські війська і затони татар розгромили загонітників під Полтавою. М. Пушкар загинув у бою, а Я. Барабаш був захоплений козаками в полон і страчений.

1. Виговський, замість розумного розв'язання конфлікту з опозицією, вдався до терору, який тільки посилив ненависть до нього з боку значної частини українського народу.

Ця братовбивча боротьба коштувала Україні до 50 тис. жертв, ослабила її як військово, так і політично.

Опозиція — ті, хто не підтримує чинні в державі порядки, не задоволені керівництвом.

Гадяцька угода

(6 (16) вересня 1658 р.)

(Між Україною та Польшею)

1. Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства входили до складу Речі Посполитої як окрема держава під назвою Велике князівство Руське зі своїм гетьманом.

2. Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем.

Федерація — союзна держава, що складається з території окремих держав, які мають обмежений суверенітет.

3. Сейм мав бути спільним для представників Польщі, Литви та України.

4. Законодавча влада в Україні мала належати Національним зборам, а виконавча — гетьманові.

5. Кожна держава повинна мати власні судову й фінансову системи, діловодство, армію, монету.

6. Згідно з договором, військо гетьмана мало налічувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманців.

7. Гетьманові заборонялося встановлювати зв'язки з іншими державами.

8. Польське військо не мало права переходити кордони України.

9. Церковна унія підлягала скасуванню.

10. Православна віра дістала рівні права з католицькою.

11. Православний мирнополит і чотири єпископи отримували право на місця в сенаті.

12. Передбачалося заснувати два університети, гімназії, школи, друкарні, гарантувалися свободи друку, слова.

Висновки

- Становище І. Виговського після підписання Гадяцької угоди різко ускладнилося.

- І. Виговський надто покладався на козацьку верхівку, нехтуючи настрої та побоювання селянсько-козацьких низів.

- У широких масах українського народу, в середовищі рядового козацтва поворот до державного об'єднання з Польшею викликав гостре невдоволення.

- народ вбачав у Польщі запеклого ворога;

- Гадяцька угода викликала незадоволення навіть серед прибічників гетьмана,

- не підтримали І. Виговського і запорозькі козаки на чолі з Іваном Сіркою.

- Гадяцький договір ускладнив політичну ситуацію в Україні.

Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Причини війни:

- загострення українсько-московських відносин після смерті Б. Хмельницького;

- втручання московських воявод у внутрішньополітичне становище України;

- невдоволення московського уряду діяльністю І. Виговського, який пішов на укладення союзу з Польшею;

- прагнення московської влади замінити І. Виговського особю, яку зможуть краще контролювати.

Після укладення договору з Польшею московський цар Олексій Михайлович видав трампу до всього українського народу, в якій оголосив гетьмана І. Виговського зрадником.

Навесні 1659 р. понад 100 тис. московських солдатів вирушили на Київ.

28–29 червня 1659 р. Стався вирішальний бій під **Конотопом** між московським та українським військами, який закінчився повним розгромом московської армії.

Про цей бій М. Грушевський писав: "Знищено ціле військо московське; двоє московських воявод потрапили в неволю.

О. Трубешкий покинув Конотоп і подався скоріше з Україною".

Наслідки

1. Коногопська битва не поклала край розбрату в Україні.
 2. У здійсненні державних планів І. Виговському перешкодили кошовий отаман Іван Сірко, який заціяв на півдні війну з татарами всупереч союзу І. Виговського з Кримським ханством.
 3. Проти гетьмана виступила опозиція, яку за допомоги московських воявод організував Іван Безпалий.
 4. Недоволення політикою І. Виговського виявили козацькі полководці Іван Богун, Василь Золотаренко, Яким Сомко та інші.
 5. Відчуваючи втрату підтримки, І. Виговський 11 вересня 1659 р. під Германівкою на Київщині скликав Генеральну раду, на якій козаки:
 - відмовилися визнати Гадяцький договір;
 - виступили проти підданства польському королю;
 - висловили недовіру І. Виговському.
- І. Виговський зрікся булави, а гетьманом було обрано Юрія Хмельницького.**
1. Виговський подався до Польщі.
- Спершу дістав від польського уряду Київське воеводство, а в 1664 р. його звинуватили поляки у зраді та стратили під Вільхівцями (тепер Черкаська область).

Висновки

1. Українська держава, створена Б. Хмельницьким, в середині XVII ст. була втягнена в міжнародну боротьбу між сусідніми державами та їх прибічниками, окремими гетьманами та претендентами на гетьманську булаву.
2. В Україні наростали внутрішні суперечності, анархія й руйна, соціальні конфлікти і протистояння.

Порушення територіальної цілісності України

Гетьманство Юрія Хмельницького

Вересень 1659 р. Білоцерківська рада, на якій козацька старшина вручила гетьманську булаву Юрію Хмельницькому, в якому хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька.

Через нього козацька старшина сподівалася відновити колишню роль України та її відносини з сусідніми країнами.

Юрій Хмельницький мав добру освіту, але не мав здібностей ні політика, ні полководця і великим авторитетом не користувався. Він був людиною слабкливою і безгаланною, хворобливою. Емоційно нерівноважений, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади. Намагався перейматися долею України і прагнув вирвати з рук царського уряду низку поступок, але не спроміся. Юрій був нездатний продовжити справу батька.

Під загрозою застосування сили Ю. Хмельницький і старшина змушені були підписати Переяславські статті (у Переяславі в цей час перебувало велике московське військо).

Переяславський договір 1659 р.

(Договір з Московією, підписаний на Переяславській раді)

1. Козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана.
2. Гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу.
3. Заборонялися зносини з іншими країнами.
4. Царські вояводи разом із залотами мали розміститися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані, причому утримувати їх повинно було місцеве населення.
5. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові.

Висновки

- За цим договором Україна фактично набула статусу обмеженої автономії у складі Московської держави.
- Переяславські статті допомогли Москві укріпитися в Україні.

- Вони розчарували навіть ту старшину, яка дотримувалася промосковської орієнтації.

- Викликали глибоке обурення серед козаків.

- Особливо незадоволеного була правобережна старшина, що їй зумовило розкол України за територіального ознакою.

Чуднівська кампанія 1660 р.

Щоб скасувати Гадяцьку угоду, яку ратифікував польський сейм, Москва знову була змушена воювати проти Польщі.

Літо 1660 р. Почалися воєнні дії між Московією і Польщею.

Україна стала театром воєнних дій.

Командувачем військ в Україні було призначено В. Шереметьєва, який ухвалив такий план дій:

1. Московські війська та українські лівобережні полки виступлять проти польської армії (на чолі В. Шереметьєва).

2. Ю. Хмельницький з правобережними полками залишиться на Поділлі для боротьби проти татар, аби не допустити об'єднання їх з поляками.

Вересень 1660 р. В. Шереметьєв на чолі 40-тисячного московсько-українського війська був оточений 70-тисячним польсько-татарським військом під Чудновом (на Житомирщині). Наприкінці вересня 1660 р. Ю. Хмельницький зі своїм військом прибув до Слободич, що за 20 км від Чуднова.

Тут він зазнав поразки від польсько-татарського війська і вирішив піти на переговори з Польщею, з якою було підписано договір, відомий в літературі під назвою Слободищенського трактату (від назви села на Житомирщині).

Укладення Слободищенської угоди

(8 (18) жовтня 1660 р.)

(Договір між Польщею і Україною)

Слободищенський договір (трактат) майже повторював Гадяцький, тобто Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах, але ще більше було обмежено політичну незалежність України.

- було скасовано статті про Велике князівство Руське; гетьман зобов'язувався надавати допомогу Польщі у війнах проти інших держав;

- польській шляхті й магнатам поверталися всі маєтності в Україні.

Висновки

1. Цей договір означав розрив союзу з Московією.

2. Україна визнала владу Польщі.

3. Така політика Ю. Хмельницького викликала масове незадоволення населення.

4. Найтрагічнішим наслідком цього договору став початок територіального розколу України на Правобережну і Лівобережну.

Боротьба за владу в Лівобережній Україні

Лівобережні полки не прийняли Слободищенського договору і війна продовжувалася. Українська держава розкололася на дві частини: Правобережну і Лівобережну.

За цих складних умов Юрій Хмельницький у союзі з поляками і татарами намагався силою повернути під свою владу Лівобережну Україну, де сформувалася сильна опозиція на чолі з переяславським полковником Яковом Сомком, котрий проголосив себе наказним гетьманом, та ніжинським полковником Василем Золотаренком. Спроби Ю. Хмельницького придушити опозицію виявилися невдачливими. Навесні 1662 р. він був вшент розгромлений Сомком та його московським союзником князем Г. Ромадновським.

На початку січня 1663 р., відчуваючи близькість своєї катастрофи, Ю. Хмельницький скликав старшинську раду в Корсуні, на якій висловив бажання добровільно скласти з себе гетьманські повноваження.

Після відходу Ю. Хмельницького від влади гостра боротьба почалася за владу в Правобережній і Лівобережній Україні.

На Правобережжі гетьманська булава дісталася зетеві Богдана Хмельницького, переяславському полковникові Павлу Тетері (1663–1665 рр.).

Павло Тетеря — людина освічена, розумна, здібна; обіймає важливі посади ще за Б. Хмельницького, виконує важливі дипломатичні доручення.

Проводив в основному пропольську політику і тому втрапив підтримку у народі.

Народні повстання проти польської шляхти на Правобережжі у 1664—1665 рр. набрали великої сили. Їх очолювали Іван Сірко, Василь Вареница, Василь Дрозденко та інші. Повстанці знищували польсько-шляхетські війська, а ті жорстоко жглилися їм та жителям Правобережної України, руйнуючи міста і села, що призвело до перетворення цієї території на руїну. Польки розкопали навіть могилу Б. Хмельницького й розкидали його останки. Багато людей загинуло. Втративши підтримку населення, відчували загрозу неенцист до себе і зневірившись у своїй політиці, П. Терера зрікся гетьманування і еміг до Польщі, прихиливши військову скарбницю, кляйноди, корогви, гармати й залишки армії. Правобережжя залишалося на деякий час без гетьмана.

У 1671 р. П. Терера отруїв поляки.

На Лівобережжі старшинська рада обрала гетьманом Я. Сомка.

Вересень 1663 р. Царський уряд звинуватив Я. Сомка у сепаратизмі, за судовим вироком його було страчено. Страчено було і В. Золотаренка.

У червні цього самого року на скликанні на околиці Ніжина Чорній раді московські вояводи домоглися обрання гетьманом Лівобережної України кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького.

"Чорними" називали загальні ради, в яких брали участь не тільки козаки, а й селяни та міські жителі.

Іван Брюховецький був наближеним до Б. Хмельницького, мав авторитет серед козаків, але прагнув більшого — гетьманства.

Гетьманом став після інтриг і доносів московському цареві на своїх конкурентів, яких було страчено. Гетьманом на Лівобережжі він був у 1666—1668 рр. і став першим українським гетьманом, який віддав Україну під безпосередню владу царя, одразу ж почав війну з Правобережжям. Усі свої надії та сподівання покладав на царську допомогу. Своєю владою використовував для особистого збагачення і доав про зміцнення довіри з боку царського уряду, від якого одержав великі маетки, титул московського боярина й одержався з донькою князя Дмитра Долгорукого.

Серед народу І. Брюховецький стрімко втрачав колишню довіру і популярність, бо не доав про українську державність, про український народ, дозволив царським вояводам грабувати міста, обкладали їх високими податками. За своє власне збагачення і благополуччя платив догоду Україні, нехтував її інтереси, постійно йшов на всі посылки московському уряду.

За словами козацького літописця Самійла Величка, І. Брюховецький "для срібла і золота не тільки дав би виколоти собі око, а й брата й батька не пощадив би, не те, що ебодівати за Україну".

Кінець І. Брюховецького був безславий: Поліг він не в бою за рідну землю й волю, а став жертвою розгніваних його політикою солдатників, які ебили його у с. Будиши на Полтавщині, бо не могли вбачити йому утисків, еведолі, непослідовності у діях, продажності.

Висновки

1. Обрання Павла Тетері та Івана Брюховецького гетьманами остаточно закріпило поділ України на дві частини:

Правобережжю, залежну від Польщі, і

Лівобережжю, орієнтовану на Московську державу.

2. У Лівобережній Україні, яка отримала назву "Гетьманщина", московський уряд систематично і послідовно обмежував автономію, посилював свою політичну владу й економічний вплив.

3. І. Брюховецький проводив промосковську політику, йшов на поступки московському уряду.

Московські статті

(осінь 1665 р.)

(Договір, що його уклав І. Брюховецький з Москвою)

1. Передбачав вибори гетьмана України лише в присутності царського представника.
2. Гетьманові було заборонено зовнішньополітичну діяльність.
3. Дозволялося перебування воявод і московських залог в усіх великих містах.
4. Збір податків передавався до рук воявод, а податки повністю мали йти в царську казну.
5. Українська церква переходила в підпорядкування московському патріарху.

Березень 1665 р. І. Брюховецький отримав з Москви наказ:

- передати воеводам міські ключі, гармати й запаси продовольства в містах;
- розпочати перепис населення та збирання податків до московської скарбниці.

Висновки

- Московські статті ще більше обмежували права українського народу, а його землі протолошувалися володіннями московського царя.
- Ця політика І. Брюховецького призвела до повстання народних мас, під час якого його було вбито.

Андрусівське перемир'я

(20 (30) січня 1667 р.)

(Між Московою та Річчю Посполитою, укладене у селищі Андрусів поблизу Смоленська на 13,5 років без участі українських представників)

Україну було поділено між двома державами — Польщею та Московським царством.

1. До складу Московської держави вийшла Лівобережна Україна з Києвом (тимчасово).
2. Київ через два роки мав відійти до Польщі.
3. Польща повертала Москві Смоленськ і Сіверщину.
4. До Польщі вийшла Правобережна Україна.
5. Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав.

Наслідки договору

- Цей договір знехтував інтересами козацької України та української державності.
- Андрусівським перемир'ям Москва остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 р. про допомогу Україні в боротьбі проти Речі Посполитої.
- Українське територіальне питання набуло міжнародного значення.
- Перекреслювалося більшість здобутків українського народу, завойованих під час Національно-визвольної війни.
- У законено і закріплено насильницький поділ українських земель, завдано удару її економічному розвитку.
- Перемир'я стало тальмом на шляху об'єднання Правобережної і Лівобережної України.

Висновки

1. Цей період приніс жаливе спустошення українських земель, спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву.
 2. Наростали соціальні конфлікти і протистояння, посилюся розорення та спустошення українських земель.
 3. Козацька старшина відійшла від державницької ідеї самостійності України, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернулася до ідеї автономізму, тобто входження України до складу інших держав.
 4. У справи України втручалися сусідні держави: Польща, Московія, Туреччина, Кримське ханство.
- Громадянська війна** — боротьба за державну владу всередині країни між різними верствами населення.

Гетьман П. Дорошенко, його боротьба за об'єднання України

Після П. Тетері гетьманом Правобережної України було обрано Петра Дорошенка

Петро Дорошенко (1627—1698)

Петро Дорошенко народився в Чигирині в козацькій родині. Його батько був полковником у війську Б. Хмельницького, а дід, Михайло Дорошенко, — гетьманом, який прославився хоробрими походами на Крим. Загинув він 1625 р. під Кафою, і голову його, настромлену на спис, як "дорогоцінний трофей" носили татари на вулицях, показуючи всім.

П. Дорошенко закінчив Києво-Могилянську академію. Брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького, здобув значний військовий досвід.

Послідовний, впертий і наполегливий у своїх діях, спрямованих на досягнення великої мети — створення власної держави, хоробрий і здібний полководець. Таким проявив він себе, ставши гетьманом Правобережної України (1665—1676 рр.).

Ставши гетьманом, проводив політику на зміцнення своє владі на Правобережжі.

Щоб позбутися залежності від старшини, прагнув запровадити довільну гетьманську владу. Послідовно захищав інтереси козацького стану. Виступав за звільнення від податків тих козаків, які брали участь у воєнних діях. Почав систематично скидати загальну військову раду, аби забезпечити своїм діям народну підтримку.

Створив постійне наймане військо, щоб забезпечити свою незалежність від козацької старшини. Сприяв заселенню спустошених південних районів Правобережжя.

Виступав за створення окремого Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний чинник утвердження самостійної козацької України. Створив нову митну лінію на кордоні, організував карбування власної монети.

Смливий, енергійний, великий патріот України, борець за незалежну й територіально цілісну Україну. В боротьбі за здійснення цієї великої мети він шукав союзників і компромісів

(із Туреччиною, Кримським ханством, Московською державою). Народ не розумів його хитань від одного союзника до іншого, його прангень.

Його трагедія була відображенням великої трагедії українського народу другої половини XVII ст., коли він став жертвою агресивної політики Речі Посполитої, Московської держави, Туреччини, Кримського ханства, які руйнували українські землі, знищували населення, намагалися не допустити створення самостійної Української держави. На жаль, його боротьба не дала результатів. Україна стала ще більшим зарешком і руїною, ніж була. Населення сотнями й тисячами втікало на Запорозжжя, Слобожанщину, в Лівобережну Україну. Винуватцем цього лиха народ вважав невідалу політику П. Дорошенка. Серед народу, колишніх своїх прихильників він втрачав довіру.

19 вересня 1676 р. П. Дорошенко зрікся булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Російський цар зажадав приїзду П. Дорошенка до Москви. Його було призначено воеводою Вятки (1679—1682 рр.). Згодом жив у наданому йому маєтку в с. Ярополче неподалік Москви, в якому, і помер 9 (19) листопада 1698 р.

Великий українець, який боровся за інтереси України, за її самостійність, похований на чужині у с. Ярополче Волоколамського повіту Московії.

Боротьба П. Дорошенка за об'єднання України

Змінивши свою владу на Правобережжі, П. Дорошенко домагався возз'єднання козацької України. Для цього:

- 1 Спиралючись на підтримку татар і турків, намагався витиснути поляків з Правобережної України.
2. Задля цього укладає союз з Кримом і Туреччиною (1669 р.).
3. Одночасно проводить переговори з Московською державою, метою яких було повернення прав і вільностей Війську Запорозькому, возз'єднання в кордонах єдиної держави всіх українських земель.

Однак ці переговори закінчилися безрезультатно.

Вересень 1667 р. Об'єднане козацько-татарське військо, очолюване П. Дорошенком, розпочало в Галичині воєнні дії проти Польщі. Було укладено перемир'я.

Тоді ж в Лівобережній Україні спалахнуло антимосковське повстання і до початку березня 1668 р. більшість міст було очищено від московських залот.

Події на Лівобережжі вплинули на подальші дії П. Дорошенка. Він вирішив скористатися антимосковським повстанням для об'єднання країни.

Червень 1668 р. П. Дорошенко переправився через Дніпро.

У таборі під Опішнею його обрали гетьманом обох боків Дніпра, тобто всієї України. Але перебування його гетьманом всієї України було недовгим, лише до 1669 р.

Прошу перешкодили такі обставини:

- вторгнення польських військ на Брацлавщину;
- поява ще одного гетьмана Петра Суховєя, якого висунули запорожці й підтримали татари;
- поява ще другого гетьмана, ставленика Польщі Михайла Халенка.

Це все змусило П. Дорошенка повернутися на Правобережну Україну.

На Лівобережжі наказним гетьманом залишився чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний, який незабаром став повновладним гетьманом на Лівобережжі (**березень 1669 р.**)

Дем'ян Многогрішний

Дем'ян Многогрішний служив охоронцем у війську Б. Хмельницького, спочув в пошуку Данила Нечая, потім — в Івана Богдана. Згодом став полковником.

Дем'ян Многогрішний — постать складна і непосидюча у своїх вчинках: як наказний гетьман Лівобережжя підтримував П. Дорошенка, а в березні 1669 р. після обрання його гетьманом Лівобережної України присягнув на вірність московському цареві.

Він поводиця самовладно і незалежно. Провокація у нього риса диктатора, тому конфліктував зі значною частиною старшини. Самовільно, без відома старшини роздавав землі, урядові посади. Не допускав до владди військову старшину, без неї проводив переговори, без військового суду карав навіть полковників, жорстоко прудушував усілякі прояви непослуху. Д. Многогрішний обстоював широку автономію України у складі Московської держави.

Гетьман швидко втрапив популярність і підтримку своїх прихильників. Для особистої охорони він використовував московські загони, бо не довіряв козакам.

У 1672 р. старшинська верхівка організувала змову і звинуватила Д. Многогрішнього у зраді. Його ує в'язниці і відіслали до Москви. Там довго допитували і застосовували тортури. Після суду в Москві Д. Многогрішнього відправили на заслання до Сибіру разом з родиною і еска наблизженнями. Звіти ніхто з них та їхніх нащадків в Україну не повернувся.

Глухівські статті Д. Многогрішнього

(березень 1669 р.)

На Глухівській раді Д. Многогрішнього обрали гетьманом Лівобережжя і водночас затвердили Глухівські статті між царським урядом і гетьманом.

Зважаючи на невдоволення більшості українського населення царськими воеводами, їх свавіллям і втручанням у справи старшинської адміністрації, царський уряд пішов на деякі поступки.

1. Московські гарнізони і воеводи залишалися лише в Чернігові, Острії, Ніжині, Переяславі, Києві.

2. Воеводам заборонялося втручатися у внутрішнє життя міст і сіл. Вони очолювали тільки залоги.

3. Збирання податків до московської казни закріплювалося за українською адміністрацією.

4. Чисельність козацького реєстру встановлювалася 30 тис. душ.

5. Гетьманському уряду заборонялося проводити зовнішню політику.

6. Гетьман мав лише право посылати своїх представників на дипломатичні переговори, які стосувалися України.

Боротьба П. Дорошенка з Польщею

Березень 1669 р. Корсунська рада, яка ухвалила союз із Туреччиною, сподівалося за турецької допомоги визволити всю Україну.

Кінець травня 1672 р. 100—120-тисячне військо, очолюване султаном Мухаммедом IV, вирушило в похід на Брацлавщину.

Листопад 1672 р. Українсько-татарське військо розгромило польське військо на Поділлі.

Серпень 1672 р. Об'єднані українсько-турецько-татарські сили здобули фортецю Кам'янець і рушили в Галичину.

Початок вересня 1672 р. Оточили Львів.

18 жовтня 1672 р. Польський уряд, не маючи засобів для продовження війни, уклав у Бучачі мирний договір.

Бучацький мирний договір

(між Польщею і Туреччиною)

(18 жовтня 1672 р.)

1. Подільське воеводство Польща віддавала Туреччині.
2. Польща зобов'язувалася заплатити Туреччині контрибуцію.
3. Визнавалася влада П. Дорошенка на Брацлавщині і південній Київщині.
4. З цих земель виводилися всі залоги.

Висновки

- Цим договором було закріплено поразку Речі Посполитої.
- Польський сейм не ратифікував договору й обидві сторони продовжували перебувати в стані війни.

- Договір змінив міжнародне становище.

Визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави, відмова її від Правобережної України дали підставу Московській державі вважати, що вона має право відновити боротьбу за Правобережжя, не порушуючи Андрусівського перемир'я 1667 р.

Гетьманування І. Самойловича на Лівобережжі

17 червня 1672 р. на раді в Козачій Діброві (під Конотопом) за згодою московського воеводи гетьманом Лівобережної України було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Гетьман і козацька старшина присягали цареві на вірність.

На раді були ухвалені **Конотопські статті**, за якими:

1. Гетьманська влада ще більше обмежувалася.
2. Україна позбавлялася права мати представництво на переговорах, де вирішувалися питання, що стосувалися її.
3. Ліквідувалася особиста охорона гетьмана з українців.

Іван Самойлович

(гетьманував з 1672 по 1687 р.)

І. Самойлович — високоосвічена людина. Він провів курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою дер-

жави. Рішуче протидіє спробам Запорозжя здобути політичну самостійність. Під час його гетьманства утвердився адміністративний поділ Лівобережної України, сформувалися судові та адміністративні установи, які збереглися протягом століття.

І. Самойлович вірно служив московському цареві, а тому завжди був певен у його підтримці.

Намагався встановити свою владу в Правобережній Україні.

У 1676 р. на Переяславській раді **І. Самойловича** проголосили гетьманом обох боків Дніпра.

Прагне самовладно, прагне зробити гетьманство спадковим, піклувався про особисте збагачення.

Він щиро роздавав землі та важливі посади своїм родичам. Це викликало невдоволення старшинської верхівки, яка використала невдалий похід московських і козацьких військ 1687 р. на Херс, як привід для звинувачення його у зраді та позбавлення гетьманства.

Цар повісив доносам. Після двох допитувень і катувань його заслали до Сибіру.

Усе майно його і численних родичів було конфісковано і перейшло у власність царя.

І. Самойлович помер 1690 р. у Тобольську.

Війна проти П. Дорошенка

1674 р. Заручившись підтримкою Москви, **І. Самойлович** на чолі козацько-московського війська переправився через Дніпро в Правобережну Україну. На бік **І. Самойловича** перейшли Канівський і Черкаський полки.

17 березня 1674 р. Переяславська рада проголосила **І. Самойловича** гетьманом обох боків Дніпра.

1675 р. Похід татар і турків в Україну.

Правобережна Україна опинилася в руїнах, залита кров'ю, спустошена поляками, татарськими, турецькими, московськими військами. Населення сотнями й тисячами втіало на Запорозжя, Слобожанщину, в Лівобережну Україну. Винуватцем цього лиха народ вважав невдалу політику **П. Дорошенка**. Гетьман втрачав довіру українського населення Правобережної України.

П. Дорошенко, покинутий майже всіма своїми соратниками, ще деякий час тримався на Правобережжі, спираючись на турків і татар.

У 1676 р. П. Дорошенко зрікся гетьманства на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича, склав булаву та гетьманські клейноди.

Чигиринські походи турецько-татарського війська

Чигиринські походи — військові походи турецько-татарської армії в Чигирин для загарбання Правобережної України.

Не бажаючи втрачати свої позиції в Україні, Туреччина проголосила "князем сарматським" Юрія Хмельницького, який раніше потрапив до них у полон.

Весна 1677 р. Юрій Хмельницький з загоном з'явився на Поділлі й, осівши в Немирові, почав розсилати свої універсали по Україні, на Запорожжя, закликаючи козаків визнати його владу. Але козаки в Україні з недовірою поставилися до цих закликів.

На початку серпня 1677 р. 120-тисячна армія турків і татар підійшла до Чигирина й оточила його. В облозі міста брав участь і Ю. Хмельницький. Протягом чотирьох тижнів оборонялися захисники міста. Козацькі полки і московські війська розгромили турків і татар поблизу Бужина, і Чигирин було врятовано.

Стійка оборона міста і фортеці, а також загроза повного розгрому з боку московського війська і козаків Самойловича примусила турецьке командування зняти облогу й відійти.

1678 р. Турки здійснили другий похід на Чигирин.

Турецька армія налічувала 200 тис. вояків і 117 гармат.

Полки І. Самойловича і московські війська не зуміли захистити місто, і турки знищили його дощенту. Впершись у місто, турки вбивали всіх підрад, незважаючи ні на вік, ні на стать.

Загибель Чигирина справила гнітюче враження на всю Україну. Не бажаючи втягуватися у тривалу війну проти Туреччини, московський уряд припинив воєнні дії в Україні.

Це дало змогу Туреччині відновити владу в південній Київщині та на Поділлі під прикриттям гетьманування Юрія Хмельницького.

Юрій Хмельницький у посвяченному житті проявив себе як жорстокий і деспотичний правитель, що, врешті, і призвело до загибелі.

1681 р. Турки стратили Юрія Хмельницького.

Є різні версії його загибелі:

- одна, що Ю. Хмельницький помер по дорозі до Стамбула, куди він був викликаний;
 - друга, що він уже не влаштував Туреччину і був страчений у Кам'янці-Подільському.
- Московська держава пішла на поступки Туреччині і в 1681 р. підписала з нею Бахчисарайський договір.

Бахчисарайський мир

(Між Московською державою, Туреччиною і Кримським ханством)

1. Оголошувалося перемир'я на 20 років.
2. Південна Україна, Брацлавщина і Поділля залишилися під владою Туреччини.
3. Туреччина визнавала за Московською державою Лівобережну Україну і Запорожжя.
4. Зобов'язувалася не допомагати ворогам Московської держави.
5. На території Середнього Подніпров'я від Дніпра до Бугу українцям не дозволялося ніякого поселення чи роботи (ці землі залишалися незаселеними).

Занепад Правобережжя, перехід його під владу Польщі

Наприкінці 80-х років XVII ст. великі родючі землі від Бугу до Дніпра, від Черкас до Запорожжя стали пустелею, заринам і руїною. Внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65—70% населення.

Правобережжя було виснажене запеклою зовнішньою і внутрішньополітичною боротьбою, розділено між Польщею і Туреччиною.

Бахчисарайська мирна угода узаконовала загарбницькі дії урядів Московії, Речі Посполитої, Туреччини і Кримського ханства щодо Правобережної України й тим, за висловом П. Дорошенка "санкціонувала пустелю в самій серці багатого краю".

Перехід Правобережжя під владу Речі Посполитої відбувся згідно з "Трактатом про вічний мир" між Польщею і Московською державою 1686 р., внаслідок якого до Речі Посполитої відходили Правобережжя, Галичина, північна Київщина і Волинь. Україна втратила національну державність на Правобережжі.

Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини

Адміністративно-територіальний устрій

На Гетьманщину поширилася влада центральних установ Московської держави.

Поряд з цим Лівобережна Україна зберегла окреме козацьке самоврядування, військо, суд, податкову систему, митні кордони і, таким чином, користувалася широкою автономією.

Гетьманщина мала визначену територію.

Кордони Гетьманщини визначалися Зборівським трактатом, Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським договором, трактатом про "Вічний мир".

Лівобережна Гетьманщина поділялася на полки, які були військовими й адміністративно-територіальними одиницями.

На Лівобережжі у 60-х роках XVII ст. було 10 полків:

Переяславський, Миргородський, Полтавський,

Прилуцький, Ніжинський, Чернівецький,

Київський, Лубенський, Гадяцький і Стародубський.

На чолі кожного полку стояв полковник, якого обирали козаки або призначав гетьман. Центром полку було одне із значних міст полкової території. Своїми підлеглими полковник керував за допомоги полкової козацької старшини — полкового обозного, писаря, осавула, хорунжого тощо. Полковник користувався всією повнотою влади на території свого полку.

Полки складалися із сотень, які очолювали сотники, що обиралися козацьким населенням полку або призначалися гетьманом. Сотенному управлінню підпорядковувалися міська і сільська адміністрація (війти, отамани).

Царський уряд зразу ж став на шлях обмеження, а згодом — ліквідації традиційного військово-політичного устрою Лівобережної України. В багатьох містах Гетьманщини розміщувалися царські воеводи, які часто втручалися у внутрішні справи місцевих властей.

Висновки

У процесі створення державних органів влади Гетьманщини було використано традиції Запорозької Січі, але, враховуючи нову ситуацію, були внесені істотні зміни:

- поступово відміняли генеральні військові ради;
- ускладнювалася система судочинства;
- внутрішня політика все більше проводилася в інтересах старшини;
- гетьманів затверджував царський уряд.

Органи влади

Протягом другої половини XVII ст. в межах Гетьманщини продовжували діяти ті органи управління, які склалися ще за часів Національно-визвольної війни: виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо тощо.

Уряд Гетьманщини — генеральний уряд, полковий і сотенний — проіснував понад 130 років. Зберігалося право виборності державних органів влади від вишого (гетьмана та генеральної старшини) до нижчого (сотник і сотенна старшина), хоча були значні порушення з боку царської адміністрації.

Уряд Гетьманщини очолював гетьман, якого обирала загальна військова рада на невизначений строк з наступним затвердженням царським урядом.

Резиденціями гетьмана були Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Між царським урядом і гетьманом укладалися спеціальні Статті (умови), які визначали гетьманські права і компетенцію.

Гетьманські клейноди — відзнаки й атрибути влади (булава, бунчук, прапор (коротка) і печаті) — вручав цар.

Уся політична влада в Гетьманщині зосередилася в руках козацької старшини, відбувалося ослаблення гетьманської влади і скасування принципів військової демократії для козацьких мас.

Верховним органом вважалася Генеральна війська рада — збори представників козацького війська, на яких обирали гетьмана і розв'язували найважливіші політичні, військові, фінансові, судові справи. Роль і значення козацької ради поступово зменшувалася. Нерідко ради скликалися формально для схвалення пологівної з царським урядом кандидатури гетьмана або для підтвердження договірних умов між гетьманською адміністрацією і царським урядом. Нерідко в радах брали участь уповноважені царського уряду, які диктували волю царського уряду.

Усе більшу роль починала відігравати старшинська рада, яка ухвалювала розміри податків, оренди, видала військовими справами. На цих радах обиралися генеральна старшина та полковники. Московський уряд на цих радах затверджував кандидатів на посаду гетьмана, генеральних і полкових урядовців.

У селах упорядляли сільські старости — вийти, їм допомагали писар і мировий суддя.

У великих містах продовжувало діяти магдебурзьке право. Місто очолював виборний орган — магістрат, члени якого обиралися міщанами і затверджувалися гетьманом.

Заходи гетьманів щодо захисту державних інтересів Гетьманщини

За гетьманування Д. Многогрішного частково було відновлено автономію Лівобережжя, яку втратив гетьман І. Брюховецький.

Д. Многогрішний наполіг на виведенні з деяких міст України московських залог.

За Глухівським договором 1669 р. він добився згоди московського уряду, що воеводи залишаться тільки в п'ятих містах і що їм буде заборонено втручатися у справи місцевого населення.

Прагнув реалізувати свої мрії про самостійність України гетьман І. Самойлович.

Проте обидва гетьмани (Д. Многогрішний та І. Самойлович) стали жертвами московської політики.

Політика козацької старшини й української шляхти лише руйнувала державний лад в Україні.

Московський уряд наприкінці XVII ст. здійснював тотальний наступ на автономні права Лівобережної України.

Соціальний устрій

Соціальний устрій населення Гетьманщини зазнав значних змін.

Козацтво перетворилося на привілейований стан. Воно несло військову службу і звільнялося від податків, отримало право вільно оселятися в містах і селах, могло вільно займатися ремеслом, торгівлею, промислами.

За козацтвом закріплювалося право власності на землю.

Внаслідок Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. були ліквідовані:

польська шляхта і магнатство, католицьке духовенство.

Мав місце перехід одних категорій населення в інший, зокрема селяни дістали право переходити в козацтво і міщанський стан.

Селяни і міщан обкладали податками.

Крім податків, селяни і міщани обкладалися зборами на утримання органів місцевого самоврядування та на церкву. Розмір податків не був точно визначений, що давало старшині можливість зловживати цим.

Селяни і міщани були змушені виконувати низку повинностей на користь гетьманської адміністрації:

- надавати підвали для службових осіб гетьманського і царського урядів;
- надавати квартири військам;
- будувати і ремонтувати мости;
- будувати і ремонтувати трєбілі та млини.

Панівні стани — старшина, українська шляхта і духовенство — були звільнені від будь-яких податків і повинностей.

Слобідська Україна в другій половині XVII ст.

Слобідська Україна — це територія на схід від Гетьманщини, яка охоплювала великий простір:

до лінії Курськ — Воронеж на півночі, до володіння між Дінцем і Доном на сході, землі донських козаків на півдні.

Це — землі теперішньої Харківської, частини Сумської, Донецької, Луганської, Воронезької та Курзької областей.

Освоєння земель Слобідської України розпочалося ще у XVI ст., але масового характеру воно набуло у XVII ст. (після невдалих козацько-селянських повстань, у перебігу Національно-визвольної війни, особливо у роки Руїни).

Від поселень — слобод — край дістав назву Слобідська Україна.

Слободами називали поселення, що користувалися пільгами: протягом 10—40 років не платили податків із торгових операцій, з занять промислами і ремеслами.

У 1635 р. в Слобідській Україні було проведено перший перепис населення.

Московська адміністрація не перешкоджала освоєнню родинних земель Слобожанщини.

Фактично було проведено господарське освоєння краю за рахунок української народної колонізації.

Вільні простори землі могли обробляти всі, хто бажав. Ці землі називали "займанщиною" і були вони приватною власністю тих, хто їх обробляв. Тому Слобідська Україна стала місцем великого землеволодіння.

Тут добре розвивалося хліборобство, скотарство, виноградарство, сіяли тютюн. Продукти господарства експортували до Гетьманщини, Москви, за кордон.

Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині проживало 100 тис. українців і 20 тис. росіян.

Колонізація — заселення і господарське освоєння вільних земель всередині країни (внутрішня колонізація), заснування поселень за межами своєї країни (зовнішня колонізація).

Займанщина — вільні простори родючих земель, які могли займати й обробляти всі, хто бажав, і які ставали їхньою приватною власністю.

Заснування слобідських міст

Переселенці заснували села і міста.

У 60-х роках XVII ст. на Слобожанщині вже існувало 57 міст і містечок.

У 1652 р. полковник Іван Дзиковський прибув на нові землі з-під Острого на Волині і привів із собою тисячу козаків разом з жінками і дітьми, а також полкову старшину. Так було закладено місто Острогозьк.

Переселенці із м. Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим того самого року заснували м. Суми. Сотник Харко заснував місто Харків. Сюди прибуло 600 чоловік, які побудували Харківську фортецю (1656 р.). Виникли й інші міста як центри ремесла і торгівлі.

Суми славилися виробами ткачів, гончарів, кравців, ювелірів. У Харкові виготовляли килими.

Міста адміністративно підпорядковувалися царським воеводам і козацькій старшині і не користувалися магдебурзьким правом.

Адміністративно-політичний устрій Слобідської України

Протягом другої половини XVII ст. Слобожанщина користувалася автономними правами в межах Московської держави.

Слобідська Україна мала подібний до Гетьманщини козацький устрій.

Цей край у 1650—1660 рр. розділявся на п'ять слобідських полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Бадакпійський, який згодом був розформований, а землі приєднані до Харківського полку.

У 1685 р. з Харківського слобідського полку виділився ізмайський.

Основною функцією слобідських полків була охорона південних кордонів Московської держави від нападів татар. Вони також брали участь у воєнних походах разом з московськими військами, будували укріплення над Дніпром.

На чолі кожного полку стояв полковник, якого спочатку обирали старшина і затверджував Белгородський воевода, а пізніше полковник уже не обирався, а призначався московським урядом. Слобідським полкам видавалися царські жалувані грамоти.

Полки поділялися на сотні на чолі з сотником, які самі вибирали собі старшину.

Слобідські полки не були об'єднані під керівництвом однієї особи (наприклад, гетьмана, як на Лівобережжі). Кожен полковник самостійно будував свої відносини з царським урядом.

Паралельно із полковницькою владою у другій половині XVII ст. на Слобожанщині існувала влада московських чиновників, яких призначав Белгородський воевода.

Влада слобідських полковників була спадковою.

У 1700 р. було видано царський указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків. Почався наступ на автономію Слобідської України.

Царський уряд керував Україною через спеціально створену в Посольському приказі канцелярію з малоросійських справ, а з 1663 р. — через Малоросійський приказ.

Соціальний устрій

Суспільство поділялося на п'ять станів:

- козацтво, яке підпорядковувалося владі козацької старшини, мало право вільно проживати в містах і займатися ремеслом, торгівлею, промислами. Козацтво несло військову службу і не сплачувало податків;

- шляхта;

- духовенство;

- міщанство;

- селянство.

Привілейованими були:

- козацька старшина;

- родовита шляхта;

- російське та іноземне дворянство, що отримало від царя землі за службу;

- вище духовенство, яке мало великі земельні володіння;

- міські багатії.

Висновки

Масова колонізація Слобожанщини здійснювалася українськими населенням і була зумовлена воєнним лихоліттям другої половини XVII ст. Українці обжили величезні незаселені простори земель "дикого поля", захищали південні кордони Російської держави від нападів татар, разом з російськими військами брали участь у воєнних походах.

Запорозька Січ у складі Гетьманщини

Запорозька Січ у складі Гетьманщини

Територія Запорожжя складалася у XVI ст. Вона охоплювала південні та південно-східні землі України (сучасні Запорізька, Донецька, Херсонська, частково Луганська області). Ця територія належала Січі з XVI по XVIII ст., найчастіше змінювалася південні кордони.

Центром Запорожжя у другій половині XVII ст. була Чортотлицька Січ (1653–1709 рр.), що розташовувалася в тирні річки Чортотлик на о. Базавлук.

Вищим органом влади на Січі, як і перше, була загальна війська рада, в якій мали право брати участь усі козаки.

На чолі — кошовий отаман, якого обирали на козацькій раді і який мав своїх помічників — писаря, суддю, осавулів.

Курінні отамани управляли куренями.

У другій половині XVII ст. на Запорожжя тікало населення з усієї України, рятуючись від воєн, руйнувань, злиднів, спустошливих нападів татар і турків.

Частина з них ставала козаками, інші — наймитами, деякі осідали слободами, жили вільними селянами, вирощували хліб, розвивали скотарство, ремесла і повинні були виконувати певні обов'язки щодо забезпечення козацького війська.

Таким чином, Запорожжя продовжувало виконувати роль форпосту України в боротьбі проти турецько-татарських нападів. З другого боку, Запорожжя залишалося осередком волеюності, опорою народу в його національно-визвольній боротьбі проти Польщі. Запорожці брали активну участь у всіх народних рухах на Гетьманщині.

Стосовно самої Гетьманщини Запорожжя мало досить незалежну позицію.

- За гетьманування Богдана Хмельницького воно визнавало його владу, зважаючи на авторитет гетьмана й на те, що Хмельницький був обраний гетьманом саме на Запорожжі.

- За наступників Б. Хмельницького Запорожжя стає в опозицію до гетьманської влади. Особливо це стосувалося таких гетьманів, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетера та інші.

• Запорожці почали висувати своїх кандидатів на гетьманство. На початку 60-х років XVII ст. запорожці претендентом на булаву висунули свого кошового отамана І. Брюховецького.

• Запорожці неодноразово нападали на татар в той час, коли вони виступали проти Речі Посполитої та Московської держави, що вносило несподівані корективи у плани українських гетьманів.

• Значною мірою запорожці заважали гетьманові П. Дорошенку в його спробах об'єднати Україну.

У 1668 р., коли П. Дорошенко став гетьманом обох сторін Дніпра, запорожці висунули свого претендента на гетьманство — П. Суховія.

1667 р. Андрусівське перемир'я поставило Запорожжя під спільний протекторат Польщі та Московії. Запорозька Січ опинилася в найскрутнішому становищі.

1686 р. "Вічний мир" між Московією і Польшею передав Запорожжя під протекцію московського уряду.

Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ була значною військовою силою в боротьбі проти чужоземних загарбників — Польщі, Туреччини, Кримського ханства.

Активну боротьбу проти польсько-шляхетської й турецько-татарської агресії на українські землі вів кошовий отаман запорожців І. Сірко.

Очоловані ним загони запорожців здійснили чимало успішних походів у Правобережну Україну і Кримське ханство. Ось деякі з них.

• **Вересень—жовтень 1663 р.** Спільний похід до Кримського ханства запорожців і московських військ. Об'єднані війська вдерлися до Криму й завдали поразки ханським ордам.

• **Січень—лютий 1664 р.** Похід на Буг і Дністер запорожців, які погромили татарські улуси, а звідти дісталися Правобережної України й визволили від польського панування Брацлав, Калыник, Могилів, Рашків, Умань, Черкаси, Канів та інші міста. Козаки завдали поразки військам польського полковника Стефана Чернецького.

• **1667 р.** Похід запорозьких козаків на чолі з І. Сірком до Криму, під час якого козаки зайняли Кафу та інші міста і визволили 2 тис. невільників.

• **1670 р.** Похід запорожців на чолі з І. Сірком на турецьке місто-фортецю Очаків, яке було спалено. Козаки визволили багато полонених і захопили багато худоби.

Не було року, щоб кошовий отаман Іван Сірко не водив запорожців у бойові походи.

• **1679 р.** За рік до своєї смерті І. Сірко брав участь у поході в пониззя Дніпра з тим, щоб використати укріплення, збудовані турецькими нападниками, як плацдарм для наступу на Лівобережну Україну і Київ. Похід закінчився успішно, турецькі укріплення в пониззі Дніпра були знищені.

Висновок

Боротьба запорожців з турецько-татарськими загарабниками, з якою нерозривно пов'язана діяльність кошового отамана Івана Сірка, мала велике значення в ослабленні Кримського ханства і султанської Туреччини.

Іван Сірко

Іван Сірко — кошовий отаман Запорозької Січі, мужний, хоробрий війн, талановитий полководець, умійний керівник і організатор. Усе своє життя провів у походах проти Туреччини, Кримського ханства, Речі Посполитої, служив Україні та захищав її від численних ворогів, своїми подвигами возвеличив її. І. Сірко — великий син українського народу, наша слава і гордість.

Відважний, винахідливий, безкорисний, і тому користувався у запорожців великим авторитетом. Вони вісім разів обирали І. Сірка своїм кошовим отаманом і весь той час він водив їх у бойові походи, з яких поверталися переможцями. Він на чолі запорожців побив турків і татар у 55 битвах.

Іван Сірко — учасник Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, у 1658–1660 рр. — вінницький полковник.

З 1660 р. Іван Сірко на Запорожжі, де перебував до кінця життя. Слід зазначити, що Іван Сірко був неперевершеним полководцем, але залишався недалекоглядним політиком і часто завдавав окремим гетьманам боротьби за соборну і незалежну Україну.

Не розумів політики І. Витовського, виступав проти П. Тетері, заважав у здійсненні державницьких планів П. Дорошенку.

У 1672 р. царський уряд вислав І. Сірка до Сибіру (м. Тобольськ) за те, що той виступив проти обрання гетьманом Лівобережної України царського ставленика І. Самойловича, утім змушений був повернути його назад, бо турецько-татарські орди становили велику загрозу на півдні.

З його іменем пов'язують широковідомий лист запорожців турецькому султанові, де з нищівним сарказмом висміяно пихатого володаря і його погрози.

Султан Мухаммед IV написав листа запорозьким козакам:

"Я — султан, син Мухаммеда, брат сонця і місяця, онук і намісник Божий, володар царств — македонського, вавилонського, єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким не переможений, воїн, невідступний хранитель, гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульман, великий захисник християн, наказую вам, запорізькі козаки, здатися мені добровільно і без будь-якого опору і мене вашими нападами не придушувати непокоїтися".

У відповідь запорожці відповіли султану теж листом, в якому нещадно глузували над пихатістю "непереможного лицаря". Ось текст їхнього листа:

"Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого лиципера секретарі! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годеи синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землію і водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолоп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сатайдак, кам'янецький кат, подольський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різнищя собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорі! Оттак тобі козаки відказали, пліотавце! Невгодеи еси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо кадендари не маємо, місяць у небі, год у книзі, а день — такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!"

Художник Ілля Рєпін на цей сюжет написав відому картину "Запорожці пишуть листа турецькому султанові".

Помер 1680 р. на Чортомлицькій Січі.

На могилі І. Сірка козаки встановили камінь-пам'ятник, який зберігся до нашого часу.

Могила І. Сірка, що знаходилася на правому березі Дніпра поблизу с. Капулівки (Дніпропетровщина), опинилася під загрозою заповнення водами Каховського водосховища, тому 1967 р. прах перезаховали на Бабиній могилі біля Капулівки. Там встановили старий камінь з написом, а вище поставлено погруддя. На пранітній плиті викарбовано новий напис: "Тут похований кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко 1680 року".

Про подвиги І. Сірка народ складав пісні, легенди, думи. І. Сірко — кошовий отаман і легенда. Своїми подвигами звеличив Січ, на своїй булаві ніс народові волю. До таких героїв, як І. Сірко, шана вічно житиме в нащадках великих лицарів, славних запорожців.

Політика уряду Московії щодо Запорозької Січі

У 1663 р. на Чортомлицькій Січі було розташовано московську залозу. Приводом для її розташування послужила заява московського уряду про спільну боротьбу проти турецько-татарських завойовників. Ця залоза повинна була стежити за всіма подіями, що відбувалися на Запорожжі, та інформувати про це Москву.

Після підписання "вічного миру" царський уряд деякий час підтримував широку автономію Січі. Січ зберігла право місцевого самоврядування й сулу, військо одержувало щорічне "царське жалування", тобто грошову суму, запас продовольства і бойове спорядження.

Козацькі полки разом із московською армією продовжували вести боротьбу проти Туреччини.

На початку XVIII ст. царський уряд почав послідовно обмежувати автономію Запорожжя, вплив і роль Запорозької Січі:

- на запорозьких землях споруджувалися російські фортеці;
- було заборонено зв'язки Запорозької Січі з Річчю Посполитою і Кримським ханством;
- почався наступ на економічні права Запорозької Січі.

Висновки

1. Запорозька Січ за доби Руїни відігравала невідоману роль; захищалася центром боротьби проти турецьких і татарських нападів;
 - була осередком боротьби проти феодалних утисків;
 - боронила південні кордони;
 - втручалася у справи Лівобережної та Правобережної України.
2. Гетьмани в боротьбі за владу часто використовували запорожців.
3. Царський уряд уже в другій половині XVII ст. почав проводити політику на поступове обмеження впливу і ролі Запорозької Січі як осередку козацьких вільностей і демократичних традицій.

Господарське та церковне життя в українських землях

Землеволодіння

У другій половині XVII ст. зросло землеволодіння козацької старшини, яке існувало у двох формах:

- приватно-спадковій, що не залежала від службового стану вища;
 - тимчасово-умовній — землі віддавалися за службу на певний строк або "до смерті".
- Для розширення меж приватного старшинського землеволодіння існували різні способи:

- займайщина вільних земель;
 - загарабання козацьких і селянських земель на основі боргів;
 - гетьманські надання та пожалування царського уряду "за службу великому государю";
 - перетворення тимчасово-умовних земель на спадкові.
- Українські та російські поміщики теж захоплювали на Лівобережжі і Слобожанщині великі земельні наділи.

Збільшилися землеволодіння церкви і монастирів.

Зі зростанням великого феодалного землеволодіння посилювалася експлуатація народних мас. Наприкінці XVII ст. в багатьох маєтках старшини запроваджувалася відробіткова і продуктова ренти. При цьому панщина доходила до 2—3 днів на тиждень.

Крім того, селяни на користь старшинської верхівки провадили різні польові роботи, заготовляли дрова, ловили рибу та виконували інші повинності.

Сільське господарство

Основною галуззю економіки Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України було рільництво.

Основною системою в рільництві залишалося трипільля.

Сільськогосподарськими знаряддями праці були важкі плуги, колісні та безколісні сохи, однозубі й тризубі рала.

На більшій частині краю сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку.

Значно розширилися посівні площі, що зумовлювалося постійним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію.

Поряд з хліборобством селяни вирощували різноманітну городину та технічні культури (льон, коноплі, тютюн тощо). Розвивалося і садівництво.

Значного поширення набуло тваринництво. У маєтках козацької старшини налічувалися тисячі голів великої рогатої худоби, коней, овець тощо. Дедалі більше уваги приділялося виведенню нових порід великої рогатої худоби, коней тощо.

Ремесло

У другій половині XVII ст. розвивалися ремесла. Найбільшого поширення набуло ковальство, теслярство, ткацтво, шевство тощо. В цей період існувало вже 270 різних ремісничих спеціальностей.

Великі міста — Київ, Чернігів, Полтава, Ніжин — стали важливими промисловими і торговими центрами. У них виникали нові ремісничі спеціальності та цехи.

З часом на базі міського ремесла поступово формувалися мануфактури.

Початкові форми мануфактур — це дрібні підприємства, в яких використовувалася ручна реміснична техніка, але вже існував поділ праці.

До таких мануфактур належали підприємства, що виробляли залізо (рудні), скіло (уті) тощо. Мануфактурна система утворювалася внаслідок виготовлення в товарно-грошові відносини господарства феодалів.

Протягом другої половини XVII ст. в багатьох містах Лівобережної та Слобідської України виникли нові ремісничі спеціаль-

Висновки

1. Запорозька Січ за доби Руїни відігравала неолізовану роль:• захищалася центром боротьби проти турецьких і татарських нападів;• була осередком боротьби проти феодалних угруповань;• боронила південні кордони;• втручалася у справи Лівобережної та Правобережної України.
2. Гетьмани в боротьбі за владу часто використовували запорожців.
3. Царський уряд уже в другій половині XVII ст. почав проводити політику на поступове обмеження впливу і ролі Запорозької Січі як осередку козацьких вільностей і демократичних традицій.

Господарське та церковне життя в українських землях

Землеволодіння

У другій половині XVII ст. зросло землеволодіння козацької старшини, яке існувало у двох формах:

• приватно-спадковий, що не залежала від службового становища;

• тимчасово-умовний — землі віддавалися за службу на певний строк або "до смерті".

Для розширення меж приватного старшинського землеволодіння існували різні способи:

- займанщина вільних земель;
- загарбання козацьких і селянських земель на основі боргів;
- гетьманські надання та пожалування царського уряду "за службу великому государю";
- перетворення тимчасово-умовних земель на спадкові.

Українські та російські поміщики теж захоплювали на Лівобережжі і Слобожанщині великі земельні наділи.

Збільшилися землеволодіння церкви і монастирів.

Зі зростанням великого феодалного землеволодіння посилювалася експлуатація народних мас. Наприкінці XVII ст. в багатьох маєтках старшини запроваджувалася відробічкова і продуктова ренти. При цьому панщина доходила до 2—3 днів на тиждень.

Крім того, селяни на користь старшинської верхівки провадили різні полівні роботи, заготовляли дрова, ловили рибу та виконували інші повинності.

Сільське господарство

Основною галуззю економіки Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України було рільництво.

Основною системою в рільництві залишалася трипільля.

Сільськогосподарськими знаряддями праці були важкі плуги, колісні та безколісні сохи, однозубі й тризубі раля.

На більшій частині краю сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку.

Значно розширилися посівні площі, що зумовлювалося постійним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію.

Поряд з хліборобством селяни вирощували різноманітну городину та технічні культури (льон, коноплі, тютюн тощо). Розвивалося і садівництво.

Значного поширення набуло тваринництво. У маєтках козацької старшини налічувалися тисячі голів великої рогатої худоби, коней, овець тощо. Делілі більше уваги придлялося виведенню нових порід великої рогатої худоби, коней тощо.

Ремесло

У другій половині XVII ст. розвивалися ремесла. Найбільшого поширення набуло ковальство, теслярство, ткацтво, шевство тощо. В цей період існувало вже 270 різних ремісничих спеціальностей.

Великі міста — Київ, Чернігів, Полтава, Ніжин — стали важливими промисловими і торговими центрами. У них виникали нові ремісничі спеціальності та цехи.

З часом на базі міського ремесла поступово формувалися мануфактури.

Початкові форми мануфактур — це дрібні підприємства, в яких використовувалася ручна ремісничья техніка, але вже існував поділ праці.

До таких мануфактур належали підприємства, що виробляли залізо (рудні), скло (гути) тощо. Мануфактурна система утворювалася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарства феодалів.

Протягом другої половини XVII ст. в багатьох містах Лівобережної та Слобідської України виникли нові ремісничі спеціаль-

ності та цехи. Ремісники виготовляли товари для місцевих потреб та для продажу.

Промисли

Розвивалися і промисли:

млинарство,

гуральні,

винокуріння,

селітроваріння,

чумацтво тощо

На берегах річок будували млини.

Торгівля

Розвивалася торгівля. Привілеї в торгівлі належали козацтву, хоча займалися нею і купці та міщани.

Основними місцями, де відбувалася купівля-продаж товарів, були ярмарки, базари, торги.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, на Слобожанщині — 271. Ярмарки збиралися кілька разів на рік. Найбільшими були ярмарки в Києві, Ніжині, Харкові, Сумах, Ромнах.

Постійно відбувалися і торги, що спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів — хліба, Ромни — тютюну, Харків — килимів та ін.). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

Зростала кількість базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині — майже 2 тис. Базари збиралися раз або двічі на тиждень, на них місцеве населення продавало лишки продукції своїх господарств. Товарно-грошові відносини почали пов'язувати окремі райони в одне господарське ціле. Почав формуватися ринок Лівобережжя і Слобожанщини.

Розвивалася і зовнішня торгівля з такими державами, як Туреччина, Молдова, Італія, Пруссія та ін. Жвава торгівля велася з Московською державою, де збували мед, віск, скло, сало, сукно. З Московії в Україну завозили металеві вироби, рибу, тканини, цінні хутра.

Становище церкви

1654 р. Митрополит Української православної церкви Сильвестр Косів разом з київським духовенством відмовився складати присягу, до якої приводили українців московські посли у Переяславі 1654 р.

Така позиція церкви була перешкодою на шляху наступу царизму на автономію України.

1685 р. Київський православний собор під тиском царських чиновників обрав митрополитом прибічника Московії Геліона Святополка.

Московський патріарх висвятив Геліона в митрополити.

Утім українська церква формально підпорядковувалася константинопольським патріархам.

Москва вирішила дати хабаря золотом турецькому візирю, який звелів константинопольським патріархам передати Київську митрополію Москві.

1686 р. Київську митрополію було передано Москві.

Відтоді втрачено самостійність Української православної церкви.

Наступні кроки російського уряду вели до подальшого скорочення автономії Київської митрополії. Українська православна церква була змушена служити чужим інтересам.

Висновки

1. Наприкінці XVII ст. характерними рисами соціально-економічного розвитку українських земель Лівобережжя та Слобожанщини були:

- зростання великого феодалного землеволодіння;
- розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникали мануфактури;
- зростання міст;
- наголошення торгових зв'язків між різними частинами України та іншими державами.

2. Особливість цих процесів полягала в тому, що вони відбувалися за умов зторгання автономії в Лівобережній та Слобідській Україні.

3. Наприкінці XVII ст. було втрачено самостійність Української православної церкви, хоча вона ще впродовж тривалого часу зберігала свої вільності, права і привілеї.

Тема 5. Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. Гетьманщина наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

"Вічний мир" (1686 р.)

(Між Польщею та Московською державою)

1686 р. у Москві було підписано новий договір з Польщею — "Трактат про вічний мир".

Договір містив преамбулу і 33 статті, що підтверджували умови Андрусівського перемир'я.

1. До Речі Посполитої відходили Правобережжя, Галичина, північна Київщина і Волинь.
 2. До Московської держави — Лівобережжя, Київ з навколишніми правобережними землями та Запорожжя.
 3. Терени південної Київщини та Брацлавщина залишилися нейтральними.
 4. Туреччина отримувала Поділля, яке згодом захопила Польща.
 5. Обидві держави зобов'язувалися не підписувати сепаратного миру з Туреччиною.
 6. Московська держава і Річ Посполита зобов'язувалися допомагати одна одній у разі війни з Кримом і Туреччиною.
- 1698—1699 рр. Карловелький конгрес:
- повинен був мирним шляхом розв'язати питання належності спірних територій;
 - Польща відбрала у турків втрачені землі Правобережної України.
- 1699 р. Польський сейм, щоб усунути турецьку небезпеку, ухвалив рішення про знищення козаського устрою в Правобережній Україні.

Висновки

1. "Вічний мир" між Московською державою і Польщею закріплював основні положення Андрусівського перемир'я.
2. Московський уряд продемонстрував перед промадякською свій остаточний відхід від зобов'язань 1654 р. щодо України.

3. "Вічний мир" підтвердив територіальну розчленованість українських земель.

4. Україна втратила національну державність в Правобережній Україні (у складі Речі Посполитої).

5. Зменшилися автономні права Гетьманщини на Лівобережжі (у складі Московської держави).

Перший Кримський похід

1687 р. Кримський похід 100-тисячного московського війська під командуванням В. Голіцина, у якому брало участь 50 тис. українських козаків.

Татари замановали ворога вглиб території, підпалювали степ, отруювали води, винищували окремі загони. Не було корму для коней, дошкуляло безводдя. Воевода В. Голіцин дав наказ до відступу. Московське і козаське військо повернулося в Україну.

Цей похід закінчився провалом і командування московських військ посілило всю вину покласти на дії українських козаків та гетьмана І. Самойловича, який був позбавлений гетьманства і засланий до Сибіру.

Обрання гетьманом І. Мазепи

25 липня 1687 р. було скликано військову раду, на якій гетьманом України обрано Івана Мазепу. Він заступив І. Самойловича, якого царський уряд заарештував і вислав до Сибіру.

Гетьман І. Мазепа прийняв присягу на вірність цареві й підписав складені напередодні Статті.

Іван Мазепа — видатний політичний і культурний діяч України. Його гетьманування (1687—1709 рр.) — це час відродження України, епоха політичного, економічного й культурного розвитку. Але водночас Іван Мазепа — один із найбільш суперечливих діячів України.

Він зробив дуже багато для розвитку культури, освіти України. Підтримував матеріально художників, і вони малювали зі свого "батька та благодійника" портрети.

Утім сьогодні ми не маємо жодного достовірного портрета цієї видатної людини, мецената української культури.

Власним коштом він збудував і реставрував багато храмів, сприяв утвердженню православія. І майже два століття ім'я національно-то борця українського народу прокинали щороку на Великдень у всіх церквах Російської імперії, намагаючись викреслити його з історичної пам'яті українського народу (це прокіяття було урочисто знято 10 липня 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського).

Історики в різні часи по-різному оцінювали діяльність І. Мазепи. Одні називали його "зрадником російського народу", інші — "зрадником українського народу", великим злочинцем, "запроданцем", "кар'єристом" тощо.

Закордонні історики називали його борцем за вільну незалежну Україну. У наш час багато українських істориків повертаються до вивчення цієї непересічної постаті.

Що ж то за людина, чим заслужив він велику увагу, захоплення, а водночас — прокіяття?

Новий гетьман був сином українського шляхтича з Більчирівщини. Навчався в Київській колегії, згодом у єзуїтській школі, а потім продовжив навчання у Західній Європі.

Змолоту служив при дворі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення. Перетогом І. Мазепа залишив королівський двір і повернувся в Україну.

У 1669 р. пішов на службу до правобережного гетьмана П. Дорошенка — спершу в особисту охорону гетьмана, згодом — на дипломатичну роботу.

У 1676 р. дорогою до Криму потрапив у руки І. Сірка, який подарував його лівобережному гетьманові І. Самойловичу, а той переслав до Москви.

Утім замість Сибіру І. Мазепа дістав протекцію і поступив на службу до І. Самойловича.

Попервах був вихователем синів І. Самойловича, служив у Переяславському полку, де відзначився мужністю і воєнним хистом, за що був обраний генеральним осавулом.

У 1687 р. став гетьманом завдяки яскравим особистим якостям, освіченості й високій культурі, дипломатичним здібностям, високому авторитету, якого заслужив у козаків і козаської старшини.

Усі, з ким він зустрічався, були зачаровані ним, — "і гонорові польські магнати, й московські бояри, й запорожці, й елегантні французи".

З кожним він міг розмовляти мовою свого співбесідника, адже знав чимало іноземних мов (польську, латинську, італійську,

німецьку, французьку, татарську тощо), змів гарно говорити, але вмів і мовчати, і слухати інших. Добре знав західну літературу, мистецтво, військову справу. Мав величезну бібліотеку, рідкісну літературу, рівної якій не було в Україні. Писав вірші, грав на кобзі. Деякі з його віршів стали народними піснями. Йому приписують авторство народної пісні "Торе тій чайці, горе тій небозі...."

Ось зовнішній вигляд І. Мазепи: "Вигляд суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, хоч тіло його міцне, горда голова, довгі обвислі вуса. Величність, почуття гідності і суворість" (із книги І. Боршакка "Мазепа — людина й історичний діяч").

Він створив сильну владу з суворою дисципліною задля вищих інтересів держави. Після Б. Хмельницького І. Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного монарха, і тому в Україні казали, що "від Богдана до Івана не було гетьмана".

І. Мазепа спирався на козаську старшину, духовенство, яке прославляло його політику та його особисто. На жаль, не брав до уваги селян і рядових козаків, і вони в рішучий момент не підтримали свого гетьмана, хоч і ненавиділи Москву.

Він полубляв владу. Свою владу І. Мазепа ототожнював із могутністю держави і захищав її від будь-яких посягань з боку запорожців, що боролися за свою автономність, і від тієї частини старшини, яка писала на нього доноси цареві.

Він знав силу грошей і зібрав великі багатства, але не був скупим, а став великим меценатом. Давав гроші на церкви, лікарні, школи, друкарні, робив подарунки старшині, задовольняв московських чиновників. Часто кидав фразу: "Москва гроші любить". Французький посол свого часу писав: "І. Мазепа скрізь мав своїх людей".

У політиці використовував два принципи, що їх сформулював філософ Макіавеллі:

1. Вмити міняти шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти всіх.

2. Таємниця — це душа справи.

Він належає до тих людей, що вміють мовчати, або говорити — нічого не сказати.

Розквіт України І. Мазепа пов'язував із здобуттям незалежності.

Він прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі — Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя, Слобожанщину, побудувати в Україні станову державу загальноєвропейського зраз-

ка зі збереженням традиційного козацького устрою, зробити Україну великою і сильною європейською державою, визволити народ з-під гніту московського царя.

Французький посол писав: "І. Мазепа хотів визволити свою націю від ярма і стати її першим володарем".

Цар Петро І нищив козацтво, що й стало причиною рішення І. Мазепи вступити в союз зі шведським королем Карлом XII, щоб виравитися з-під влади Росії. Петро І казав, що "спроба І. Мазепи зробити в Україні незалежну державу може збагачити весь козацький народ, з яким предки царя не могли дати собі ради".

Після поразки під Полтавою (1709 р.) шведський король Карл XII та І. Мазепа втекли на турецьку територію, поселились у Бендерах. І. Мазепу було скинуто з гетьманства, заочно присуджено до шибениці, проклято всенародно.

Турецький султан не видав І. Мазепу, хоча Петро І пропонував йому 300 тис. талірів (10% річного прибутку Московської держави).

І. Мазепа тяжко захворів, не підводився з ліжка.

Відчуваючи наближення смерті, він висповідався, розпорядився своїм майном, наказав спалити документи, що належали йому.

Помер 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. у с. Варниці поблизу Бендер.

Його ховали з великими почесностями й урочисто. Багато споряджену домовину везло шестеро білих коней, виправа відбулася у великій сільській церкві. Похований у церкві св. Юрія в м. Галаці. Після смерті І. Мазепи про нього ходили серед народу різні чутки:

- одні подейкували, що він помер від отрути, яку дав йому підтек;

- інші — що І. Мазепа не помер, а дістався до Києва та був монахом Києво-Печерської лаври.

По деякім часі турки розкопали його могилу, бо сподівалися знайти там золото. Напробна плита збереглася.

Гетьманові І. Мазепі присвячено поеми, драми, музичні твори, його порівнюють з кийвським князем Володимиром Великим, про нього написано багато історичних творів.

"Може і не весь він чистий, як Христос, може і не один гріх на його душі, але все ж його ім'я серед борців, а не серед тих, хто за шмат ковбаси продав і рідний край, і народ, і його свободу" (із книги Гната Хоткевича "Гетьман Іван Мазепа").

Про бунтівного гетьмана його соратник по боротьбі, гетьман запорозький у вигнанні Пилип Орлик сказав так: "Він знехтував усім, що було найдорожчого в житті, знехтував і самим життям — аби піднести свою Вітчизну і визволити її від московського царя". У незалежній Україні ім'я І. Мазепи повертається з небуття. Він став для нас героєм, взірцем боротьби за національні інтереси. Його іменем називають вулиці, собори.

Коломацькі статті 1687 р.

(Новий договір І. Мазепи з Московєю)

Складалися з 22 пунктів.

1. Гетьман не мав права звільняти з посад генеральну старшину без дозволу царя.

2. Старшинам заборонялося обирати гетьмана.

3. Для постійного контролю за гетьманським урядом мала по-стати московська залюга в гетьманській столиці — Батурині.

У Батурині розміщувався полк московських стрільців.

4. Цей полк повинен бути в охороні гетьмана.

5. Гетьманові заборонялося мати дипломатичні зносини з іншими державами.

6. На південних кордонах мали будувати фортечні укріплення (запорожці сприйняли це як зазіхання на їхні території).

7. У декларативній формі підтверджували гетьмансько-старшинські права і привілеї та зберігали 30-тисячний реєстр.

8. Козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

9. Московські воеводи, як і перше, перебували в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі.

10. Установлювалося "государеве жалювання".

Гетьманові — 1 тис. золотих червоних дукатів (дукат дорівнював 10 злотих);

військовому обозному і писареві — по 1 тис. злотих;

військовим суддам — по 300 злотих;

полковнику — 500 злотих.

11. Наголошувалося, що московські воеводи не мали права втручатися в українські справи.

Висновки

- Коломацькі статті фіксували автономію України в дуже обмеженому вигляді. Вони законодавчо утверджували всілякі заборони, обмежували економічну, соціальну та зовнішню політику України.

- За рахунок обмеження гетьманської влади потріпилися позиції козацької старшини.

- У Коломацьких статтях стверджувалося, що Гетьманщина є лише частиною "самодержавної держави".

Зовнішня політика І. Мазепи

1. Відмовився від орієнтації на Польщу.

2. Негативно ставився до союзу з Кримом і Туреччиною.

3. І. Мазепа сподівався на плідну співпрацю з Московою, стосунки з якою, на його думку, мали будуватися на засадах Переяславсько-Московської угоди Б. Хмельницького 1654 р., щоб:

- поширити Гетьманщину на Правобережну Україну;
- від Криму і Туреччини відібрати степову смугу вздовж Чорного й Азовського морів.

Прихильником Москви гетьман залишався доти, доки Петро І не заходився нищити підвалини української автономії.

4. 1688 р. І. Мазепа, ставши гетьманом, згідно з договором із Московою, почав будувати на півдні України укріплення, які стали базою для ведення війни Росії проти Криму.

5. 1689 р. Розпочався новий похід 112-тисячного московського війська Голіцина і козацького війська І. Мазепи на Крим.

Козацькі війська підійшли до Перекопу. Через спеку, нестачу води й продовольства похід виявився безрезультатним.

6. 1695 р. Петро І розпочав війну проти Туреччини і Кримського ханства та мобілізував для її ведення значні козацькі сили. Козаків багато загинуло, бо вони не були як слід озброєні, їх потім постачали продовольством. Значних втрат зазнали й через бездарні дії російських воєначальників. Під Азовом Петро І зазнав поразки.

7. 1696 р. Петро І розпочав новий похід, щоб здобути фортецю Азов. У тому поході взяло участь 15-тисячне козацьке військо, яке відіграло вирішальну роль у здобутті Азова.

8. За мирним договором, укладеним між Росією і Туреччиною, за Росією залишалися здобуті козаками Азов і Приазов'я, але козацькі укріплення в пониззі Дніпра мали бути зруйновані, що позбавляло Україну надійного доступу до Чорного моря.

9. Імперська політика Петра І, його прагнення обмежити автономію України підготували І. Мазепу до переходу на бік Швеції під час російсько-шведської Північної війни.

Взаємини гетьмана і Запорожжя

Осередком опозиції до політики гетьмана залишалося Запорожжя, куди стікалися всі невдоволені та знедолені.

На Січі між козаками точилися розмови, що І. Мазепа запровадив цареві і хоче зруйнувати козацьку автономію.

Проти І. Мазепи виступила опозиція на чолі з Петром Іваненком (Петриком). Канцелярист Військової канцелярії П. Іваненко подався на Запорожжя і повів агітацію проти Москви й гетьмана І. Мазепи, намагавшись залучити на свій бік запорожців.

У 1692 р. організував повстання, спираючись на підтримку татар. Воно успіху не мало, опозицію розгромили. Після невдачі повстання П. Іваненка Січ розірвала зв'язки з татарами і почала переходити на бік гетьмана.

Внутрішня політика І. Мазепи

Основні напрями економічної політики І. Мазепи

1. Орієнтувався на інтереси козацької старшини, роздавав їй землі.

Гетьман роздавав старшині понад тисячу дарчих на землі та залежних селян.

2. Здійснив низку заходів з упорядкування податків, земельної власності козацької старшини.

3. Увів нову категорію козацької старшини — "бунчукових товаришів", що перебували безпосередньо при гетьманові для виконання різних доручень та безпосередньо від нього залежали.

Крім "бунчукових товаришів" в оточенні І. Мазепи з'явилися ще й "значкові" та "значні військові товариші", за якими закріплювалися значні привілеї.

4. Видав низку універсалів для врегулювання системи грошової та натуральної ренти, виробітку панщини.

• 1691 р. Універсал, за яким старшинам — землевласникам і монастирям заборонялося обтяжувати селян повинностями і поборами;

• 1693 р. Народа старшини у гетьмана ухвалила скасувати оренди терміном на один рік (оренда — збирання мит видавалося на відкуп орендарю). Згодом оренди було відновлено, бо скарбниці втрачала важливе джерело доходів;

• недовозі замість оренд було дозволено податок від гуралень і шинків;

• 1701 р. Універсалом встановлено максимальну панщину — два дні на тиждень для селян Ніжинського полку;

• селянам було дозволено винокуріння для власних потреб;

• їм дозволялося подавати скарги на панів до суду;

• заборонялося примушувати козаків переходити в селянство;

• заборонялося забирати у простих козаків землю;

• гетьман намагався досягти чіткого розмежування козацтва й селянства, для чого прагнув отримати дозвіл від царя на перепис козаків.

Перепис мав документально засвідчити кількість козацьких родин і перешкодити в майбутньому переходу селян до козацького реєстру.

Висновки

• І. Мазепа докладав чимало зусиль, щоб піднести престиж українського гетьмана.

• Сам він був одним із найбагатших землевласників в Україні, мав багато маєтків, у яких працювало 100 тис. селян.

• Успішно підтримував козацьку старшину, заохочуючи її землеволодінням, сприяючи зростанню старшинського і церковного землеволодіння.

• Реформи в царині судочинства і податків свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію, щоб опертися саме на неї в боротьбі за повну автономію України.

• Соціальна політика І. Мазепи породжувала соціальне напруження, бо відродження панщини викликало велике незадоволення в селян.

Культурно-просвітницька діяльність І. Мазепи

1. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні гроші з державної військової скарбниці та власні кошти, спрavedливо вважючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами.

2. Особливо вимогливо ставився гетьман до освіти майбутніх державних діячів, тому заохочував навчання молоді зі свого оточення в Київській академії, а також за кордоном.

У 1701 р. Київська колегія за його клопотанням дістала від Петра I титул академії.

3. Дбав І. Мазепа про створення нових осередків культури, одним із них була Чернігівська академія.

4. Будував школи, бурси, лікарні.

5. Для Києво-Могилянської академії спорудив новий будинок, щорічно давав з військового скарбу по 1 тис. злотих на потреби академії.

Стиль будівель його доби дістав назву мазепинського бароко.

6. Його коштом було збудовано 12 і реставровано 20 храмів.

7. Збудував чимало церков у Києві, Переяславі, Батурині, Чернігові.

Правобережна Україна наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Відродження козацького устрою в Правобережній Україні

Відроджувалася, заселялася Правобережна Україна після великої Руїни. Заселення поживалося після 1685 р., коли польський уряд надав козацтву "прадавні привілеї та вільності". Тут виникло чотири козацьких полки (Брацлавський, Ботушівський, Корсунський, Фастівський, або Білоцерківський), які були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Вони й очолили боротьбу народних мас проти польських панів, продовжуючи традиції української державності, бо в межах полків діяли свої закони, свої органи управління.

Велику роль в організації та формуванні полків відіграв Палій (Турко) Семен Пилипович, а також його найближчі помічники Самійло Іванович (Самусь), Андрій Абазин, Захар Іскра. Вони й очолили полки:

Ботушівський — полковник Самійло Самусь;

Корсунський — Захар Іскра;

Брацлавський — Андрій Абазин;

Фастівський, або Білоцерківський — полковник Семен Палій.

У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування.

Із відродженням козацьких полків та козацького самоврядування почалося інтенсивне заселення цих територій.

Отримавши звістку про відродження правобережного козацтва, люди йшли сюди з усієї України. Зруйнований війнами край швидко відновлювався, вставали з руїни міста, відроджувалися села, розпочиналося нормальне життя.

Серед полковників Правобережної України великою шанованою і повагою користувався фастівський полковник Семен Палій.

С. Палій народився на Чернігівщині в заможній козацькій родині.

Навчався в Київській колегії, деякий час перебував на Запорожжі, а згодом разом із кількома сотнями козаків та їхніми сім'ями переселився на південну Київщину, яка була дуже спустошена кримськими татарами. Утворив полк із центром у Фас-

8. У Києві було споруджено:

Богоявленську церкву Братського монастиря на Подолі, Миколайський військовий собор,

Феодосіївську церкву на Подолі,

церкву Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерського монастиря.

9. У 1701 р. І. Мазепа купив Пересопницьке Євангеліє, яке подарував Переяславському кафедральному соборові (на ньому прийняли присягу три президенти незалежної України).

10. Гетьманським коштом було надруковано арабський переклад Євангелія.

11. І. Мазепа мав величезну бібліотеку, в якій були найкращі київські видання, німецькі й латинські твори, багато ілюстрованих старовинні рукописи.

Висновки

• Така всеохопна, цілеспрямована й різнобічна освітня діяльність І. Мазепи дає нам підставу вважати її не просто як меченатство, а як перспективну, добре продуману державну політику.

• Його політика в царині культури та освіти забезпечувала навіть після поразки існування гетьманської держави, сприяла формуванню національної культури, зростанню національної самосвідомості українського народу та його державницьких традицій.

Підсумки

1. Порівняно з добою Руїни епоха Мазепи стала для України періодом розквіту і стабільності.

2. Уперше після Б. Хмельницького Україна мала державного діяча, який дбав про її економічні, культурні й політичні інтереси.

3. Основною метою його державної політики було об'єднання всіх українських земель у складі єдиної гетьманської держави.

4. І. Мазепа намагався створити сильну гетьманську владу, яка спиралася • 6 на аристократичну верхівку українського суспільства, створену з козацької старшини.

5. Не поталянило створити міцну соціальну опору для здійснення його політики через недовolenня селян і рядових козаків, а також через поспішне протистояння з Запорозькою Січчю.

тові. Сюди почали переселятися з різних регіонів України селяни й козаки. Вони відроджували старі й засновували нові села, розвивали сільське господарство, ремесла, промисли. Звідси С. Палій з козаками ходив походами проти кримського ханства й Туреччини.

Наприкінці 80-х років XVII ст. польський уряд спробував підкорити козаків. У відповідь С. Палій підняв повстання проти Польщі, прагнучи поширити на Правобережну Україну владу Росії.

Ще більших масштабів повстання під проводом С. Палія в Правобережній Україні набуло у 1702–1704 рр.

Повстання Семена Палія

(1702–1704 рр.)

1702 р. На Правобережжі вибухнуло антипольське національно-визвольне повстання під проводом фастівського полковника Семена Палія.

Причини повстання:

1. Спроба польського уряду ліквідувати козацьке військо на Правобережжі, бо турки вже не загрожували полякам.
 2. Намагання польського уряду домогтися передачі козацьких укріплень полякам.
 3. Відмова полковників Правобережжя виконати цей наказ.
- Рушійні сили повстання — правобережні козаки, селяни, міщани, окремі українські шляхтичі.

Мета повстання:

1. Звільнення Правобережної України з-під влади Речі Посполитої.
2. Возз'єднання з Гетьманщиною.

Наприкінці XVII ст. політична ситуація навколо Правобережної України змінилася. У 1699 р. між Польщею і Туреччиною було підписано Карловицький мир. Туреччина остаточно відмовилася від своїх претензій на Правобережну Україну і повернула Поділля Польщі. Козацтво стало для Речі Посполитої не потрібним. Варшавський сейм у червні 1699 р. ухвалив рішення про ліквідацію козацьких полків у Київському і Брацлавському воєводствах, що викликало рішучий опір козацтва.

Коли козаки Правобережної України отримали наказ великого коронного гетьмана С. Яблоновського розпустити козацькі полки, а укріплення передати полякам, тоді козаки повстали.

До літа 1702 р. Козаки й селяни вигнали польську шляхту на Черкащині, Київщині та Поділлі.

1703 р. Поляки спромоглися відвоювати частину захоплених земель і обложити повстанців під Фастовом.

Саме тоді в Польщу вторгся шведський король Карл XII.

Росія не хотіла втратити союзника у антишведській коаліції в особі Речі Посполитої, а тому спрямувала в Правобережну Україну козацькі полки (40 тис.) І. Мазепи для надання допомоги польському королю Августу.

1704 р. Виконуючи волю Петра І, І. Мазепа обманом заарештував С. Палія, який сподівався на допомогу гетьмана та Росії в боротьбі проти шляхти, і видав царським властям. Рік С. Палій перебував у Батуринському казематі, а потім був засланий до Сибіру.

Повстання було жорстоко придушене.

І. Мазепа давно хотів об'єднати під своєю владою Правобережну і Лівобережну Україну. Гетьман почав утворювати на Правобережжі такий самий суспільно-політичний лад, який був на Лівобережжі:

- Збільшив кількість полків від 4 до 7.

Це були полки:

Білоцерківський, Богуславський, Брацлавський, Корсунський, Могилівський, Чигиринський, Уманський.

• Призначив своїх полковників, переважно з правобережної старшини, надавав їм землі.

Наслідки подій 1702–1704 рр. на Правобережжі

1. Повстання було жорстоко придушене спільними діями польських і козацьких військ І. Мазепи.

2. І. Мазепа 1704 р. об'єднав Лівобережну і Правобережну Україну.

3. Це об'єднання тривало лише до 1708–1709 рр.

Україна в подіях Північної війни

Участь українських полків у воєнних діях на землях Московії, Прибалтики і Речі Посполитої

1700–1721 рр. Північна війна (війна Росії зі Швецією за вихід до Балтійського моря).

1. Від самого початку війни козацькі полки брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московії, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи інтереси Росії.

1700 р. Для ведення бойових дій проти шведів було направлено 17 тис. козаків, із них 50–70% загинули не лише під час бойових дій, а й від холоду і хвороб.

2. За свою службу козаки ніякої платні не отримували. Доводилося їм терпіти утиски, образи, грубість, знущання, жорстоке ставлення з боку російського командування.

3. Козаків використовували під час будівництва фортець, воєнних доріг та інших укріплень. Тільки на спорудженні Петровпавлівської фортеці та деяких інших споруд Петербурга загинуло майже 100 тис. душ, із них значну частину становили українці.

4. Війна принесла збільшення податків для всього населення Гетьманщини, бо потрібні були великі кошти, щоб спорядити військо для шорічних походів на північ.

5. З Гетьманщини у великих розмірах вивозилися хліб та інші продукти, що дуже розорядо населення краю.

6. Гетьманському урядові доводилося утримувати в деяких містах московську армію та воєнні гарнізони. Було характерним брутальне ставлення царських воявод не лише до рядових козаків, а й до старшини.

7. **1705 р.** Вийшов царський указ про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські.

8. **1706 р.** Почалося будівництво Києво-Печерської фортеці, якій Петро I надавав великого значення як опорному пунктові можливого просування противника.

9. На території Гетьманщини було введено семитисячне російське військо, яке грабувало місцеве населення.

Висновки

• Північна війна між Росією та Швецією була для України чужою і не велася в її інтересах, проте козацьке військо за наказом

російського царя брало активну участь у воєнних діях на початку війни, зазнаючи великих втрат.

• Україна повинна була воювати за невигідні для неї інтереси, бо вихід Росії до Балтійського моря і через нього в Європу означав для України розрив традиційних зв'язків із Заходом.

• Серед населення Гетьманщини, козацької старшини ширилися антимосковські настрої.

Українсько-шведський союз

Причини переходу І. Мазепи на бік шведів

1. Петро I розгортав активну боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові.

2. До Мазепи доходили відомості про підготовку царем докорінної реформи України в напрямку ліквідації козацько-гетьманської автономії.

В архіві французького міністерства закордонних справ знайдено проект Петра I стосовно ліквідації Гетьманщини та козацького устрою України, датований 1703 р., відповідно до якого планувалося:

- дочекатися смерті І. Мазепи або усунути його силоміць;
- виселенням і терором знищити козацтво;
- колонізувати українські землі росіянами та німцями.

В історичній літературі є й інші згадки про плани ліквідації Гетьманщини, про передачу українських земель під управління князя Меншикова тощо.

Скориставшись зовнішніми обставинами, які склалися під час Північної війни, І. Мазепа спробував знову поставити питання про самостійну державність, спираючись на допомогу Швеції.

"Я кличу всемогутнього Бога у свідки і записатися, що не заряди високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для вас всіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі усього народу українського, для піднесення його прав і вільностей хочу я з допомогою Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і оточеннями не загинули ні під москалями, ні під шведами".

1705 р. І. Мазепа почав таємні переговори із союзником Карла XII польським королем С. Лещинським. Через посередництво

короля І. Мазепа мав намір вступити в союз зі шведським королем Карлом XII.

Листування й переговори велися цілком таємно. Про них знало вузьке коло наближеної до гетьмана старшини. Петро І нічого не підозрював. Були покарані генеральний суддя В. Кочубей та полковник І. Іскра, які надіслали цареві донос на гетьмана.

1706 р. І. Мазепа за посередництва С. Лещинського розпочав таємні зносини з Карлом XII. У стосунках з Карлом XII І. Мазепа наголошував, що Україна повинна бути незалежною державою з довільною владою гетьмана, її територія мала становити всі українські землі.

1708 р. Розпочався похід 35-тисячної шведської армії, очолюваної Карлом XII, на Росію. Шведський король повернув свої війська в Україну, щоб використати її як плацдарм для наступу на Москву.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа залишив у Батурині гарнізон козацьких військ, а сам разом з однодумцями (з ним було 7 із 12 полковників) і 4 тис. козаків вирушив назустріч Карлу XII та об'єднався зі шведською армією на р. Десні. Головні козацькі сили в той час перебували в Росії та Білорусі, допомагаючи Петру І в боротьбі проти шведів.

29–30 жовтня 1708 р. І. Мазепа і Карл XII уклали між собою договір.

Умови договору точно не відомі. Його пізніше в основних речах виклав генеральний писар при І. Мазепі Пилип Орлик і його довірена особа так:

- Україна мала бути вільною і незалежною;
- Україна повинна бути князівством і їй має бути повернено всі українські землі, загарбані Московією;
- шведський король зобов'язувався захищати Україну від усіх ворогів;
- він не мав права претендувати на владу над Україною, на її прибутки чи податки;
- шведський король не міг привоїти собі титул чи герб України, вони належатимуть лише Україні;
- нікому не дозволялося ставити в українських містах військові гарнізони, тільки для стратегічних потреб шведське військо могло тимчасово займати п'ять українських міст (Стародуб, Мелін, Батурин, Полтаву, Гадяч);
- І. Мазепа мав бути довільним князем України.

До шведсько-українського союзу приєдналися запорожці на чолі з К. Гордієнком.

Заклики І. Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які боялися знову потрапити під владу польської шляхти.

Тільки Запорозька Січ на чолі з кошовим Костем Гордієнком приєдналася до гетьмана (8 тис. запорожців). Запорожці завдали кілька поразок московським частинам і з'єдналися з гетьманом та шведами.

У відповідь на дії К. Гордієнка царський уряд кинув на Січ три драгунських піхотних полки.

Облога Січі затягнулася, але й тут знайшовся такий зрадник, колишній запорожець, прилуцький полковник Галаган, який провів солдатів на Січ:

- багатьох козаків було вбито;
- у полон потрапило 300 запорожців, яких стратили;
- Січ спалили дощенту;
- солдати знесли навіть навіть гробницю давніх отаманів, забрали гармати, січовий скарб і прапори;
- спаливали весь запорозький край.

Травень 1709 р. Було зруйновано і ліквідовано Чортომилську Січ.

Частині запорожців вдалося втекти. Вони заснували Нову Січ, спочатку на р. Кам'янці, а потім — в Олешках (поблизу сучасного Чортупинська на Херсонщині).

Військо-політичні акції російського царя проти українців

Дізнавшись про зраду І. Мазепи, цар негайно видав Маніфест до українців, у якому називав І. Мазепу "юдою", вказував, що І. Мазепа хоче віддати Україну Польщі, а всі православні церкви — католикам. Зразу ж було скликано раду в Глухові, щоб обрати нового гетьмана.

Жовтень 1708 р. Московські війська О. Меншикова почали штурм гетьманської столиці Батурина.

Батурин, перетворений І. Мазепою на потужну фортецю з сильним гарнізоном (3 тис. козаків) і значною артилерією, витримав перший штурм.

Зрадник Іван Ніс провів московське військо таємним підземним ходом до столиці.

Увірвавшись до гетьманської столиці, московське військо вчинило страшний різанину, причому знищило не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста, не щадило ні старих, ні жінок, ні немовлят. Князь Меншиков вирізав зі своїм військом 6 тис. чоловіків, жінок, дітей.

Потрабували гетьманську скарбницю, запаси продовольства. Групи вбитих козаків прив'язували до плотів і пускали річкою Сеймом, усім на страх. За один день було знищено 6 тис. батуринців.

Гетьманську столицю спалили дощенту.

Уся артилерія І. Мазепи — більше ніж 40 тис. гармат, його прапори, відзнаки і всі коштовності потрапили до рук Меншикова, якому цар дякував.

Почався терор по всій Україні. Переслідувалися всі, хто підтримував гетьмана.

Убивствами і масовими репресіями Петро І намагався викорчувати волелюбний дух українського народу.

Петро І наказав православному духовенству проклинати його як еретика, всіляко ганьбити його ім'я.

Петро І наказав старшині, що не підтримала Мазепу, обрати нового гетьмана, яким 11 листопада 1708 р. став Іван Скоропадський.

Полтавська битва

(27 червня (8 липня) 1709 р.)

Київень — червень 1709 р. Шведи оточили Полтаву — важливий стратегічний пункт на шляху до Москви, Польщі, Туреччини і Кримського ханства.

До міста прибув з головними силами Петро І.

Карл XII виставив лише 18-тисячне військо, а Петро І, за шведськими підрахунками, мав 40-тисячне.

Козаки І. Мазепи в бою участі не брали. Російські війська мали значно більше артилерії. Карл XII не міг особисто керувати битвою, бо напередодні був тяжко поранений і його носили на носилках.

У ході битви були і жорстокі артилерійські обстріли, й атаки кінноти, і наступ піших полків, і рукопашний бій. Шведи потрапили цю битву.

Втрати шведів — 12 тис. убитих і полонених.

Лише Карлові XII та І. Мазепі з невеликою кількістю прибічників (50 душ старшини, 500 козаків Гетьманщини і 4 тис. запорожців) пощастило вирватися з оточення і втекти до Туреччини.

Причини поразки шведських військ під Полтавою

1. Чисельна перевага російських військ.
2. Карл XII внаслідок поранення не міг особисто керувати боєм.
3. Призначений шведським королем головнокомандувач маршал Ренскіюль не зміг розвинути відважний для шведів початок битви, проявивши у вирішальний момент бою нерішучість.
4. Невелика кількість козаків, які перейшли на бік І. Мазепи, участі в бою не брали.

Наслідки Полтавської битви

1. Поразка у Полтавській битві мала негативні наслідки для України.
2. Вона стала національною катастрофою для українського народу, початком колоніальної залежності від Росії.
3. З 1709 р. наступ царизму на автономні права Гетьманщини значно прискорився.
4. Петро І вважав себе вільним від зобов'язань, які мав перед Україною, і не погодився відновити договір між Москвою і Україною.
5. Українська держава практично не мала жодних прав.

Гетьман Іван Мазепа в історії України

1. Мазепа — видатний діяч своєї епохи, якому не судилося здійснити задумане: врятувати Україну з-під влади Росії. Він прагнув створити на українській землі незалежну державу західноєвропейського типу, з абсолютною владою гетьмана, піднести цю державу на високий культурний рівень.

Утім трагедія І. Мазепи полягала не лише в тому, що він не мав підтримки свого народу, а й у несприятливій міжнародній обстановці, яку не зміг до кінця збагнути. І хоч І. Мазепі не вда-

лося реалізувати ці плани, він залишився для майбутніх поколінь символом боротьби за незалежну Україну, героєм, відрієм боротьби за національні інтереси.

Доба Мазепи — це час політичного, економічного і культурного відродження України. Він започаткував новий етап у формуванні національної свідомості.

Ім'я І. Мазепи широко висвітлювалося у світовій літературі і мистецтві. До висвітлення життя І. Мазепи зверталися Вольтер, Байрон, Меріме, Віктор Гюго, Рилєєв, Чайковський, Бетховен та інші.

Для російського царизму переможений Мазепа став уособленням українського сепаратизму і зрадництва на всі часи, протитивником офіційної імперської ідеології. Такої самої позиції дотримувалася і більшовицька влада.

Причини невдач І. Мазепи

1. Вузька соціальна база, на яку спирався І. Мазепа.

Усі заходи і реформи І. Мазепи було проведено в інтересах козаської старшини, за допомогою якої він хотів вести боротьбу за незалежність України.

Йому були далекі інтереси селян, козаків, міщан.

2. Заклики І. Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які боялися знову потрапити під владу польської шляхти.

3. Нерішучість дій І. Мазепи.

Народні маси не повірили йому, не підтримали, не зрозуміли його дій на союз із Швецією, яка не була з ними однієї віри.

4. І. Мазепа перебільшив сили Швеції та свої власні, тому замість обіцяних шведом 50 тис. військ зумів привести з собою лише 3—4 тисячі.

5. Жах у народу викликали масові репресії з боку царських військ щодо прихильників І. Мазепи, яких колючали, садчили на палі, четвертували, вишали й рубали голови.

6. Посилення розриву між козаською старшиною і народом зумовило остаточну поразку І. Мазепи.

Становище в Україні після Полтавської битви

Наступ царату на українську культуру

Українська культура від середини XVIII ст. почала зазнавати на собі дедалі все більшого впливу російської культури.

Багато вихідців з України їхали в російські навчальні заклади здобувати професії інженера, медика, художника й осідали в Росії. Одночасно російський уряд масово направляв в Україну священиків, вчителів, різного роду чиновників — росіян. Завдяки допомогі вони намагалися викоренити в українського народу самотній національний дух, прищепити йому імперські цінності. Набирала сили русифікація.

Цілеспрямовано звучувалося вживання української мови, особливо в офіційних установах, великих містах тощо. За розпорядженням Синоду 1720 р. церковні книги заборонялося друкувати українською мовою. Здобуття освіти було взято під контроль державної цензури.

У 1721 р. Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було заборонено друкувати книги, крім церковних, та й ті мали пристосовуватися до російських норм.

У 1713 р. Петро I видав указ про перейменування Московії на Росію, а в 1721 р., після перемоги в Північній війні, — на Російську імперію.

Лівобережну Україну — Гетьманщину — офіційно почали називати Малоросією.

Заходи щодо економіки Гетьманщини

Після Полтавської битви велика частина старшинської адміністрації була позбавлена урядових посад і маєтків. Їхні місця посіли "вірні" чиновники з росіян, або ті українці, що вірно служили Росії. Царський уряд цілеспрямовано розхищував українську економіку.

1. Намагаючись позбавити Україну економічної самостійності, вдався до заходів зі згорання торгівлі України з Центральною і Західною Європою:

• дедалі частіше місцевим купцям і торговцям заборонялося займатися торгівлею із закордоном;

• вводилася державна монополія на багато товарів;

• центральна влада часто наперед визначала торги та ярмарки, особливо в Росії, де могли торгувати українці;

• у 1701 р. цар заборонив вивозити з України прдииво, а його мали везти в Європу через Архангельськ;

• у 1714 р. цю заборону було введено на шкури, віск, олію, сало тощо;

• у 1719 р. було заборонено вивіз російського збіжжя;

• у 1720 р. — овеці шкури і вовну.

2. Українські купці змушені були за безцінь продавати свій товар російським купцям, які через російські порти вивозили їх за кордон.

3. Подібні заборони були щодо ввезення в Україну іноземних товарів.

4. Заборонялася торгівля з Запорожжям.

5. Було значно обмежено право українців їздити на південь країни по сіль, рибу та звіра.

6. Встановлене на російсько-українських кордонах мито йшло не в українську скарбницю, а на користь Росії.

7. Підживало економіку України постійне перебування на її території численного російського війська (іноді понад 10 тис. осіб), що утримувалося за рахунок українського населення.

8. В Україні населення обкладалося значними податками, які постійно зростали:

• тільки з Лівобережжя у 1722 р. у царську скарбницю надійшло податків на суму 45,5 тис. крб.;

• у 1723 р. — 85,9 тис. крб.;

• у 1774 р. — вже 241,3 тис. крб.

Висновки

1. Царський уряд фактично скасував вільну українську торгівлю.

2. Незважаючи на всі заборони, збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію у першій чверті XVIII ст. зумовлювало покращення обробітку ґрунту, зростання в Україні посівних площ, розвиток товарно-грошових відносин.

Пилип Орлик і його Конституція

Поразка під Полтавою змусила Карла XII і його союзників тікати в турецькі володіння. І. Мазепа номер 2 жовтня 1709 р.

5 квітня 1710 р. "Мазепинці" (ті козаки, що втекли за кордон з гетьманом І. Мазепою) обрали гетьманом у вигнанні Пилипа Орлика, який був генеральним писарем при І. Мазепі.

Пилип Орлик очолював першу українську політичну еміграцію в Західній Європі.

Пилип Орлик (1672–1742)

Пилип Орлик — гетьман-емігрант, борець за незалежність України, автор першої Конституції.

Походив із давнього чеського роду, однак був самовидцям українським патріотом, гаряче служив українській державній ідеї. Його батько загинув у війні проти турків.

Навчався в єзуїтській колегії у Вільно, згодом — у Києво-Могилянському колегіумі.

Пилип Орлик — людина високоосвічена, здібна, надзвичайно працелюбна.

Служив у канцелярії кийського митрополита, потім обіймав відповідальні посади в Генеральній військовій канцелярії, а згодом став генеральним писарем і найближчим радником І. Мазепи. Пилип Орлик був у курсі всіх справ І. Мазепи і користувався у нього великою довірою. Мав літературні здібності, писав поезії, протягом кількох десятиліть вів щоденник.

Після смері І. Мазепи козацька рада в Бендерах 5 квітня 1710 р. обрала Пилипа Орлика гетьманом.

Понад три десятиліття прожив Пилип Орлик в еміграції, не припиняючи боротьби. Він намагався вести переговори з керівниками великих держав, писав їм послання, складав політичні проекти. Але надійм і планам П. Орлика не судилося здійснитися. Європа виснажилася у безперервних війнах. Він мав іркі розчарування, бо Україна стала ще більшою руйною, а допомогти не зміг.

24 травня 1742 р. гетьман Пилип Орлик помер в еміграції.

В історії України діяльність Пилипа Орлика оцінюється позитивно.

• одні віддають йому велику шану за високої моральні якості та прагнення добитися самостійної незалежної України;

• інші вважали його Дон-Кіхотом, який протягом усього життя був вірним своїм ідеалам і мав нездійсненну фантастичну мрію.

Вироблення і прийняття "Пактів і Конституції прав і вільностей Війська Запорозького" — першої Конституції України

1711 р. Пилип Орлик уклав із козацького старшиною та козацтвом, яке виступало від імені українського народу, угоду про взаємні права та обов'язки — "Пакти і Конституцію прав і вільностей Війська Запорозького".

У подальшому документ дістав назву Конституція Пилипа Орлика.

Цей документ було складено латинською та руською (українською) мовами.

Конституція складалася зі вступу і 16 статей.

Вступ (преамбула) — схематично викладено історію руського (українського) народу і Війська Запорозького, яка мала пояснити, чому Україна розриває з московським царем і переходить під шведську протекцію.

Стаття 1 — державною релігією проголошувалося православ'я. Передбачалася автономія української церкви за безпосереднього підпорядкування Київської митрополії константинопольському патріархату.

Стаття 2 передбачала непорушність законів, привілеїв та кордонів України під протекторатом шведського короля та заоходило повернення після війни всіх полонених українців. Кордони Української держави визначалися відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р.

Стаття 3 — підтверджено традиційний союз із Кримським ханством.

Статті 4 і 5 — про повернення козакам їхніх традиційних територій у Подніпров'ї, привілеїв ловити рибу тощо.

Стаття 6 — визначено основні принципи державного управління в Україні. Всі найважливіші державні справи вирішував гетьман спільно з генеральною старшиною, полковниками та ге-

неральними радниками від кожного полку. Передбачалося тричі на рік у гетьманській резиденції збирати Генеральну військову раду (законодавча влада), яка мала складатися з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців.

Стаття 7 передбачала створення Генерального суду. Обмежувалася судовою влада гетьмана. Справи про кривду гетьманові та провини старшини мав розглядати Генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися.

Стаття 8 — визначено компетенцію генеральних і полкових скарбників.

Державна скарбниця і майно підпорядковувалося Генеральному підскарбню. Обмежувалася фінансова влада гетьмана.

Стаття 9 — закріплювалися принципи єдності та взаємодії законодавчої (виборної Генеральної ради), виконавчої (гетьмана, генеральної старшини) і судової влади. Встановлювалася виборність полковників, сотників, із наступним їх затвердженням гетьманом.

Стаття 10 — гетьман мав захищати козацтво і все населення від налімних податків і повинностей. Від гетьмана вимагалася забезпечення вільного обрання на всі державні посади.

Стаття 11 — проголошувалося звільнення від податків і повинностей всіх козацьких сімей та їхніх господарств.

Стаття 12 — передбачено після війни ревізії всіх публічних і приватних володінь, якими користувалася старшина, перевірки правомірності накладання повинностей або звільнення від них. Козацькій старшині заборонялося використовувати козаків і селян, самочинно захоплювати й купувати землю.

Стаття 13 — підтверджено права і привілеї Києва та інших міст України.

Стаття 14 — про впорядкування відповідної повинності, а в майбутньому її полегшення. Ця повинність визнавалася "найбільш прикрою та тяжкою для народу".

Стаття 15 — скасовувався окремий податок на утримання гетьманської лейб-гвардії — компанійців і сердюків.

Стаття 16 — регламентовано порядок стягування ринкового податку.

Конституція Пилипа Орлика діяла в Правобережній Україні до 1714 р.

"Конституція прав і вільностей Війська Запорозького" Пилипа Орлика

Загальна (Генеральна) рада

Законодавча влада

Загальнокозацький парламент
Мав збиратися тричі на рік:

на Різдво Христове,
на Воскресіння Христове,
на Покрову Пресвятої Богородиці.

До її складу мали входити:

- вся старшина (генеральна, полкова, сотенна);
- делегати Запорозької Січі;
- представники від полків (по одному представнику від кожного полку)

Гетьман і генеральна старшина

Вища виконавча влада.

Намічалось обмеження само-
влади гетьмана, яке виявлялося:

- у посиленні впливу на внутрішню і зовнішню політику членів загальної Ради;
- у підвищенні ролі військового генерального суду;
- у чіткому розподілі військового скарбу й особистих фінансів гетьмана тощо

Генеральний суд

Судова влада

Таким чином, за Конституцією Пилипа Орлика в Україні утворювалося три тілки влади:

законодавча — Генеральна рада;
виконавча — гетьман і генеральна старшина;
судова — Генеральний суд.

Значення Конституції Пилипа Орлика

1. У Конституції Пилипа Орлика проголошувалися основні принципи побудови Української держави — Гетьманщини, заснованої на визнанні пріоритету природного права людини і народу на свободу і самовизначення.
2. У ній закладено основи принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову тілки.
3. Вироблено ще не знані в Європі демократичні засади суспільного життя, затверджено принцип виборності й підзвітності всіх державних посад.
4. Розроблено модель вільної незалежної держави.
5. Розроблено фундаментальні принципи внутрішньої та зовнішньої політики майбутньої суверенної Української держави.
6. Ухвалено нечуване в феодальному суспільстві рішення про соціальне забезпечення убогих, козацьких вдов, сиріт тощо.
7. Конституція Пилипа Орлика стала вищим виявом української політичної думки XVII ст., містила багато цікавих і прогресивних ідей та була на рівні кращих досягнень тогочасної юридичної думки.
8. Пилип Орлик передбачив майбутні напрямки розвитку демократичних держав.

Похід Пилипа Орлика в Правобережну Україну

10 травня 1710 р. Пилип Орлик уклав союзний договір зі Швецією.

8 листопада 1710 р. Туреччина, підтримуючи позицію П. Орлика, оголосила війну Московській державі.

23 січня 1711 р. Пилип Орлик уклав договір з Кримським ханством.

Восени 1711 р. Гетьман на чолі 16-тисячного війська та з невеликим татарським підрозділом розпочав наступ на Правобережну Україну. У його війську були українські козаки, полики, татари. П. Орлик розсилав універсали, в яких закликав людей повстати проти московської влади.

Українське населення радо вітало П. Орлика, його владу визнали правобережні полки і перейшли на його бік (за винятком Білоцерківського).

Ротмистривши під Лисянкою армію лівобережного гетьмана

І. Скоропадського, П. Орлик зі своїм військом підійшов до Білої Церкви. Звернувся до гетьмана І. Скоропадського, закликаючи його до об'єднання заради творення незалежної Української держави та обійняти, що поступився йому гетьманською булавою.

Кінець березня 1711 р. Військо П. Орлика підійшло до Білої Церкви та оточило місто.

Травень 1711 р. Розпочався наступ московських військ.

Українське військо і татарські затони змушені були відступити. Московська армія вирушила через українські землі на Молдову, де її володар підняв антитурецьке повстання.

Вступивши на територію Правобережної України, царські війська за наказом Петра І нищили українські міста і села, прихильників П. Орлика вбивали, десятки тисяч людей переселили в Лівобережну Україну.

8–9 липня 1711 р. На р. Прут відбулася вирішальна битва між московськими і турецькими військами. Московська армія опинилася в повному оточенні. Між Московією й Туреччиною було укладено Прутський мирний договір.

Прутський мирний договір і його наслідки для України

(12 липня 1711 р. між Московією й Туреччиною)

1. Московський уряд зобов'язувався:
 - передати Туреччині частину українських земель — Азов з прилеглою територією;
 - вивести свої війська з Молдови;
 - зруйнувати фортеці в Татанрозі, Кам'яному Затоні й Новобогородицьку;
 - не втручатися у польські справи;
 - відмовитися від своїх зазіхань на Правобережну Україну і Чорноморське узбережжя.
 2. Туреччина зобов'язувалася:
 - вислати за власні межі Карла XII;
 - не чинити перешкод для російської армії для виведення її в Росію.
- 5 березня 1712 р.** Вийшов указ турецького султана, згідно з яким на Правобережну Україну й Запорозьку Січ поширювалася влада П. Орлика.
- Утім фактично ця влада була нереальною через недоступність Польщі.

А в квітні 1714 р. між Туреччиною і Польщею було укладено договір, за яким Правобережну Україну залишалася за Польщею.

Кінець 1712 р. Туреччина підписала угоду з Московською державою щодо Лівобережної України, за якою Лівобережна Україна з Києвом та його околицями залишалася за Московською державою.

Наслідки для України

Ратифікація Прутського договору у такому вигляді стала тяжким ударом для П. Орлика і його прихильників, адже Україна залишалася переділеною на частини.

Спроби П. Орлика утворити антимосковську коаліцію із західноєвропейських держав

Протягом 1711–1714 рр. П. Орлик робив спроби організувати нову антимосковську кампанію, але без успіху.

1. Шукав підтримки у різних європейських держав (Франції, Великій Британії, Польщі, Ватикану).
 2. Неодноразово порушував питання про допомогу у відновленні української державності.
 3. Намагався сформувати власні військові сили.
 4. Намагався залучити до боротьби проти Московської держави Запорожжя.
- На запрошення Карла XII Пилип Орлик із частиною старшин побував у Швеції.
- 1720 р.** Перебрався до Німеччини, а згодом до Франції.
- 1722 р.** Змушений був перейти на територію Туреччини, де й прожив останні 20 років.

Причини невдач Пилипа Орлика

1. Непевність союзників — татар, турків, їхня зрада.
2. Завойовницькі дії татар, турків, поляків, Московії на землях України.
3. Слабкість зібраних військових сил Пилипа Орлика.
4. Незручність політичного моменту.
5. Європейські держави не хотіли воювати з могутньою Російською державою.

Не всі європейські держави розуміли, що їм несе швидке зростання могутності Росії, і вели себе пасивно.

Висновки

1. Спершу воєнні дії, а згодом усі дипломатичні зусилля П. Орлика для досягнення незалежності України виявилися марними.
 2. Поява нової держави в Європі не входила в плани тодішніх європейських держав.
 3. Пилип Орлик був останнім українським гетьманом періоду гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення Української незалежної держави.
 4. Життя Пилипа Орлика було для нащадків прикладом самовідданої боротьби за Українську державу.
 5. Справу Пилипа Орлика після його смерті у 1742 р. продовжив його син Григорій, який у Франції став членом королівської ради, отримав титул графа і звання маршала Франції.
- У Франції на честь сім'ї Орликів названо столичний аеропорт Орлі.

Гетьман Іван Скоропадський

І. Скоропадський
(1646–1722)

11 листопада 1708 р. — призначений царем, хоча й формально обраний на старшинській раді в Глухові, новий гетьман — стародубський полковник Іван Скоропадський. Князь Долгорукий передав йому гетьманські відзнаки, привезені з Батурина.

Народився в м. Умані в Правобережній Україні у старшинській родині. Був одним із найбільшених до І. Мазепи людей, часто їздив з різними дорученнями до царя. Відмовився присягати до змови І. Мазепи.

Ставши гетьманом (гетьманував з 1708 по 1722 роки), він очолював українські козацькі полки, що допомагали російській армії під Полтавою.

При гетьмані Петро І поставив боярина Андрія Ізмайлова, щоб той постійно стежив за діями І. Скоропадського, спільно вирішував усі соціально-економічні та політичні питання, а в разі виникнення нового "заколоту" чи спалаху народного повстання йому дозволялося застосовувати війська. При гетьмані постійно перебувало два московських полки. Гетьманську столицю було перенесено з Батурина до Глухова.

Запорожці гетьмана не визнавали.

За І. Скоропадського тривав процес поступового закріпачення селян, міщан і рядових козаків, обмеження їх прав, посилення феодальної експлуатації. Він видав спеціальні універсали про заборону селянам скаржитися на землевласників. Будучи сам великим землевласником (мав 20 тис. селянських дворів), він роздавав маєтки з тисячами дворів селян і міщан монастирям, російським вельможам, козацькій старшині. Так він роздав приблизно 100 маєтків з 3 тисячами дворів феодально залежних селян і міщан.

Він дбав лише про власне благополуччя і не турбувався про збереження автономії Гетьманщини.

Останні роки правління не сприяли підвищенню популярності гетьмана серед українського населення. Цьому завдали примусові каналні роботи, спорудження фортечних будівель, посилення козаків, селян та міщан до Петербурга, Астрахані, на

Кавказ. Додому значна частина із них не поверталася, бо тинула від нестерпних умов життя, епідемії, каліцтв тощо. Царський уряд проводив обмеження в розвитку торгівлі: місцевим купцям і торговцям заборонялося займатися торгівлею за кордоном, заправлялася державна монополія на багато товарів, заборонялася торгівля з Запорожжям.

Помер 3 липня 1722 р. в м. Глухові, похований у Гамаліївському монастирі.

Діяльність Малоросійської колегії (1722 — 1727 рр.)

29 квітня 1722 р. При гетьманові в Глухові указом Петра I було створено Малоросійську колегію.

Вона складалася з шести російських офіцерів і прокурора та підлягла владі з гетьманом.

Очолив Малоросійську колегію С. Вельямінов.

Колегія розпочала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини та інших посадових осіб.

І скарги посипалися. Вони використовувалися як привід для розгрому старшини.

Малоросійська колегія:

1. Розглядала скарги на всі адміністративні та судові органи України.

2. Контролювала фінанси та діловодство.

3. Контролювала діяльність Генеральної військової канцелярії, яка була перетворена вдорадчий орган. Її розпорядження набирали сили тільки після візвання в Малоросійській колегії. В 1723 р. без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден із важливих універсалів.

4. Стежила за стосунками козацької старшини та козачства.

5. Відала стягненням податків з місцевого населення, які виправлялися до царської казни. Розмір податків з 1722 р. по 1724 р. зріс у 6 разів.

6. Відала розквартируванням російських солдатів.

7. Стежила за розподілом земельних володінь між російськими офіцерами.

Висновки

- Втручаючись у фінансові, судові, військові справи Гетьманщини, Малоросійська колегія поступово перебирала на себе все адміністративне управління в Лівобережній Україні.

- У залежність від Малоросійської колегії потрапили майже всі українські державні структури:

- адміністрація, суд,
- Генеральна канцелярія.

- Малоросійська колегія стала вищим контролювальним органом Гетьманщини.

- Гетьман І. Скоропадський не зміг змиритися зі створенням Малоросійської колегії, а тому їздив до Санкт-Петербурга просити Петра I відмінити це рішення, але цар не згодився. І. Скоропадський дуже переживав відмову царя, незабаром помер.

Павло Полуботок

(гетьманував 1722 — 1724 рр.)

Походив із відомого українського козацького роду, його батько був переяславським полковником. Нарчався в Києво-Могилянському колегіумі. Освічений, володів іноземними мовами, мав велику домашню бібліотеку, з гордим і незалежним характером. Людина енергійна, був палким оборонцем української автономії. Він активно підтримував домагання української старшини відновити гетьманство та ліквідувати Малоросійську колегію.

Діяльність Полуботка було спрямовано на консолідацію козацької старшини.

Щоб нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, провів судову реформу:

- Генеральний суд став колегіальним;
- розгорнув боротьбу з хабарництвом;
- установив порядок апеляцій;

- хотів, щоб судова система гарантувала права селян і козаків. Постійно вів енергійну боротьбу з Малоросійською колегією і створив нові форми гетьманської адміністрації. Він розробив і подав до Петербурга Петру I петицію про повернення Україні колишніх прав.

Смливо пропостав могутньому на той час царю Петру І, який вбачав у П. Полуботку небезпеку для планів підкорення України. Спроби наказного гетьмана Павла Полуботка послабити вплив царя, чиновників настановувалися на рішучу протидію імператора і викликали в нього гнів.

Організаторів опозиції царській владі на чолі з П. Полуботком було жорстоко покарано. У листопаді 1724 р. його заарештували і кинули до в'язниці у Петропавловській фортеці. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок після катувань помер.

У народній пам'яті він залишився зразком герою-мученика, який у період загального занепаду національної гідності, в період підлості, доносів не побоявся виступити проти російського царя. Петро Полуботок став національним героєм для українців, його прославляють історики, письменники, художники.

Наказний гетьман — тимчасовий виконувач обов'язків до проведеного виборів нового гетьмана.

Відновлення гетьманства

Смерть Петра І в 1725 р., зміна царів (спочатку Катерина І, а згодом Петро ІІ) та загроза війни проти Туреччини змінили політичну ситуацію в Росії. Під впливом цих подій та під тиском О. Меншикова, який володів значними маєтками в Україні, в 1727 р. новий російський цар Петро ІІ ліквідував Малоросійську колегію і дозволив вибори гетьмана, податки з населення Лівобережжя збирати не в царську скарбницю, як раніше, а до військового скарбу, відновити місцеві судові органи.

Такими кроками царський уряд прагнув дістати допомогу українців у новій російсько-турецькій війні, що насувалася.

Для нагляді за проведенням виборів гетьмана царський уряд направив таємного радника Федора Наумова, саме він і визначив кандидатуру гетьмана: ним повинен був стати митрополитський полковник Данило Павлович Апостол.

Прого ж 1727 р. відбулися вибори нового гетьмана.

Данило Апостол відразу ж дуже енергійно взявся за відновлення втраченої автономії.

"Рішительні пункти" (1728 р.)

(визначали статус України у складі Росії)

1728 р. У день коронації Петра ІІ новий гетьман подав петицію про повернення Україні старих прав і вільностей відповідно до договору 1654 р.

Відповідно царя були "Рішительні статті", в яких про договір 1654 р. не згадувалося.

1. Гетьман не мав права вести дипломатичні переговори.
 2. Гетьманська столиця залишалася у Глухові.
 3. Генеральну старшину та полковників затверджував цар.
 4. Українське військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрових козаків) і підпорядковувалося російським военачальникам.
 5. Для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади двох підскарбіїв — росіянина та українця.
 6. Мито на товари, що ввозилися в Україну, мало йти в царську скарбницю.
 7. Росіянам знову дозволялося купувати землі, але заборонялося привозити російських кріпаків. Підплати ревізії всі скарбові маєтки і землі.
- Висновки**
- Замість договору, в якому брало участь дві сторони, вводився одноосібний царський указ.
 - Було формально поновлено українську автономію, бо давалися дозвіл на обрання гетьмана, влада якого обмежувалася.
 - Фактично все суспільне життя перебувало під контролем російської сторони.

Гетьман Данило Апостол, його реформи (гетьманував 1727—1734 рр.)

У 1727 р. гетьманом було обрано 73-річного митрополитського полковника Данила Апостола. Він став полковником у 28 років і перебував на цій посаді 45 років.

Данило Апостол народився 1654 р. у козацькій сім'ї.

Ставши гетьманом, намагався відновити втрачену автономію і цього домогався цілеспрямовано, виявлено, наполегливо, посилено царю петиції, прохання. Багато чого домогся.

1. Призначив на полковницькі посади своїх прихильників.
 2. Здійснив низку заходів щодо впорядкування старшинсько-го землеволодіння.
 3. Вперше встановив державний бюджет.
 4. Доміся зменшення до шести кількості російських полків в Україні.
 5. Реорганізував судову систему.
 6. Здійснив ревізію земель.
 7. Доміся заборони російським дворянам купувати українські землі.
 8. Започаткував кодифікацію права на Лівобережній Гетьманщині, щоб усі закони Лівобережжя звести до одного кодексу. Було укладено "Звід" українських законів, в основу яких покладено Литовський статут 1588 р. та маглебурзьке право.
 9. Впорядковано українську торгівлю.
 10. У 1728 р. скликав у Глухові перший з'їзд українських купців.
 11. Усіляко підтримував і захищав українських купців, чумаків від зловживань місцевої та прикордонної адміністрації.
 12. Місто Київ перейшло під гетьманську владу.
 13. Доміся повернення запорожців.
- Дмитро Апостол — приклад "мудрої поміркованості та спокійної наполегливості". За його гетьманування в Україні встановився відносний мир і спокій. Спокійний, дипломатичний, наполегливий. Він був добрим господарем, заохочував усіх в Україні до господарювання, стояв на захисті інтересів тих людей, які працювали, створювали для себе і для Гетьманщини блага, хоч уся його діяльність контролювали царські резиденти, а значну частину виробленого національного продукту забирала Росія. З його ініціативи заселили необжиті землі, простих люди заохочували до праці. Відроджувалася економіка України: торгівля, ремесла, промисли.
- У пам'яті нащадків Д. Апостол залишився тим українським діячем, який піклувався про свій народ і свою землю. Він був українським патріотом, останні роки свого життя присвятив Українській державі, збереженню та охороні її незалежності. Помер у січні 1734 р. на 80-му році життя. Поховано його у Сорочинцях у побудованій на пожертвування кам'яній церкві.
- Після смерті Д. Апостола царський уряд призначив його дружині Уляні Василівні шорічну пенсію в розмірі 3 тис. крб., і жанино

уваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман. Вони були порівняно невеликі.

Д. Апостола належало майже 9 тис. селянських дворів, в той час як його попередником гетьманам І. Мазепі та І. Скоропадському — близько 20 тис. кожного.

Із нащадків сім'ї Апостолів пізніше вийшли декабристи Сергій, Іполит та Матвій Муравйови-Апостоли.

Діяльність Правління гетьманського уряду (1734 — 1750 рр.)

Після смерті Данила Апостола російський уряд не дозволив обрати нового гетьмана. Управління Лівобережною Україною перейшло до Правління гетьманського уряду в складі представників козацької старшини та російських чиновників (троєх росіян та трьох українців). Гетьмана не обирали.

Діяльність Правління гетьманського уряду була спрямована на подальше обмеження автономії України.

Очолив цей уряд князь Олексій Шаховський, наділений необхідною владою. Його влада поширювалася і на Слобожанщину. Таємна інструкція О. Шаховському дозволяла:

- тількиувати за українцями в уряді; і якщо хтось виявиться підозрілим, заарештовувати його і замінити росіянином;
- дати про русифікацію української старшини;
- не допускати українську старшину до зближення її з польською, білоруською шляхтою і взагалі з іноземцями;
- провести ревізію всього населення для встановлення податків і повинностей.

Висновки

1. Російська влада постійно втручалася у внутрішні справи українців, нехтувала місцевими звичаями й законами, нищила місцеве самоуправління, автономію України.
2. Посилювалися тенденції централізації влади.
3. З боку Росії здійснювалася хижачка експлуатація людських і матеріальних ресурсів українських земель.
4. Проводилася політика русифікації.

Культура України наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Особливості розвитку культури

1. Боротьба українського народу за волю і державність та її соціально-економічні й політичні наслідки.
2. Наявність в українців власної держави — Гетьманщини.
3. Культурницька політика українських гетьманів, які підтримували Українську православно-церковну, освітню, книгодрукування, архітектуру, мистецтво.
4. Зростання національної самосвідомості українського народу.
5. Взаємозбагачення культур українського народу та тих народів, у складі яких перебувала Україна.
6. Значний вплив на розвиток культури України загальноєвропейських процесів: реформациї, просвітництва та зростання реалістичних тенденцій.

Що завважало розвиткові культури

1. Політична нестабільність.
2. Постійне втручання іноземних держав у внутрішні справи України.
3. Жорстока міжусобна боротьба.
4. Розподіл основних українських земель між Росією і Польшею, гальмування ними культурного процесу в Україні.
5. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату (1686 р.).
6. Русифікація, ополічення, покатоличення широких верств населення.
7. Посилюється національний гніт, гоніння української мови, витіснення її з ужитку в галузі церковного життя й освіти, переслідування українських звичаїв, традицій тощо.
8. Масовий вплив української високоосвітньої інтелектуальної еліти в Росію.

Освіта і друкарство

1. Освіта на Гетьманщині піднялася на дуже високий рівень.
2. До середини XVIII ст. у всіх містах і майже в усіх селах Лівобережжя були початкові школи, в яких навчалися діти міщан, козаків та духовенства. Сільські промисли самі запрошували вчителів, надавали їм приміщення під школи та утримували їх своїм коштом. Вчителями були переважно дяки, мандрівні дяки і студенти Києво-Могилянської академії, які працювали домашніми вчителями.
3. Середню освіту давали колегії — Чернігівська, Харківська, Переяславська. У них тотували служителів православної церкви, чиновників державних установ, учителів початкових шкіл. У Переяславському колегіумі у 1751 р. викладав поезику Г. Сковорода.
- У колегіумах вивчали старослов'янську, польську, німецьку, французьку мови, риторику, філософію, богослов'я, математику, медицину, астрономію, музику, історію, географію.
4. Осередками вищої школи були:

Львівський університет, заснований у 1661 р.;
Києво-Могилянська колегія, у 1701 р. одержала звання академії, до відкриття Московського університету була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи.

5. Наші земляки, які переселилися в Росію, багато зробили для розвитку російської освіти. У багатьох навчальних закладах та школах чимало викладачів мали українське походження. Наприклад, у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві з 1701 р. по 1762 р. працювало 95 викладачів з Київської академії. Коли за наказом царя в Петербурзі було засновано Медико-хірургічну академію і для неї не вистачало студентів, то їх набрали з Києво-Могилянської академії.

- 3 відкриттям Петербурзької академії наук (1725 р.) та Московського університету (1755 р.) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

6. Осередком культури в той час було друкарство, що об'єднувало навколо себе вчених, літераторів, художників. Продовжували діяти старі, але засновувалися і нові друкарні і на кінець XVIII ст. їх було 13. Найбільші з них діяли в Києві, Чернігові, Львові. Але як і раніше, книги коштували дуже дорого. В Україні друкували шкільні підручники, церковні книги, наукові праці тощо.

7. Друкарня Києво-Печерського монастиря посідала перше місце за кількістю видань в Україні. У другій половині XVII ст. тут

було надруковано понад 100 видань, великих за обсягом книг з читким шрифтом, оздоблених заставками, орнаментами, тиражами.

8. Видавалися книги різного змісту:

- релігійні (служебники, євангелія, патерики);
- історичні твори;
- поемічні і художні тощо.

Найбільшою популярністю користувалися такі книги:

Києво-Печерський патерик (1661 р.),
Синопис (1674 р.).

Київські вчені підготували й видали багато навчальної, поемічної, художньої, історичної літератури.

9. Царський уряд, здійснюючи насильницьку русифікацію, чинив усялякі перешкоди книгодрукуванню, зокрема в галузі друкування богословських та світських видань українською мовою:

• 1720 р. Царський уряд заборонив книгодрукування українською мовою.

• 1721 р. Синод, який утримував церковну, встановив контроль над українськими друкарнями. Дозволялося друкувати лише церковні книги і тільки російською мовою.

• 1724 р. Царські власті закрили Чернігівську друкарню, яка змогла відновити свою роботу лише через 20 років.

Києво-Могилянська академія

Києво-Могилянська академія — перша вища школа в Україні, її культурно-просвітницький осередок. До середини XVIII ст. вона була єдиним вищим навчальним закладом Російської імперії. Тут навчалося багато вихідців із центральних районів Росії, а також студенти із Болгарії, Сербії, Чорногорії, Греції та інших країн. Навчання в академії відбувалося на ієрархічній та гуманістичній основі. Вона була центром інтелектуального життя і духовного єднання народу і справляла великий вплив на розвиток української культури.

В академії викладали математику, медицину, астрономію, філософію, історію, риторичку, поетику, іноземні мови, вивчали архітектуру, живопис.

Києво-Могилянська академія була основною школою філософських знань, виступаючи як загальнослов'янський центр. Випускники Києво-Могилянської академії працювали в Росії, Молдові, Сербії, Греції. Тільки з 1704 р. по 1762 р. професорські посади в Москві обіймали 100 вихідців з України, з 21 ректора Московської академії 18 були українцями. Вчені Академії підтримували зв'язки з університетами в Галле, Кенігсбергу, Берлінською і Бранденбурзькою академіями.

У першій половині XVIII ст. зі стін Києво-Могилянської академії вийшло чимало видатних вчених і письменників — Л. Баранович, І. П'єзель, Й. Галітовський та інші.

У цей час в академії навчалися видатні вчені:

• М. В. Ломоносов — великий російський вчений, у 1733 р. вивчав рукописні твори академії;

• Г. Сковорода — український філософ, навчався в академії у 1738–1750 рр.;

• Я. П. Козельський — український філософ, навчався в академії у 1744–1750 рр.;

• Г. Григорович-Барський — відомий мандрівник, який 24 роки мандрував світом і залишив цікавий опис своїх мандрівок.

Розквіт академії тривав до 60-х років XVIII ст. Пізніше цей навчальний заклад було перетворено на вищу духовну школу.

Розвиток літератури: поезія, богословські твори, літописна та історична проза

Поезія

1. Були поширені вірші мандрівних дяків — учнів духовних шкіл, які ходили в села на "проп'їтаніє". Вони складали сатиричні вірші, в яких крізь сміх, народний гумор пробивалися соціальні мотиви.

2. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. розвинулася віршована сатирична література, в якій викривалися свавілля панів, несправедливість, зажерливість, хабарництво суддів тощо.

Сатиричні вірші писав Іван Некрашевич ("Ісповідь" та інші).
3. З'явилися історичні вірші, в яких описувалися події, що відбувалися сучасників.

Було складено багато поезій про визвольну боротьбу українського народу.

Багато поезій використовувалося для співу про П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепу та інших.

4. Розвивалася також лірична поезія, в якій оспілювалася душа людини, її сердечна туга та кохання. Книжні вірші поступово ставали народними (твори С. Климковського, І. Бачинського, Д. Левицького та інших).

5. Знаменитим поетом був і Г. Сковорода, який у своїй поезії виступав як співець воли, краси рідної природи.

Богословські твори

У той час були поширені твори релігійно-морального характеру. Прикладом цього напрямку в літературі є творчість А. Радивільського — відомого релігійного проповідника, який написав дві збірки недільних проповідей: "Огородник Марії Богородиці" (1676 р.) та "Вінець Хрестовий" (1688 р.). Писав зрозуміло, доступно простим людям мовою.

Широкого поширення набули проповіді, життя святих.

З'явилися розповіді про подорожі до святих місць Близького Сходу.

Історична проза

В Україні з'явилось багато праць з історії. Найвидатнішими серед них були: "Хроніка з літописців стародавніх" Ф. Афановича і "Синопис" невідомого автора, який став першим систематизованим підручником української історії, і був надрукований у 1674 р. та введений до шкільних програм як самостійний предмет навчання XVII ст.

Велику популярність мала "Історія Русів" невідомого автора. В ній описується історія української державності від Київської Русі до Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Розвивалася історіографія.

Відомим твором була "Хроніка з літописців стародавніх" Феодосія Сафоновича, опублікована у 1672 р. Описано події, які відбувалися в Україні з кінця XIII до кінця XVII ст.

Літописи

Продовжували писати літописи:

• **Літопис Самовидця** (описано події 1648—1702 рр.).

• **Літописи Григорія Граб'янки** про визвольну боротьбу українського народу.

Григорій Граб'янка — виходець із заможного козацтва, воював з турками і татарами, у Північній війні. У своєму літописі він висвітлює Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

• **Літопис Самийла Величка** (охоплює події в Україні з другої половини XV ст. до початку XVIII ст.). У літописі багато сторінок присвячено Б. Хмельницькому, І. Виговському, П. Дорошенку, І. Мазепі.

• **Межибірський літопис**, у якому подано опис подій на Київщині і Волині з кінця XIV ст. до 1700 р.

Графіка

Широко була розвинена книжкова графіка.

Видатними праверами цього періоду були Олександр та Леонтій Тарасевичі, І. Ширський, І. Мігура, С. Савицький, М. Семенов, Н. Зубрицький, А. Козачківський та інші. Їм належить велика кількість графічних творів, для яких характерне оригінальне поєднання фантастичного з реальним.

Олександр Тарасевич створив травюру "Воскресіння Христа" (1709 р.) та серію травюр до "Києво-Печерського патерика", який вийшов друком у 1702 р. у Києві із 40 травюрами.

І. Ширський — автор багатьох травюр до книжок Л. Барановича, С. Яворського та інших.

Іван Мігура — автор травюри "Іоанн Златоуст" (1705 р.), а також його відомі травюри козаської верхівки та вищого духовенства — В. Кочубея, П. Ломиковського, С. Яворського та інші. Його травюри оздоблено декоративними прикрасами.

С. Савицький — у його травюрах зображені вили Києва.

М. Семенов — автор травюри "Успіння" (1710 р.).

Н. Зубрицький — створив кількасот травюр на дереві і міді переважно на біблійні сюжети.

А. Козачківський — створив прекрасні травюри на міді: "Покладання у троб Христа", "Цар Давид" та ін., оформив київське видання "Апостола" (1722 р.).

До середини XVIII ст. сформувалися українські школи граверів, а також школа графіки.

Живопис

1. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. продовжував розвиватися іконопис.

Шедевром цього періоду була ікона "Розп'яття" (кінець XVII ст.). До середини XVIII ст. формуються українські школи іконописців.

2. Своєрідністю і яскравістю відзначалися іконостази цього періоду:

- Києво-Михайлівського собору (розписування розпочато 90-х роках XVII ст.);

- Георгіївського собору;

- Видубицького монастиря та інших.

Найчастіше іконописці зверталися до образу Божої Матері. 3. Широкого поширення набув портретний жанр, для якого характерний реалізм.

В українському портреті цього періоду характерним було зображення засновників храмів. Такі портрети мали прославляти діяльність людей, які своїм пожертвуванням заслужили честі бути увічненими, подібно до святих, у змальованих на стінах портретах (такі портрети художників Яна Гербура та Костянтина Корнякта). На західних землях України було поширено невеличкі портрети окремих людей, щоб увічнити про них пам'ять. Прикладом такого портрета є "Портрет Варвари Лантіш" (XVII ст.). Миколи Петраховича, талановитого майстра галицького мalarства.

У настінних розписах Києво-Печерської лаври з'явилася галерея портретних зображень громадських і політичних діячів, представників духовництва та знаті.

4. Широко побували світські портрети.

У панських маєтках, у помешканнях заможних міщан, у багатьох козацьких старшинських маєтках створювалися портретні галереї.

Для цих портретів характерні ретельне передання рис обличчя, вимальовування деталей і звідси неповторний урочистий піднесений настрій таких портретів.

5. Українські майстри розписували палаци, церкви.

- Алімпій Галик (1703—1763) прославився розписом Успенського собору (1724—1731 рр.) і Троїцької Надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі. Його картини на біблійні теми "Хід у рай", "Перший Вселенський собор у Нікеї" були вимальовані з

глибоким поетичним почуттям. У 30—60-х роках очолював Лаврський художню школу. Виховав багато українських художників.

- Яким Глинський — живописець і позолотник. Малював ікони й оформив іконостаз Успенського собору Києво-Печерської лаври.

6. Широкого поширення набуло золотарство, яке досягло високого рівня художньої досконалості.

- А. Рабич — один із найвідоміших київських золотарів. До нас дійшло 60 виробів з його тавром. Це різного роду срібні кухлі, чарки, келихи з орнаментальним карбуванням у вигляді фігур, завитків, стрічок, гірлянд тощо.

- І. Білецький — майстер-срібляр. Найвідоміша його робота — оправа Євангелія, виготовлена для Києво-Печерської лаври (1722 р.). Одна з оправ Євангелія цього майстра зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля.

- Михайло Юревич — викарбував срібні оздоби царських воріт Успенського собору Києво-Печерської лаври (1748 р.). Від цих шедеврів золотарського мистецтва збереглися лише фрагменти, знайдені в руїнах Успенського собору.

Музика

1. Розвивалася церковна музика.

У цей час у церковній музиці утвердился багатоголосий спів.

2. Значну роль у розвитку музичного мистецтва відіграв М. Дилецький — український композитор, автор "Граматики музичної" (1677 р.) — першого підручника у Східній Європі. Він розробив основи багатоголосого співу.

3. Як і раніше Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були популярними і зрозумілими для просто-го народу.

4. Осередком музичного життя стала Києво-Могилянська академія, де вивчали нотну грамоту та були поширені хоровий спів, гра на музичних інструментах. В Академії був симфонічний оркестр.

5. При колегіумах існували хори. Широко поширюється багатоголосий спів без музичного супроводу.

6. У 1729 р. у Глухові відкрилося перше в Україні музичне училище.

Пізніше музичне училище було переведено до Переяслава, а згодом — до Києва. Тут навчали співу, гри на скрипці, на гуслих і на бандурі 20 осіб.

Музична школа випускала співаків, скрипалів, бандуристів і музикантів, що грали на духових інструментах. Багато з них пізніше були у придворних оркестрах і хорових ансамблях поміщиків.

7. У містах і великих поміщицьких маєтках розвивалася світська музика, багаті поміщики утримували оркестри, кріпацькі капели, хори, оперні трупи тощо.

Театр

У другій половині XVII ст. в Україні поширюється ляльковий театр — вертеп.

Особливого розвитку в цей час набула шкільна драма. Її центрами стають Київська академія, Харківський і Чернігівський колегіуми.

До шкільних драм додавали інтермедії — гумористичні сценки, що їх грали в антрактах.

Був поширений балаган — тимчасовий імпровізований театр, який організовували на ярмарках і базарах.

У 1705 р. в Києві було поставлено першу історичну драму — твір Феофана Прокоповича "Володимир".

Архітектура

1. У тогочасній архітектурі співіснували і перепліталися різні стилі.

2. У другій половині XVII ст. переважало мистецтво бароко, що характеризувався пишністю, вигадливістю, мальовничістю, багатством оздоблення: використовувалося ліплення, різьблення, позолота, яскравий орнамент тощо.

Прикладами українського бароко є:

• Преображенський собор у м. Ізюмі (1684 р.);

• Троїцький собор у Чернігові (1695 р.);

• Георгіївський собор Видубецького монастиря в Києві (1701 р.);

• Покровський собор у Переяславі-Хмельницькому (1704 — 1709 рр.);

• Преображенська церква у Великих Сорочинцях Полтавської області (1732 р.).

Для цього періоду характерне поєднання рис бароко з традиціями народного мистецтва, особливо у дерев'яних спорудах народних майстрів.

3. Значні кошти на будівництво церков укладав І. Мазепа та інші гетьмани і заможна козацька старшина. У 1693 р. І. Мазепа на свої кошти збудував Боговльненську церкву Братського монастиря, всього збудував 20 церков. Ці споруди мали спільні риси, названі "мазепинським бароко". Була знищена у 30-х роках XX ст. більшовиками.

4. Починаючи з 20-х років XVIII ст. зміцнюється класичний стиль.

5. У 1703—1704 рр. було збудовано кам'яний будинок Києво-Могилянської академії, а в 1732—1740 рр. — побудовано другий поверх. У дворі Братського монастиря було збудовано "бурсу" академії, де жили студенти.

6. У 1706 р. на базі укріплення Києво-Печерського монастиря було закладено Печерську фортецю, будівництво якої закінчено у 1716 р. У фортеці зберігалися зброя і боеприпаси.

7. У 1713 р. у Києві було збудовано нові укріплення від Печерської фортеці до Подолу.

8. У 1731—1745 рр. під керівництвом Йоганна Шедела, який раніше працював у Петербурзі та Москві, у Києві було збудовано 93-метрову дзвіницю Печерської лаври.

9. Було споруджено в цей період багато палаців російських кельмож та старшини по всій Україні.

10. На початку XVIII ст. ведуться великі будівельні роботи в Софійському монастирі:

• розпочато будівництво кам'яної Софійської дзвіниці;

• реставровано Софійський собор;

• зведено південну надбрамну башту;

• у 20-х роках XVIII ст. побудовано трапезну і почалося будівництво Митрополичого дому.

Митрополичий дім було побудовано у 1727 р. Його прикрашали три великих фронтони. Це один із кращих зразків архітектури Києва першої половини XVIII ст.

11. Велися також відбудовні роботи в Михайлівському Золотоверхому монастирі.

12. У 20–30-х роках XVIII ст. в архітектурі зріс вплив народних елементів.

Бароко (з латинської — вибагливий, химерний) — стиль у мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., для якого характерні пишна декоративність, динамічність композиції.

Фронтон — трикутник, утворений на вузьких боках будинку разом з карнизом.

Скульптура

Розвивалася скульптура.

Нею оздоблювали різноманітні споруди, церкви, будинки заможних міщан.

Набувала розвитку монументальна декоративна скульптура кераміки.

У 1746–1747 рр., одночасно з огорожею Софійського монастиря, було побудовано Брату Заборовського з фігурним фонтаном у стилі українського бароко.

Висновки

1. Розвиток культури українського народу наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. свідчить про те, що український народ у важких умовах іноземного панування не лише зберіг здобутки культури попередніх епох, а й примножив їх новими надбаннями і шедеврами.

2. У культурі цього періоду спостерідалося збереження традицій Київської Русі, вплив західноєвропейської культури, ідей просвітництва, гуманізму, реалізму.

3. Одночасно негативний вплив на розвиток української культури мала колоніальна політика Росії та Польщі.

Тема 6. Українські землі в другій половині XVIII ст.

Гетьман Кирило Розумовський
(1728–1803)

Гетьман Кирило Розумовський, його діяльність

У 1750 р. під час правління дочки Петра I Єлизавети було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці українця Олексія Розумовського Кирило Розумовський (1750 — 1764 рр.), якому тоді було лише 22 роки. Навчався за кордоном у Берліні, слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцигу, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинські мови, географію, історію тощо. Людина високоосвічена, у 18 років став президентом Петербурзької академії наук. Сам гетьман більше проживав у Петербурзі, ніж в Україні, доручив правління старшині, але завдяки своєму впливові при дворі поміся деяких перетворень в Україні.

1. Українські справи було передано з відання сенату до колегії закордонних справ.

2. Доміся права вести відносно самостійну зовнішню політику.

3. У своїй резиденції будивав розкішні палаци і будинки.

4. Провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.), яка була затверджена у 1763 р. Генеральними зборами. Територію гетьманщини поділив на 20 судових повітів, де були:

• суд земський — для цивільних справ;

• суд підкоморський — для земельних справ;

• городські суди — для карних справ, які були в кожному з 10 полкових міст.

Усіх судців обирала козацька старшина.

5. В Україні було ліквідовано міністерську канцелярію.

6. Московські урядовці вийшли з України.

7. Запорожжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові.

8. З України було виведено царські війська.

9. Спробував реформувати українські військові частини:

• було вдосконалено артилерію;

• створено систему шкіл з військовою наукою для козацьких дітей;

• введено однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир з червоним коміром, білі штани, шапки різних кольорів для кожного полку.

10. Опікувався освітою, наукою, літературою, мистецтвом.

11. Виношував плани відкриття університету в Батурині.

Висновки

• К. Розумовський спіромівся дешо розширити автономію України.

• Судова реформа ще більше утвердила привілейоване становище старшини, дала їй змогу закріпити за собою землеволодіння і право на селянську працю.

• Козацька старшина стала привілейованою козацькою верствою.

• З боку козацької старшини було вжито заходів щодо обмеження переходу селянина від одного поміщика до іншого, чим зроблено значний крок до їх закріпачення.

• Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію, намагаючись обмежити економічні та політичні права України.

1754 р. Видано указ про контроль над фінансами Гетьманщини, який фактично ліквідував митну службу України. Скасовано митний кордон між Росією та Україною, що позбавило гетьманський уряд значних прибутків (50 тис. крб. щорічно).

Скарбниця України мусила подавати до столиці імперії відомості про прибутки і видатки Гетьманщини.

Остаточна ліквідація Гетьманства

(1764 р.)

1762 р. До влади в Росії доступилася Катерина II.

Вона продовжила політику Петра I щодо України.

Про це вдало висловився Тарас Шевченко:

"Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину".

Українська старшина висунула ідею спадковості влади гетьмана. Це обурило Катерину II, яка була занепокоєна зростанням авторитету Кирила Розумовського і вирішила остаточну ліквідувати гетьманство "...щоб навіть назва гетьманів зникла".

Стало зрозуміло, що існування Гетьманщини в Україні було все більше неумісним з централізаторською самодержавною політикою царизму. Подальший розвиток автономії унеможлилювався.

Катерина II змусила Кирила Розумовського відмовитися від гетьманства, за що йому було пожалувано чин генерал-фельдмаршала, великі володіння в Україні: м. Гадяч з навколишніми селами, Биківську волость, палац в Батурині та довічне трошкове утримання в розмірі 60 тис. крб. щорічно.

10 листопада 1764 р. Оголошено маніфест про ліквідацію гетьманства.

Кирило Розумовський був одним із найбагатших людей Російської імперії. Лише на Чернігівщині йому належало 74 177 посполитих, а в російських губерніях понад 45 тис. кріпаків. Позбавлений гетьманства, проживав у Петербурзі, Москві, тривалий час перебував за кордоном, лише 1794 р. повернувся на постійне проживання в Батурин. Похований у церкві Воскресіння Христового, яку відбудував на руїнах мазепинської церкви, зруйнованої у 1708 р. О. Меншиковим. На могилі поставлено мармуровий пам'ятник з тербом і погруддям гетьмана в профіль, а на пам'ятнику — чашу.

У 2003 р. в Україні відзначали ювілей двох шедеврів архітектури, пов'язаних з долею родини Розумовських, — 200-річчя гетьманського палацу в Батурині та 240-річчя собору Різдва Богородиці в Козельці.

Посполиті — узагальнювальна назва некозацького населення (селян, міщан) в Україні XVI—XVIII ст.

Діяльність П. Рум'янцева в Лівобережній Україні

(1764—1781 рр.)

Згідно з маніфестом Катерини II від 10 листопада 1764 р. в Україні замість гетьманства було створено Другу малоросійську колегію (із чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх старшин, прокурора (що посаду обіймав російський полковник), двох секретарів — росіянина і українця), якою керував президент і генерал-губернатор граф П. Рум'янцев.

1. Основним завданням колегії було остаточно ліквідувати автономні права, якими ще користувалася Лівобережна Україна.

2. Було ліквідовано органи гетьманського управління — Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд, інші установи.

3. 1765–1769 рр. В Україні проведено Рум'янцевську ревізію – генеральний опис Лівобережної України — перепис населення господарств:

- натуральні повинності селян було замінено грошовим податком, сума якого становила 250 тис. крб. на рік;
- було введено подальше оподаткування населення;
- обмежено селянські переходи.

Наслідком такої "реформи" стало зростання доходів російську скарбницю. Лише з населення Лівобережної України скарбниця почала збирати в три рази більше грошей.

4. У судочинстві почали застосовувати норми російського законодавства.

5. Прапори України, гетьманські клейноди, військові печатки було відіслано до Санкт-Петербурга. Це свідчило про те, що Україну остаточно позбавлено автономії у складі Росії.

Скасування козацького устрою на Слобожанщині

1765 р. Катерина II ліквідувала полковий устрій на Слобожанщині, а вкупі — автономію й самоуправління.

1. На місці козацьких поставо стало п'ять гусарських полків.
2. Із колишніх полків-провінцій (Ізюмського, Охтирського, Острозького, Сумського, Харківського) утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.
3. Головним органом управління стала губернська канцелярія.
4. Старшини отримали російські військові чини.
5. 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було реформовано і додано до складу Харківського намісництва.

Висновок

Внаслідок цих перетворень Слобожанщина стала звичайною російською провінцією.

• На територію Слобожанщини було поширено суцільно-політичний устрій, характерний для всієї території Російської імперії.

Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини 1781 р. В Лівобережній Україні було ліквідовано Мало-російську колегію і на українських землях утворилося три намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, згодом об'єднані в Малоросійське генерал-губернаторство.

Намісництва ділилися на повіти.

1783 р. Козацькі полки перетворено на полки карабінерів.

Указом Катерини II заборонено переходи селян на Лівобережжя та Слобожанщині. Селянство було остаточно закріпачене. Крім селян, у становищі кріпаків опинилися й частина козаків. Усе чоловіче населення обкладалося грошовим податком:

- міщани платили по 70 коп. на рік;
- казенні і монастирські селяни — по 1 крб.;
- козаки — по 1 крб. 20 коп.

Унаслідок запровадження такого податку скарбниця Росії стала збирати лише з населення Лівобережної України в три рази більше.

1785 р. Вийшла Жалувана грамота дворянству, підписана Катериною II, за якою всі дворянські права та привілеї поширювалися на українську старшину.

1790 р. Чисельність "нових дворян" серед українців становила 20–25 тис. осіб.

Історичне значення Української козацької держави —

Гетьманщини

1. Автономна Українська держава — Гетьманщина — у складі Росії проіснувала з другої половини XVII до другої половини XVIII ст. і була центром політичного життя України.

2. Хоча Росія постійно втручалася у внутрішні справи Гетьманщини, контролювала її зовнішню політику, все ж такі управління і соціально-економічна політика, суд, фінанси, армія були в руках українців.

3. Гетьманщина мала значне самоврядування, і це свідчило про те, що український народ мав власну державність, хоч і обмежену.

4. Демократичні традиції козацтва Гетьманщини, досвід самостійного економічного життя, висока культура цього краю стали передумовою для національного відродження українського народу.

5. Із нащадків козацької старшини вийшло багато діячів, які сприяли формуванню національної свідомості українців.

Висновки

1. Наприкінці XVIII ст. російський царизм ліквідував автономію України — Гетьманшину, її привілеї, права та вільності.
2. Полково-сотенний устрій припинив існування, а Лівобережжя та Слобожанщина були зведені до становища звичайних російських провінцій.
3. Україна втратила свої національні збройні сили — одну з головних ознак національної держави.
4. Козацтво, як суцільну верству України, було знищено.
5. На всій території країни насильно встановлювалися органи управління Російської імперії та загальноросійське законодавство, норми і звичаї.
6. Україну було зведено до стану звичайної окраїни Російської імперії.
7. Більша частина козацької старшини отримала значні права та привілеї, а згодом була зрівняна у правах з російським дворянством, тому почала підтримувати політику російського царизму і цим зрадила національні інтереси України.
8. Ліквідація гетьманської держави прискорила процес колонізації українських земель і розширила плацдарми для експансіоністської політики Російської імперії.
9. Російський царизм здійснював хижачку експлуатацію людських і матеріальних ресурсів українських земель.

Правобережні українські землі наприкінці XVII — у XVIII ст.

Соціально-політичне та економічне становище в Правобережній Україні

Правобережна Україна — Волинь, Київщина, Поділля — в цей період була у складі Польщі. Сприятливе географічне розташування її території, багата чорноземом земля та чудові природні умови зробили її "ласим шматочком", який протягом століть притягував до себе чимало охочих, і тому Правобережна Україна продовжувала бути об'єктом зазіхань з боку Туреччини, Польщі, Росії.

Площа Правобережної України становила 160 тис. кв. км.

На середину 70-х років XVII ст. Правобережна Україна втратила 2/3 усього населення. Внаслідок колонізації та міграції на початку XVIII ст. населення становило 3,4 млн осіб.

Основне населення становили українці (близько 3 млн осіб), але провідну роль у політичному та економічному житті відігравали поляки (270 тис. осіб) та євреї (200 тис. осіб). Соціальна структура була такою:

- шляхта становила 7,7% всього населення;
- духовництво — 1,5%;
- купці — 0,14%;
- міщани-християни — 1,7%;
- міщани-євреї — 3,5%;
- селяни — 78,7%.

Земельна власність зосереджувалася в руках польських магнатів. Протягом XVIII ст. у Правобережній Україні склалися три види помість:

- помістя, в яких переважала грошова рента і продуктовий податок;
- з грошовою рентою запроваджувалася відробіткова рента — панщина;
- переважала панщина.

Продовжувався процес колонізації українського населення. Польська мова у XVIII ст. стала офіційною навіть на Київщині та Волині, її широко використовувало духовенство, нею писали книги й викладали в школах.

Посилювалися процеси покатоличення:

- У 1721 р. стала уніатською головою святиня Волині — Почаївський монастир.

- До 1765 р. на Київщині та Поділлі залишилося всього 20 православних парафій.

- Хоча в 1767 р. польський сейм зрівняв у правах католиків та православних, на практиці це не реалізовувалося.

Земельна власність, як і раніше, зосереджувалася в руках польських магнатів.

На початку XVIII ст. магнатам на Київщині належало 75% дворів, а шляхті — 1%.

Лише родині Любомирських належало 31 містечко та 738 сіл.

Розгортання гайдамацького руху

Гайдамацький рух — національно-визвольний рух у Правобережній Україні, що виник на початку XVIII ст. на Волині та Західному Поділлі, а з другої чверті XVIII ст. розгорнувся на Київщині та Брацлавщині.

Гайдамаками (з турецької — тнати, робити наскоки) польська шляхта презирливо називала учасників національно-визвольних рухів в Україні.

В Україні гайдамаками називали людей, які втікали від кріпацтва, переходили в малодоступних місцях, звідти робили наскоки на панські маєтки і таким чином боролися проти польської адміністрації та польських панів. Успіх гайдамацького руху зумовлювався тісними зв'язками повстанців з місцевим населенням.

Гайдамаки об'єднувалися у загони і вели партизанську боротьбу. Вони нападали на маєтки багатих, трабували їх, знищували документи, в яких було записано повинності селян. У розвитку гайдамаччини важливу роль відігравали близьке сусідство з Запорожжям, де гайдамаки переходили від переслідувань з боку польських властей.

1717 р. Перші згадки про гайдамаків (деякі історики називають 1715 р.).

Причини гайдамацького руху

1. Суспільно-політичні.

У Правобережній Україні відновлено владу польської шляхти.

2. Суспільно-економічні:

- зростання панщини;
- поміщики посилили жорстокі розправи і покарання селян;
- зростання натуральної та грошової ренти;
- скорочення селянського землеволодіння та безправне становище селян.

3. Національні:

- ополчення українського народу;
- приниження української мови, звичаїв і культури українського народу.

4. Релігійні:

- утиски православного українства на Правобережжі;
- переслідування православної церкви;
- насаджувалися католицтво й уніатство.

Характер гайдамацького руху — антифеодальний, національно-визвольний.

Рухійні сили:

- незможні селяни, що втікали від панщини;
 - робітничі люди з туралень, млинів, панських філярків;
 - козацтво, міщанство, православне духовенство.
- У боротьбі проти польських панів об'єдналися представники різних народів — українці, росіяни, білоруси, молдовани, поляки.

Задання гайдамацького руху:

- відновлення козацьких вільностей;
- визволення від шляхетсько-магнатської залежності;
- захист прав українства;
- захист прав православної церкви та боротьба з примусовим католицизмом;
- визволення від іноземного тінту.

Гайдамацькі повстання

Повстання 1734 р. під проводом Верлана

1734 р. Перший значний вияв народного гніву на Правобережжі.

Приводом до цього повстання стали такі події:

- боротьба шляхетських утілювань за польську корону;
- вступ на Правобережжя наприкінці 1733 р. царського війська для підтримки Августа III у боротьбі проти Станіслава Лещинського, якого підтримувала Франція.

Це спричинило чутки, що царське військо прийшло допомогти визволитися від польського панування і возз'єднатися з Лівобережжям у складі Росії.

Повстання охопило територію Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля, окремі райони Галичини.

Гайдамаки:

- руйнували маєтки польських магнатів і шляхти;
- палили і захоплювали їхнє майно;
- знищували архіви, документи та власність;
- розправлялися зі шляхтою тощо.

Гайдамаки діяли невеликими, але дуже рухливими загонами. Керівниками повстанських загонів були: Матвій Грива, Григорій Медвідь, Мартин Моторний та інші. Найбільший гайдамацький загін очолив сотник Верлан. Повстанці захопили Вінницю, Пребище, Таращу та інші міста.

Наприкінці 1738 р. польсько-шляхетські каральні загони за допомогою російського корпусу, введенного на Правобережжя, придушили цей народний виступ.

Гайдамаки зазнали великих втрат, більшість ватажків загинуло. **40-ві роки XVIII ст.** Гайдамацький рух дещо спав, проте діяли загони І. Вечірки, Ф. Тарана, І. Бороди.

Гайдамацьке повстання 1750 р.

1750 р. Широка хвиля гайдамацького руху знову прокотилася Правобережною Україною, на території якої діяли десятки гайдамацьких загонів.

Травень 1750 р. Загін Ляха розгромив польський табір у Корсуні, а потім здійснив рейд через Таращу, Ржищів та інші міста й села.

У районі містечка Мошини діяв загін Марка Мама, який згодом разом із загonom Г. Лисого здійснив похід на Чигиринщину. Спостерігалася тенденція до перетворення розрізнених виступів на загальне повстання народних мас проти польського панування. Гайдамацькі загони оволоділи Корсунем, Уманню, Фастовом, Вінницею та іншими містами.

Однак всі ці повстання були жорстоко придушені польськими військами. Польсько-шляхетські і царські війська зруйнували основні бази повстанців на Лівобережжі й Запорожжі.

Коліїщина (1768 р.)

Коліїщина (від слів "кіл", "кологити", "колий" — людина з кілком, повстанець) — національно-визвольна боротьба українського народу, мала яскраво виражений антикатолицький та антикріпосницький характер.

Прийді до повстання — поява російських військ у Правобережній Україні.

У народі вирішили, що солдати прийшли захищати православних від насильницького насадження католицизму та уніатства.

Весна 1768 р. Початок повстання.

Його очолив запорозький козак Максим Залізняк.

Кінець травня 1768 р. Повстанці виступили з урочища Холодний Яр (неподалік від Чигирина), здобули укріплені міста Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку і підійшли до добре укріпленої фортеці — Умані.

Магнат С. Потоцький послав проти повсталих великий загін на чолі з сотником Іваном Гонтою, які перейшли на бік повсталих. **10 червня 1768 р.** Повстанці й козаки оволоділи містом.

Визволення Умані мало велике значення, адже цим було зруйновано форпост польського панування на Правобережжі.

Основною силою Коліїщини було селянство.

Повстання перекинулося на інші райони, де діяли загони гайдамацьких ватажків Г. Тарана, І. Бондаренка, С. Неживого. Вони знищували королівські органи влади, запроваджували самоврядування, відновлювали православу церкву. Керівники повстання у своїх універсалах закликали "бити панів і очиняти землю від них", "щоб жито і влітний хліб збирати на свою користь".

Найакана польська шляхта звернулася до Росії з проханням допомогти придушити гайдамацький рух, бо у червні — липні 1768 р. на Правобережжі вже діяло 30 повстанських загонів.

Катерина II наказала командувачеві російських військ М. Кречетникову вжити всіх необхідних заходів для придушення повстання.

Об'єднаними силами польської шляхти і російських військ Коліїщину було розгромлено, а з учасниками повстання жорстоко розправилися.

Ватажків повстання обманом було заарештовано.

Частину гайдамаків і Гонту судив польський суд.

І. Гонти присудили, що страта повинна тривати два тижні. Протягом десяти днів кат мав заирати із бунтівного сотника пасма шкіри. Одинадцятого дня ухвалено відрубати йому ноги, дванадцятого — руки, тринадцятого — вирвати серце, чотирнадцятого — відрубати голову.

Збереглися свідчення самих поляків про поведінку І. Гонти під час його катування. Ворот був вражений, бо жодного стогону не виралося з його вуст.

Бачачи, що мужність І. Гонти справляє на присутніх велике враження, І. Гонти уже на третій день було відтато голову і вирок виконували на трутові.

Тіло поклали на шматки, щоб потім вивісити на майданах 14 великих міст Правобережжя всім для залякування. Голову прибили до воріт Могилева.

Батато було страчено й учасників повстання (3 тисячі).

У серпні 1768 р. 400 гайдамаків пригнали до Львова і кинули у підземелля міського арсеналу.

Перетодом їх використали для спорудження будинку військового комісарианта Львова, а зати́м бататих пологених розстріляли.

Дружину й чотирьох дочок І. Гонти було схоплено, публічно повішено різками і відправлено на заслання.

Усе їхнє майно привласнив генерал М. Кречетников.

Про І. Гонту серед народу ходили легенди. Про нього розповідали, що нібито залишився жити його син, який втік на Волишину і збирався незабаром прийти в Україну, щоб завершити справу, розпочату батьком.

Російський суд покарав повстанців на чолі з М. Залізняком.

М. Залізняк застали на довічну каторгу до рудників Нерчинська, де він і помер.

Причини поразки повстання

1. Повстанці не мали чіткої програми дій, належної підготовки й організації.
2. Стихійність, розрізненість дій повстанців.
3. Повстання мало місцевий (локальний) характер.
4. Віра багатьох селян у "доброто російського царя", який допоможе їм звільнитися з-під влади поляків.
5. Складна міжнародна ситуація, допомога Росії у придушенні повстання.

Значення повстання

- Національно-визвольна боротьба свідчила, що український народ зберігав цю незалежність, прагнення до суверенності, ця ідея не загасла і в найтяжчі роки.
- Героїчну боротьбу гайдамаків успадкували наступні покоління борців українського народу за свободу.
- Коліїщина підготувала ґрунт для подальшої національно-визвольної боротьби українського народу проти чужоземних гнобителів.
- Образи народних героїв — гайдамаків — назавжди залишилися в пам'яті народній як приклад відданості тій справі, за яку вони віддали життя.
- Їхній приклад надихав український народ на боротьбу проти поневолювачів, сприяв формуванню української національної свідомості.
- Коліїщина відіграла важливу роль в утвердженні волелюбних традицій українського народу, його прагнення до свободи.
- Ця боротьба розхитала підвалини феодально-кріпосницької системи.

Максим Залізняк

Син бідного селянина із Черкащини.

Рано втратив батька, тривалий час наймитував у січовій старшині, змалку пізнав злидні й поневіряння, голодне існування.

Тривале перебування на Запорозжі, спілкування з козаками, з простим людом переконали М. Залізняка в необхідності боротьби за справедливість. Очолив повстання селянсько-козачьких мас — Коліївщину. Мав значні організаторські здібності й військовий хист.

Здійснив велику організаторську роботу щодо підготовки і проведення повстання.

М. Залізняка оголосили гетьманом, а І. Гонта — полковником і князем уманським.

Після придушення повстання М. Залізняка судив російський суд.

Йому присудили 150 ударів, вивалили ніздрі, на лобі й на щоках поставили тавро, заслали до Нерчинська на каторжні роботи.

Про М. Залізняка ходили в народі легенди. Найцікавіша, що М. Залізняк, переодягнувшись у ченця, переховується в Мотронинському монастирі та невдовзі має з'явитися серед повстанців. Образи героїв-гайдамаків залипилися в народній пам'яті.

Т. Шевченко присвятив боротьбі українського народу проти польської шляхти поему "Гайдамаки".

Зміни у політичному становищі правобережних земель

Внаслідок Другого поділу Польщі (1793 р.) до Росії відійшли правобережні українські землі — Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після Третього поділу (1795 р.) до складу Росії відійшла Західна Волинь.

З переходом Правобережної України під владу Росії відбулися зміни в її адміністративно-територіальному устрої. Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережжя було поширено загальноросійські адміністративні органи та установи.

У краї почали діяти намісництво, царські судові органи, а згодом губернські управління. У 1797 р. тут було утворено Київську, Подільську і Волинську губернії.

Як і в Росії, на чолі губернії стояв губернатор, якому належала вся повнота влади. Губернії поділялися на повіти. Адміністративно-поліцейські функції у повітах виконував капітан-справник, у містах — городничий.

Однак станові відносини, поміщицький режим тут залишилися.

Було ліквідовано багаторічний польський національний, соціальний і релігійний гніт. Але на зміну їм прийшов гніт російського царизму.

Протягом XVIII ст. російські проші витіснили з України польсько-литовські.

Галичина, Буковина, Закарпаття

Соціально-економічне становище Галичини, Буковини, Закарпаття

Східна Галичина в цей період входила до складу Польщі.

Північна Буковина до 1774 р. входила до складу Молдовської держави, яка перебувала під протекторатом Туреччини.

Селянам і городянам Буковини доводилося платити данину турецькому султанові поряд з іншими податками. Складною була і релігійна обстановка: християн — українців переслідувало мушльманське духовництво.

Закарпаття входило до складу Трансильванії (Семітрадія), що перебувало під протекторатом Туреччини. З 1687 р. внаслідок австрійсько-турецької війни відійшло до Австрії.

На початку XVIII ст. у Закарпатті відбувся перерозподіл земельної власності.

Маєтки противників австрійської влади з боку угорських феодалів конфіскували і передавали німецьким феодалам, що викликало опір з боку угорських феодалів.

У 1711 р. угорських феодалів прирізняли у правах до австрійських дворян. Угорська шляхта звільнялася від податків, які перерозподілили між міщанами (12%) і селянами (88%).

Основною масою залежного населення залишалися селяни. Поряд з невеликою кількістю особисто вільних селян, які виконували повинності на користь держави, існувала велика група кріпосних селян, які мали різних власників: державу, монастирі, магнатів.

Відбувся процес обезземелення селян (у Галичині таких селян було 41%). Намагаючись збільшити прибутки, поміщики поспівували експлуатацію своїх селян. Було запроваджено 16-годинний робочий день влітку. Панщина становила 5–6 днів на тиждень. Крім того, шляхта часто змушувала селян виконувати різні роботи в маєтках і вимагала натурального оброку.

Селян розорвали поміщицькі монополії. Поміщики користувалися винятковим правом помолу зерна, винокуріння тощо. Ці монополії становили 30–50% одержуваного ними прибутку.

Умови життя селян були важкими: велика бідність, погане харчування, голод, низька тривалість життя (30–40 років).

Найбільші міста Західної України — Львів, Ужгород, Чернівці, Мукачеве та інші — стояли на важливих торговельних шляхах і відігравали роль транзитних пунктів торгівлі між європейськими та азійськими країнами. Великим центром ремесел і промислу був Львів. У середині XVII ст. тут налічувалося понад 120 ремісничих спеціальностей, з яких більш як 50 об'єднувались у 33 ремісничих цехи. Крім того, у місті існувало близько 30 млинів, багато броварень (пивоварень, медоварень, тварен), власниками яких могли бути тільки міщани-католики.

Більшість західноукраїнських міст були у приватній власності магнатів. Тільки Львів і Кам'янець-Подільський мали право на самоврядування.

Продовжувався процес колонізації українських земель.

У середині XVIII ст. в містах Східної Галичини проживало 12,8% всього населення.

У цілому становище українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття було гіршим, ніж на Лівобережжі.

Опришківський рух

У XVIII ст. на західноукраїнських землях боролися проти польської сваволі народні месники — опришки.

Опришки (з латинської — знищувачі) — народні борці проти феодалного, релігійного й національного гніту в Галичині, Закарпатті й на Буковині.

До них приєднувалися збідлі селяни — кріпаки, наймити, міська біднота.

Опришки винищували польську шляхту, орендарів, багатіїв, католицьких та уніатських священників.

1529 р. Вперше в документах згадується про опришків Галичини. Базувалися опришки в Карпатських горах і діяли невеликими загонами.

Місцеве населення опришки захищали від магнатів, шляхти, лихварів, а тому селяни допомагали повстанцям продовольством, пекарювали їх від переслідувань, повідомляли про небезпеку тощо.

Олекса Довбуш (1700–1745)

1738–1745 рр. На західноукраїнських землях діяв загін народного месника Олекси Довбуша.

О. Довбуш народився в с. Печеніжчині (тепер Коломийський район Івано-Франківської області) в сім'ї бідного селянина — галуша.

Пізнав злидині, несправедливість, безправ'я. Бачив кривди й нарути панів, тому з дитинства у нього була ненависть до них, бажання допомогти бідним і знедоленим.

У 1738 р. О. Довбуш очолив загін чисельністю 30–50 опришків. Опорним пунктом загону була г. Чорногора в Карпатах, звідки здійснювалися сміливі й несподівані походи в Західну Галичину, на Поділля, в Північну Буковину, Закарпаття.

Захоплене в панів, лихварів, купців майно О. Довбуш роздавав бідним, а тому майже в усіх селах Прикарпаття у нього були друзі, які підтримували, попереджали про небезпеку.

Загін О. Довбуша здобув Богородчанську фортецю і здійснив успішні напади на укріплені міста Дрогобич і Роғатин.

Безстрашний і сміливий ватажок повсталих селян був невловимий для властей і протипагом майже десяти років був грозою для польської шляхти й урядовців. За голову О. Довбуша було призначено велику нагороду.

Загинув 24 серпня 1745 р. від кулі панського найманця.

Він став національним героєм.

Про О. Довбуша складено чимало народних пісень, переказів і легенд. Його ім'ям названо печеру на горі Говерла, скелю поблизу Яремчі. Образ мужнього народного героя відтворено в літературі, мистецтві, музиці, кіно.

Значення руху опришків

1. Рух опришків — славна сторінка в історії національно-визвольної боротьби українського народу.

2. Він накликав наступні покоління боритися за свою волю і свободу.
3. Образи народних месників назавжди залишилися в пам'яті народній як захисники їх прав і свобод, як борці, віддані тій справі, за яку вони боролися.

Поділи Речі Посполитої

Ослабленням Польщі у другій половині XVIII ст. скористалися сусідні держави — Австрія, Пруссія, Росія.

1772 р. Перший поділ Польщі.

До Росії відійшла Східна Білорусь з Полоцьком і Вітебськом. До Пруссії відійшли польські землі (північно-східні з Гданськом).

До складу Австрійської імперії увійшли Галичина, частина Волині та Поділля.

Ці землі було об'єднано з частиною власне польських воеводств у **Королівство Галичини і Лодомерії**.

1774 р. До Австрії було приєднано Буковину — на той час частину Османської імперії.

1793 р. Другий поділ Польщі.

До Російської імперії відійшла Правобережна Україна (Київщина, Східна Волинь, Поділля) та центральна Білорусь з Мінськом.

До Пруссії відійшли польські західні землі з Познанню.

1795 р. Третій поділ Польщі.

До Росії відійшли західні землі Волині, Білорусі та Литва.

До Пруссії відійшли решта польських земель з Варшавою.

До Австрії відійшли польські землі (Краків і Люблін з прилеглими територіями).

Висновки

1. Польсько-литовська держава внаслідок трьох поділів Польщі перестала існувати.
2. 62% її території та 45 % населення Речі Посполитої дісталися Росії.
3. До Австрійської імперії відійшло 18% території та 32% населення, в тому числі 70 тис. кв. км території України з населенням понад 2,5 млн осіб, із них 2 млн українців.
4. З боку Російської та Австрійської імперій посилюлася колоніальна політика, що призвело до втрати української державності.

Зміни в політичному становленні західноукраїнських земель

Унаслідок першого поділу Польщі Австрія загарабала Галичину, а в 1774 р. захопила також і Буковину, землі Закарпаття були під владою Австрії з XVII ст.

Таким чином, на кінець XVIII ст. під владу Австрійської імперії потрапили майже всі західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, що становили 70 тис. кв. км території України з населенням понад 2,5 млн осіб. Усі вони належали до різних адміністративних одиниць:

- Закарпаття було частиною Угорського королівства;
- Буковина становила окрему адміністративну одиницю з 1775 р. до 1789 р.;

• інші українські землі було об'єднано разом з польськими під владою Австрії після першого поділу Польщі у так зване **Королівство Галичини і Лодомерії**.

У Східній Галичині українці становили близько 65 % населення, поляки — близько 20%, євреї — понад 10%.

Панівним класом у Галичині була польська шляхта, у Букovinі — румунські бояри, а в Закарпатті — угорські пани. Поляки, румуни, угорці жили також у містах, де становили значну частину ремісників, купців і службовців. Українці переважно селянська нація з нечисленною верствою духовенства і світської інтелігенції.

Значна кількість західноукраїнських міст утратила свої колишні привілеї.

Власниками млинів, пивоварень, туралень могли бути лише міщани-католики.

Переслідувалася православна церква. Так на 1761 р. в Перемишлянській єпархії вже не було жодної православної церкви.

Висновок

Колоніальна політика з боку Австрії призвела до втрати української державності.

Ліквідація Запорозької Січі

Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорозьких земель Нової (Підпільненської) Січі

Після розгрому Запорозької Січі російськими військами у 1709 р. Чортотилицька Січ перестала існувати.

Запорожцям заборонили відраджувати Січ у межах російських володінь.

Частина запорожців, що встигла врятуватися з облоги, заснувала нову Січ в урочищі Олешки (нинішня Херсонщина) в нижній частині Дніпра на турецькій території.

Кримський хан надав козакам певні права в землекористуванні, промислах, торгівлі, внутрішньому устрої, але ці права постійно порушувалися. Козаки повинні були сплачувати данину до ханської скарбниці, часто їх залучали до виконання різних робіт, змушували воювати на своєму боці. Запорожцям забороняли будувати фортеці, мати артилерію.

Козаки весь час мріяли повернутися у свої рідні місця.

У 1734 р. вони одержали від російського уряду дозвіл повернутися й поселилися над річкою Підпільною (біля Нікополя), де заснували Нову Січ. Цьому сприяли:

- успіхи гетьмана Данила Апостола у внутрішній політиці, його активність у питанні повернення козаків в Україну;

- Росія готувалася до війни з Кримом і тому згодилася на повернення козаків, щоб використати їх у війнах з Кримським ханством і Туреччиною.

За угодою з російським урядом, укладеною вже після смерті Данила Апостола влітку 1734 р., запорожці отримали від Росії повну амністію, всі свої землі, вільності і права.

У Новій Січі постійно мешкало 15 — 20 тис. козаків.

Ця Січ була залежною від Росії і не могла вести ніяких самостійних походів.

У військовому плані вони підпорядковувалися російському воєначальникові в Україні й отримували на все військо щорічно 20 тис. крб., а також додаткові кошти на спорудження січових укріплень. Запорожці брали участь у війнах з Туреччиною.

Адміністративно-територіальний поділ запорозьких земель

Запорозька Січ мала 38 куренів.

Уся територія Запорожжя переділялася на адміністративно-територіальні округи — паланки (їх було 8):

на правому березі Дніпра — Кошарська, Буготардівська, Інгульська, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Катківська;

у пониззі Дніпра — Протонійська.

Виникнення паланок було зумовлене збільшенням чисельності населення на Запорожжі та ускладненням у зв'язку з цим функцій управління й суду.

Центр паланки — слобода, де перебували паланкова старшина і військова загота.

Очолював паланку полковник. На час зруйнування Запорозької Січі вона мала:

500 майстерень, торгових будинків, 45 сіл — володінь запорожців, 1600 хуторів-зимівників, які були основною формою ведення господарства на Січі: тут обробляли сади та городи, розводили бджіл, тримали худобу.

У зимівниках господарювали одружені козаки.

З 1765 р. по 1775 р. кошовим отаманом був Петро Калнишевський. Запорожжя в цей час славилось своїм добробутом. Саме тоді народ склав таке прислів'я:

"Як був кошовим лантух, то не було хліба й для мух, а як став кошовим Калниш, то лежав на столі цілий кнись".

Ліквідація Запорозької Січі

Причини ліквідації Запорозької Січі

1. Політика царизму, спрямована на зміцнення абсолютизму (Запорозька Січ з її вільностями була йому перешкодою).

2. Царизм намагався ліквідувати особливості самоврядування запорожців, бо воно суперечило централізаторській політиці Росії.

3. Намагання царизму остаточно придушити антифеодалну боротьбу народних мас (селяни — втікані від кріпосного гніту мали підтримку запорожців, селилися на землях Запорозької Січі).

4. Відпала необхідність у допомозі запорожців після закінчення російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

5. Турки й татари вже не становили загрози з півдня.

6. Заікхання російських вельмож на багатощі чорноземи Запорожжя та його природні багатства.

Катерину II постійно непокоїло існування Запорозької Січі, в якій налічувалося майже 20 тис. козаків.

23 квітня 1775 р. на нараді у царіці з планом знищення Січі виступив новоросійський генерал-губернатор Г. Потьомкін.

Проти Запорозької Січі було використано війська, що верталися з російсько-турецької війни на чолі з генерал-поручиком П. Текелі (100 тис. воєків).

Січ була зайнята цими військами раптово і зненацька.

Значна частина козаків іще перебувала на турецькому фронті, а на Січі в той час був лише тригисичний гарнізон з 20 невеликими гарматами.

Війська П. Текелі блокували січову гавань на р. Підпільній і захопили судна, що стояли там. П. Текелі послав своїх представників до кошового отамана з вимогою прибути до нього.

Старшинська рада за участі духовенства через "небажання проливати християнську кров" вирішила здати Січ без опору.

Війська зруйнували курені, пушкарню, майстерні, вивезли боєприпаси, артилерію, прапори, клейноди, цінності та архів військової канцелярії.

3 серпня 1775 р. вийшов указ царіці, в якому зазначалося, що Запорозьку Січ зруйновано. Наголошувалося, що повинна зникнути сама назва запорозьких козаків. Вищу січову старшину було репресовано.

Січень 1776 р. У Бельській фортеці відбувся суд над старшинами Степаном Делекою, Іваном Куликом, Агипом Паролихом, курінним отаманом Головом, полковником Іваном Гараджою та іншими козаками.

Останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського застали до Соловещького, військового писаря Івана Глобу — до Турханського, військового суддю А. Головатого — до Тобольського монастиря.

Звідти вони вже не повернулися.

Майно старшини та замощних козаків конфіскували. Близько половини всіх запорозьких земель розподілили між російськими

вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам.

Уся територія "вільностей" увійшла до Азовської та Новоросійської губерній. Запорозька Січ припинила існування.

Катерина II намагалася стерти запорожців навіть із народної пам'яті, заборонила вживання слів "запорозький козак", "запорожець", "вільності", вважаючи вживання цих слів своєю особистою образою.

Останні сторінки Запорозької Січі — це й початок трагедії духовного центру козацтва — Межирицького монастиря біля Вишгорода, якого за наказом Катерини II було закрито, а в 30-х роках ХХ ст. зруйновано.

Висновки

1. Зі зруйнуванням Запорозької Січі не стало сили, яка понад три століття захищала українські землі від ворогів.

2. Запорожжя було і тією силою, що стримувала процес закріпачення селян у всій Україні. Тут збиралися втікачі від поневолення та переслідування і кожен на Січі знаходив захист і волю.

3. Зі зруйнуванням Запорозької Січі впала остання твердиня українських традицій, української державності.

4. Січ назавжди залишилася в пам'яті народній як символ незалежності і волі.

5. Своє ставлення до Запорозької Січі народ виявив у піснях, легендах, переказах, думах, прислів'ях і приказках, у яких осілюється самовіддана боротьба й героїзм козаків за свою волю, незалежність віру.

П. Калнишевський

Серед героїв України, що віддали своє життя за її майбутнє, ім'я П. Калнишевського — одне з героїчних і трагічних.

Народився він 1691 р. на Сумщині.

Дістав добру освіту, вільно володів іноземними мовами.

Свою долю пов'язав з козацтвом. Проїхав шлях від простого козацького джурди до військового осавула, який відповідав за стан і організацію війська, потім — військового судді. Набув великого військового та політичного досвіду. З 1762 р. якийсь час був кошовим, а з 1765 р. по 1775 р. незмінним кошовим аж до ліквідації Запорозької Січі, чого в історії коша доти "із віку віків не бувало". Кошовий мав заслужену репутацію будівничого.

Своїм коштом збудував п'ять церков (у Лохвиці, Ромнах, у Межигірському монастирі та ін.). Чимало власних грошей по-жертвував іншим монастирям і церквам.

Дбав про освіту. За П. Калнишевського в Запорозькій Січі існували три спеціальних та 16 загальноосвітніх шкіл. Школи були при церквах у центрах паланок, у слободах, селах. У школі при Святопокровській січовій церкві діти від 12 до 17 років навчалися письма, "цифри", закону божого, української та старослов'янської мов, інших наук. Юнаки — джурри, яких козаки брали в походи, проходили в цій школі курс фізичного і військового навчання.

Навчання у школах проводилося українською мовою.

У 1769 р. кошовий разом із козаками у складі російської армії брав активну участь у бойових діях проти турків і татар. Він відзначився в численних битвах і особистою хоробрістю та мужнім керівництвом.

Очолюване ним козацтво показало високе володіння війсьним мистецтвом.

П. Калнишевський за хоробрість був нагороджений золотого медалью з портретом імператриці, вшпанованою діамантами.

Катерина II чекала слушного моменту, щоб зруйнувати Запорозьку Січ. Татари вже не загрожували Росії і Січ було підступно знищено.

25 червня 1776 р. кошового отамана П. Калнишевського під посиленою охороною відправили до Москви, а звітці — до Архангельська, до якого прибули 11 липня 1776 р. З Архангельська привезли на Соловки на довгоче ув'язнення. Його помістили в один із найстрашніших казематів — Головинковську в'язницю. П. Калнишевський перебував у камері безвихідно, фактично був заживо похований. Стіни в камері були сирі, запліснявілі, повітря затхле. У цьому кам'яному мішку він просидів 16 років. Його виводили з камери лише тричі на рік: на Великдень, Спас і Різдва. Охороняли кошового троє солдатів. Після 16 років такого ув'язнення в камері-одиночці його перевели в дещо кращу камеру, в якій він просидів ще 9 років.

Вічна темрява казематів зробила свою справу: кошовий осліп. Після смерті Катерини II Олександр I указом від 2 квітня 1801 р. звільнив П. Калнишевського.

Проте той відмовився покинути монастир, у якому помер 31 жовтня 1803 р. на сто дванадцятomu році життя.

Його могила на головному дворі Соловєвського монастиря перед Преображенським собором. І нині на ній лежить надгробна плита із сірого граніту.

У народі довго ходили легенди про кошового отамана.

Одні подійкували, що царським в'язням не вдалося заарештувати П. Калнишевського, що він утік разом з іншими козаками на Дунай, там одружився і в нього народився син, який, коли підросе, змужіє, набереся сил, з'явиться на руїнах Січі, щоб відродити її, відновити міць і могутність та продовжити справу батька.

Інші запевняли, що П. Калнишевського таємно поселили на Дону. Тому і з'явилася народна пісня:

"Ой полети, та й полети, чорная талко,

Ти на Дін рибу їсти,

Ой, принеси, та й принеси, чорна талко,

Од кошового вісті!"

Петро Калнишевський — нескорена совість нашого народу. Він став жертвою колоніальної політики царизму, політики соціального і національного тиснення України. Запорозька Січ стояла на перепоні цій політиці, веда боротьбу за свої права, вільності і привілеї, за свою віру і землю. Саме тому її було знищено, а кошову старшину на чолі з П. Калнишевським замурувано в монастирських в'язницях на Соловках.

Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі

Різною була подальша доля запорозьких козаків. Значну частину їх було причислено до розряду державних військових поселенців. Козацька біднота та селяни-втікачі потрапили в залежність від нових землевласників, які отримали маєтки за рахунок колишніх вільних запорозьких степів. Доля решти козаків була іншою.

Задунайська Січ (1775 — 1828 рр.)

Після ліквідації Запорозької Січі близько 5 тис. запорожців переїхали в межі турецьких володінь та оселилися за Дунаєм.

Устрій Задунайської Січі був такий самий, як і в Україні. Вона так само мала укріплення, церкву, 38 куренів.

На козацькій раді козаки обирали кошового отамана та старшину. Їхніми заняттями були сільське господарство, рибальство, промисли; вони також розводили овець (коней і велику рогату худобу не розводили), освоїли виноградарство.

Тут не було кріпацтва і сюди тікали селяни-кріпаки з України. Козаків турки намагалися використати в боротьбі проти сербів, румунів, греків, бошар.

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. козаки Задунайської Січі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшли на бік російської армії, допомогли їм переправитися на правий берег Дунаю і взяли участь у боротьбі проти Туреччини. За це турки жорстоко розправилися з тими козаками та їхніми сім'ями, які залишилися за Дунаєм.

Після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. царський уряд поселив колишніх задунайських козаків на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом, сформувавши із них **Азовське козацьке військо**.

Це військо було ліквідовано 1685 р., а козаків переведено до козацького стану.

Бузьке козацьке військо (1785 — 1817 рр.)

У 1785 р. за дорученням уряду між Бугом і Дністром було створено **Бузьке козацьке військо**. Воно виникло на базі козацького полку, сформованого генералом О. Прозоровським 1769 р. Полк брав участь у війні 1768–1774 рр.

Бузькі козаки охороняли південні рубежі Росії, брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. (у битвах під Очаковом, Бендерами, Акерманом, Ізмайлом).

На 1811 р. у російському війську налічувалося 9448 козаків.

Бузькі козаки воювали проти Франції у 1812–1814 рр.

Остаточно Бузьке козацьке військо було ліквідовано 1817 р., козаки отримали статус військових поселенців.

Чорноморське козацьке військо (1788–1860 рр.)

У 1787 р. за дорученням уряду Антін Головатий і Сидір Білий організували з колишніх запорожців Військо вірних козаків, яке

згідно з царським указом 1788 р. дістало назву **Чорноморське козацьке військо**.

Катерина II дозволила формувати козацькі частини з колишніх запорожців, бо ситуація в Причорномор'ї була напруженою: турецький султан не хотів миритися з втратою Причорномор'я і Криму, а тому Росії слід було захищати південні рубежі. Запорозьке козацьке військо збирало старий запорозький устрій, заняття, звичаї та традиції.

Першим кошовим отаманом було призначено Сидора Білого. Антін Головатий став військовим суддею.

Чорноморці разом з російським військом взяли участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр.

1792 р. Чорноморське козацьке військо переселили на Кубань, де козаки заснували 40 куріньних селищ (38 із них було названо так само, як курені Запорозької Січі).

На Кубані проживало 25 тис. цвого війська.

У наступні роки Чорноморське козацьке військо поповнювалося переселенцями з українських губерній, а також селянами-птікачами з України і Росії. Військово-адміністративним центром стало місто Катеринодар (тепер Краснодар).

1860 р. До Чорноморського козацького війська приєднали Кавказьке військо і перейменували його на **Кубанське козацьке військо**.

Підсумки

Козацтво — славна сторінка нашої історії.

Народ, не маючи державності, створив регулярні збройні сили, які боронили його від численних ворогів. Козаки були в обороні віри й землі українського народу. У народних піснях і легендах поетично називалися:

батьком — Великий Луг,

матір'ю — Запорозька Січ,

дружиною — шабля,

вірним товаришем — кінь.

Піркою і сумною виявилася доля Запорозької Січі та багатьох козаків, які захищали рідну землю і козацькі вільності. Козаки першими прокладали шлях до Сибіру, на Соловки.

• уже 1663 р. до Сибіру було заслано полковників Чернігівського, Ніжинського, Переяславського полків;

• у 1672 р. — славного кошового отамана Івана Сірка і гетьмана Дем'яна Многогрішного з братами і дружиною;

• у 1687 р. — гетьмана Івана Самойловича з меншим сином;

• на поч. XVIII ст. — родича Івана Мазепи Андрія Войнаровського та полковника Семена Палія;

• у мурях Петропавлівської фортеці загинув Павло Полуботок;

• упродовж 25 років в'язнем Соловельського монастиря був останній кошовий Петро Калнишевський.

За наказом Петра I було понищено всі козацькі могили.

Знищення Запорозької Січі означало закінчення цілої епохи в історії нашої України, остаточне поневолення її й тяжку долю для народу. Та не зникла в народі пам'ять про борців за українську державність, національну єдність та духовність.

Цей подвиг не зник безслідно і до наших сучасників дійшла пам'ять про них.

Крізь довгі століття дійшли до нас відомості про ті тяжкі часи, про наших славних рипарів, охоронців рідної землі, православної віри, української культури.

Демократичні традиції козацтва, висока культура козацької доби стали передумовою до національного відродження українського народу.

Входження Північного Причорномор'я та Криму до складу Російської імперії

Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. характеризувалася зростанням могутності Російської імперії, агресивності її зовнішньої політики.

Починаючи з російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст.

1. Росія прагнула зміцнити свої позиції у басейні Чорного моря, домогтися виходу до Чорного моря, щоб:

• забезпечити свої південні кордони, припинити постійні напади татар, які розоряли південні українські землі;

• домогтися територіальних надбань;

• задовольнити потреби дворянства в нових родючих землях;

• через Чорне море втрутатися шлях на європейські ринки, що сприяло б розвитку економіки, торгівлі та могло дати величезні прибутки Російській імперії;

• боротися за вихід до Середземного моря, поширення царським урядом свого впливу на Балкани, країни Близького та Середнього Сходу, що сприяло б зростанню міжнародного авторитету Росії та впливу на європейські справи.

2. Туреччина намагалася не допустити посилення Росії, відсунути її кордони від Чорного та Азовського морів, зміцнити свій вплив у Причорномор'ї.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. та участь у ній українських козаків

1768 р. Туреччина під тиском Франції, скориставшись участю Росії у придушенні Коліївщини, оголосила Росії війну.

Воєнні дії велися на Дунаї, в Криму і Закавказзі.

1769 р. Російські війська перемогли у битвах при Хотині і Яссах.

1770 р. Російський полководець П. Рум'янцев розгромив турків під Ларою і Кагулом.

Російський флот знищив турецький у Чесменській бухті на Егейському морі.

1774 р. Російські війська під командуванням О. Суворова розбили турецьку армію біля села Козлуджі.

Україна стала важливим тереном для ведення воєнних дій

На території України зосереджувались і розгортались російські війська, бо вона безпосередньо прилягала до театру воєнних дій. Тут:

- розміщувалися тилові служби діючої армії;
- створювалися запаси зброї, боеприпасів, продовольства, фуражу;
- велись оборонні роботи;
- готувалися транспортні засоби;
- десятки тисяч українців залучалися до будівництва фортець, мостів, переправ тощо.

У воєнних діях активну участь брало козацтво України

Козаки:

- у 1769 р. завдали поразки татарському загонowi біля р. Вовчої;
 - взяли участь у битвах під Кінбурном, Очаковом, Хаджибеем;
 - ходили під Тулу, Ізмаїл;
 - штурмували Перекоп;
 - захопили Кафу;
 - у гирлі Дунаю розгромили турецьку флотилію і знищили 11 кораблів;
 - у кампанії 1772–1773 рр. брали участь у штурмі турецької фортеці Сілістрії;
 - у 1774 р. обороняли окремий район лівого берега Дунаю.
- Усього в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. брало участь від 5 до 10 тис. козаків.
- 1774 р.** Закінчення російсько-турецької війни підписанням Кючук-Кайнарджийської мирної угоди.

1. Росія отримала:

- Керч, Єнікале, а також Азов із прилеглими землями;
 - землі між Південним Бугом і Дніпром;
 - фортецю Кінбурн на березі Дніпровського лиману;
 - право вільного торговельного судноплавства Чорним морем.
2. Росія зобов'язувалася вивести свої війська з Криму, Кавказу, Дунайських князівств.
3. Кримське ханство проголошувалося незалежним.
4. Крим оголошувався незалежним від Османської імперії.
5. Туреччина зобов'язувалася вивести свої війська з Криму, Кубані й Тамані.
6. Туреччина повинна була сплатити Росії контрибуцію розмірі 4,5 млн крб.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр.

1783 р. До складу Росії було приєднано Крим.

Це сулперечило умовам Кючук-Кайнарджийського миру.

Туреччина почала готуватися до нової війни.

1787 р. Туреччина оголосила війну Росії.

1788 р. Російські війська здобули Очаків.

1789 р. Російські війська під командуванням О. Суворова розбили турків на р. Римник.

1790 р. Російські війська взяли штурмом фортецю Ізмаїл, при цьому загинуло понад 30 тис. мирного населення та захисників фортеці.

У перемоту російської армії свій внесок зробили й українські козаки

• У цій війні брало участь Бузьке козацьке військо, створене у 1785 р. з колишніх запорожців після розгromу Запорозької Січі, яке за бойові заслуги стало називатися Військом вірних козаків (переводом — Чорноморським козацьким військом).

• Козацькі загони брали участь в Очаківській битві (1788 р.), здобули острів Березань, Хаджибей, Акерман, брали участь у штурмі Ізмаїла.

• Козацьке військо, яке брало участь у війні, налічувало 12 тис. воєнків.

1791 р. Між Туреччиною і Росією підписано **Ясський мирний договір**, за яким:

— до Росії відійшла територія між Південним Бугом, Дністром, разом з Очаковом;

— Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії;

— Туреччина визнала кордон Росії вздовж р. Кубань у Передкавказзі.

Наслідки російсько-турецьких воєн

- Ліквідовано загрозу постійних татарських нападів.
- Росія здобула можливість контролювати басейн Чорного моря та мати вихід до Середземного моря.

• Поразка Туреччини в російсько-турецьких війнах і занепад її політичних становище слов'янських народів на Балканах, які все ще залишалися під владою Туреччини.

• Усе це сприяло розвитку торгівлі з країнами Малої Азії та Близького Сходу.

Висновок

Наслідок російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії.

Заселення Південної України

Наслідки російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. Колонізації Причорноморських земель і Криму:

• На берегах Чорного й Азовського морів вирости великі портові промислові центри:

Херсон (1778 р.) — перший порт на Чорному морі. У 1789 р. тут було створено ливарний завод, який відливав гармати для морського флоту;

Маріуполь (1784 р.); Миколаїв (1789 р.), де почали будувати кораблі Чорноморського флоту (військові й торгові);

Одеса (1794 р.) — на місці колишньої фортеці Хаджибей, стала центром усієї південноросійської торгівлі тощо.

• 2. Лютого 1784 р. на землях колишнього Кримського ханства було утворено Таврійську область з центром у Сімферополі.

• Спеціальним маніфестом (1762 р.) Катерина II закликала селитися у степові райони колоністів з-за кордону. У Південній Україні з'явилися поселення сербів, болгар, німців, греків, вірмен, євреїв. Переселенці з Сербії заснували тут дві колонії — Нову Сербію з центром у Єлизаветграді (тепер Кіровоград) та Слов'яносербію з центром у Бахматі (тепер м. Бахмут у Донбасі).

• Відбувся процес освоєння нових земель для ведення сільського господарства: дворяни отримували 1,5 тис. десятин землі за умовами заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами.

Щоб стимулювати переселення селян, панщина становила лише два дні замість 4 — 5 днів на тиждень.

Таким чином, поміщики отримали тут 8 млн десятин землі і почали інтенсивно заселяти та обробляти широкі степові простори півдня України.

• Великий був потік переселенців-селян — в основному з Правобережжя, а також з Лівобережжя і російських губерній.

• На півдні України після ліквідації постійної загрози нападів татар вирощували кращі сорти збіжжя, кукурудзу, цукрові буряки, топон тощо.

• Південні райони України стали житницею Європи.

• Економічне піднесення і розвиток торговельних зв'язків на півдні країни сприяли поширенню судноплавства на Дніпрі.

• Розвивалася промисловість, насамперед шкіряна, текстильна, суходонна, винокуріння та пивоваріння.

• Освоювалися поклади кам'яного вугілля і залізної руди в районі Кривого Рогу, що сприяло зародженню металургійної, машинобудівної та кам'яновугільної галузей.

Новий край назвали Новоросією.

У 1796 р. його населення перевищило 500 тис. осіб.

Південна Україна разом із Кримом утворили Новоросійську губернію, яку в 1802 р. було поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Після приєднання Бессарабії (1812 р.) було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, що охопило Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область.

Кримське ханство у XVIII ст.

Кримське ханство з XV по XVIII ст. було у васальній залежності від Туреччини.

Починаючи з XV ст., Кримське ханство постійно здійснювало наскоки на українські землі, спустошуючи їх.

За умовами Кючук-Кайнарджийського миру (1774 р.) Туреччина і Росія визнали державну незалежність Кримського ханства. Відрив Кримського ханства від Туреччини не влаштовував впливову кримську знать. У 1775 р. вона звела на ханський престол Давлет-Гірея (1775—1777 рр.), котрий у своїй політиці дотримувався протурецької орієнтації. Він повів боротьбу за повернення до складу ханства вітрачених раніше фортець.

Цим була незадоволена Росія і у 1776 р. на Кримський півострів було направлено війська, які оволоділи Перекопом, а в лютому 1777 р. увійшли до Криму й фактично усунули Давлет-Гірея від влади. Ханом став прибічник Росії Шагін-Гірей, чим бу-

ла незадоволення кримська знать. Новий хан у боротьбі проти своїх противників спирався на російські військові сили.

За таких обставин почався етнічна чистка Криму. У 1778 р. російський уряд переселив на пустинне Північне Приазов'я 32 тис. кримських греків, вірмен та інших найкращих ремісників і торговців, які значно дестабілізували внутрішню ситуацію в Криму.

У 1783 р. у Криму налічувалося 500 тис. татар, а близько 300 тис. татар змушені були емігрувати з Криму до Туреччини — через політику царського уряду, який вислав татар з рідних місць.

Приєднання Криму до Росії

Після виведення російських військ із Криму татарська знать організувала змову і скинула з престолу Шатін-Гірея. У відповідь на це у 1783 р. російські війська окупували Крим і царши Катерина II оголосила указ про приєднання його до Росії. Указ був речив умовам Кючук-Кайнарджийського миру.

Татарська адміністрація в Криму змінилась російською. Зразу ж 380 тис. кращої землі було роздано російським дворянам.

Після вклюднення Криму до складу Росії було засновано м. Севастополь (1783 р.), який згодом перетворився на базу Чорноморського флоту. Через рік виникло місто Сімферополь.

Значення приєднання Криму

1. Ліквідувався багатовіковий плацдарм для нападів турецько-татарських військ на Україну.
2. У самому Криму не стало рабовласництва і работоргівлі.
3. Ліквідовано небезпеку татарських наскоків на Україну.
4. Почалося освоєння земель півдня України.

Культура України у другій половині XVIII ст.

Особливості розвитку культури

Українська культура XVIII ст. розвивалася за складних умов. Для цього періоду було характерним таке:

1. Територія України перебувала під владою різних держав, які проводили щодо України колонізаторську політику, спрямовану на знищення української культури, мови, традицій, звичаїв.
2. Культура України зазнавала впливу тих держав, у складі яких вона перебувала.
3. Відбувалося насадження монархічної ідеології, соціальнегноблення народних мас, нехтування політичними і національними правами українського народу, що негативно впливало на розвиток культури.
4. Обмеження, а незабаром і ліквідація української автономії.
5. Протягом XVIII ст. чимало діячів української культури та освіти переселилися до Росії.
6. Панування феодально-кріпосницької системи.
7. Український народ у тяжкій боротьбі за свободу і незалежність за умов втрати своєї державності зумів не лише зберегти навіні, а й створити нові національні культурні надбання.
8. У розвитку української культури почали виокремлюватися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та запобіганню передусім іноземним впливам.

Освіта

Практичні потреби суспільства зумовлювали подальший розвиток освіти.

У Гетьманській Україні на високий рівень було поставлено початкову освіту.

Майже кожне село мало свою школу, де навчалися діти старшини, козаків, духовенства і селян.

На Лівобережжі в цей час діяло 866 початкових шкіл, на Слобожанщині — 129.

Існувало й домашнє виховання:

- у заможних сім'ях працювали мандрівні дяки;
- дітей панівної верхівки навчали вихованці Києво-Могилянської академії.

З кінця XVIII ст. в Україні почали діяти перші професійні школи.

Набули поширення й такі форми навчання:

- здобуття знань при канцелярських місцевих адміністраціях;
- професійна підготовка підлітків через систему учнівства ремісничих цехах;

- було відкрито шпитальну школу в Єлизаветграді (сучасний Кіровоград);

- артилерійська школа і штурманське училище в Миколаєві;
- Харківський колегіум став центром освіти Слобідської України. У 1765 р. при ньому було відкрито додаткові класи, де викладали інженерну й артилерійську справу, геодезію та теографію.

У 1786 р. російський уряд прийняв Статут народних училищ, згідно з яким відкривалися народні училища двох типів:

- у повітових містах — дворічні (початкова освіта — навчали читати, писати, рахувати, вивчали основи православної віри);
- у губернських центрах — п'ятирічні (середня освіта — вивчали історію, географію, фізику тощо).

Близько 1800 р. в Україні діяло 8 п'ятирічних і 17 дворічних народних училищ, де навчалось всього 3,5 тис. осіб.

Основними посібниками для навчання дітей грамоти були буквар І. Федорова та граматики М. Смотрицького.

Продовжувався процес русифікації:

- 1763 р. Катерина II заборонила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.
- 1775 р. Синод Росії розпорядився вилучити з усіх шкіл українські букварі.

Від другої половини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині всі навчальні заклади під тиском влади поступово перешли на російську мову викладання.

Було чимало проектів заснування в Україні університетів. К. Розумовський намагався відкрити університет у Батурині. Граф Рум'янець планував заснувати університети в Києві та Чернігові. Однак імперський уряд не дозволив Україні мати університети. Молодь, яка прагнула здобути вищу освіту, змушена була виїжджати навчатися до Москви і Петербурга. Багато вихідців з України їхали в російські навчальні заклади здобувати професії інженера, медика, вчителя, художника й часто осідали в Росії.

Початкову освіту в Правобережній Україні контролювали єзуїти.

У 1773 р. було відкрито медичну колегію у Львові, що в 1784 р. увійшла до складу медичного факультету Львівського університету. На Закарпатті та в Північній Буковині початкові школи існували на кошти населення, вищих навчальних закладів не було. У 1766 р. відкрився учительська семінарія в Мукачевому (Закарпаття), а в 1784 р. — академічна гімназія в Чернівцях (Буковина).

Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток

Як найбільший навчальний науковий центр України Києво-Могилянська академія мала виняткове значення для розвитку освіти, науки, культури України, утвердження національної самобутності. В той час курс навчання в академії тривав 12 років. Зі стін академії вийшли видатні політичні діячі, вчені, письменники, композитори, художники.

Багато вчених-вихідців з академії працювали в Росії.

Творчі й наукові зв'язки з Києво-Могилянською академією в різний час підтримували такі країни, як Угорщина, Молдова, Болгарія, Сербія.

Видатними художниками та архітекторами були вихованці Києво-Могилянської академії. Випускник академії українець І. Зарудний плідно працював архітектором у Москві й Петербурзі.

Український скульптор, уроженець Чернігова, І. Мартос створив відомий пам'ятник Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві.

Відомий депутат Законодавчої комісії 1767 р. Григорій Полетика (1725–1784 рр.), котрий закінчив Києво-Могилянську академію, працював перекладачем у Петербурзькій академії наук.

Києво-Могилянська академія продовжувала залишатися основним освітнім центром. Утім у другій половині XVIII ст. вона переживала кризу.

У 1763 р. Катерина II заборонила викладати в академії українською мовою.

У 1783 р. там було введено навчання російською мовою.

Академія в цей час приділяла значну увагу таким предметам, як теологія, риторика, філософія. Вона все більше почала мати релігійну орієнтованість. Передові кола України неодноразово

зверталися до Катерини II відкрити на базі Академії університет з огляду на те, що вона виникла на базі світської школи. Та цьому проєкту не судилося здійснитися, бо політика самодержавства була спрямована на викорінення української самообутовності. У 1814 р. академія як світський навчальний заклад припинила своє існування. В її приміщенні відкрито духовну академію, яка проіснувала до початку 1920 р. Зі здобуттям Україною незалежності (1991 р.) Києво-Могилянську академію відновлено, їй надано права міжнародного університету.

Книговидання

У розвитку науки та освіти важлива роль належала книгодрукуванню.

У другій половині XVIII ст. в Україні налічувалося 13 друкарень, найбільша з них у Києво-Печерській лаврі.

Книговидавничі центри були в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському. Тут видавали книги й підручники для шкіл.

У XVIII ст. удосконалювалася техніка друку, поліпшувалося оформлення книжок.

Велике значення в розвитку книгодрукування мало запровадження півдільного шрифту. Першу друкарню з півдільним шрифтом було відкрито в Єлизаветграді (1764 р.).

Кириллиця тепер залишилася тільки для церковних видань.

Навчання дітей простого люду відбувалося за допомогою перших букварів, випущених лаврською друкарнею. Так, 1760 р. на замовлення лубенського полковника було надруковано 2 тис. букварів і часословів для навчання дітей козаків. А 1775 р., попри заборону всього українського, лаврська друкарня видала букварі для навчання грамоти солдатських і селянських дітей.

Віртага Україною власної державності робила розвиток друкарства особливим: українська книжка була позбавлена державної опіки і провадилася лише зусиллями самого українського населення. Українська книга внаслідок її переслідування з боку царського уряду опинилася поза законом.

Лише Київська друкарня до кінця XVIII ст. випустила 100 книг.

Розвиток літератури

У розвитку української літератури з'явилися нові ознаки: вона поступово звільнялася від впливу церкви і набувала світського характеру. Підвищений інтерес до вітчизняної історії зумовив створення багатого історико-літературних творів.

Завдяки Києво-Могилянській академії у той період відбувалося становлення української поетичної школи. Її викладачі написали низку поетичних творів з етики й риторики, в яких розроблялася теорія літератури, зокрема поезії.

Розвивалася побутова, історична, сатирична література.

Видатним представником прогресивної літератури другої половини XVIII ст. був Іван Некрашевич (1742–1796), який писав сатиричні вірші ("Ісповідь", "Суплика, або замисл на поля" тощо). До нас дійшла його рукописна збірка, яка зберігається в одній із Санкт-Петербурзьких бібліотек. У цій збірці — лише 8 творів: три комічні поеми та п'ять віршованих листів-послань. Автор правдиво відобразив життя трудового народу, створив типові національні характери. Художні твори все більше збагачувалися народною мовою, прислів'ями, приказками.

Прозові й поетичні твори того часу вибірали в себе елементи народної мови та запозичення з латинської, польської та церковнослов'янських мов. Усталювавши надбання попередніх поколінь, українська література стала джерелом високої духовності для наступних поколінь.

Ці явища значно вплинули на творчість І. Котляревського (1769–1838), автора знаменитої поеми "Енеїда". Це був перший твір, написаний народною українською мовою.

Розвиток філософських ідей

В Україні розвивалася філософська думка під впливом ідей гуманізму й реформації.

Києво-Могилянська академія була центром становлення української науки, передусім філософської. Зазвичай, цей предмет викладали професори, які закінчили студії в європейських університетах. Тут вивчали твори Аристотеля, Платона та інших античних вчених, твори діячів Відродження. Наукова спадщина викладачів філософії вищу має важливе значення для сучасності. А вихованець академії Григорій Сковорода став видатним філософом свого часу і зробив великий внесок у розвиток прогресивної гуманістичної філософської думки XVIII ст.

Григорій Сковорода (1722–1794)

Видатний український філософ, мислитель, письменник, просвітник, поет і музикант. Народився в сім'ї бідного козака на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській академії, мав тарний голос і був запрошений до Петербурга до придворного хору царя Єлизавети. Зі століщ згодом повернувся до Києва. Здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через переслідування залишив цю діяльність. Останні 25 років мандрував по Україні. Знав п'ять іноземних мов, добре знав філософські теорії минулих і сучасних йому мислителів.

Основою його філософського вчення були ідеали гуманізму і просвітництва, віра у всемогутність людського розуму, в неминучість торжества правди й справедливості. Він уважав, що людина досягає щастя лише тоді, коли піднімається вище матеріальних інтересів. Самопізнання і праця, яка відповідає природним нахилам людини, на його думку, є шляхом до щасливого життя.

Філософ уважав, що ідеал суспільства, де кожен реалізує свої природні обдарування у праці та дістає насолоду від цього, можна втілити в життя за допомогою освіти, самопізнання. Г. Сковорода називали українським Сократом. Він зробив вагомий внесок у розвиток української літератури та світлової філософії. Його твори "Сад божественних пісень" (1756 р.), "Байки харківські" (1774 р.) відіграли вагомую роль у становленні української літератури.

Значне місце в його творчості належить критичі над тогочасного суспільного ладу, кріпосництва, свавілля поміщиків та адміністративної верхівки, хабарництва.

Спосіб життя і діяльність Г. Сковороди були своєрідною формою протесту проти соціальних порядків того часу.

Український народ глибоко шанує пам'ять про видатного філософа й письменника. У наш час твори Г. Сковороди, а також наукові дослідження про нього видавалися багато разів.

Прогресивні ідеї видатного письменника-мислителя актуальні й нині. Його ідеї, спрямовані проти споживацького підходу до життя і праці, проти перетворення людської діяльності на засіб особистої наживи і тонитви за багатством, прагнення нажитися будь-якими засобами, є початковими для нас.

А як звучать його мудрі думки про захист інтересів і прав людини-трудівника, заклики до миру й братерства між народами, закликають працю як основу щастя кожного члена суспільства, не бути байдужим до Батьківщини, цікавитися становищем трудового народу, не ставитися зневажливо до мови свого народу, не куратися її.

Усе своє життя він прагнув до свободи і заповідав написати на своїй могилі слова: "Світ ловив мене, але не виймав".

Творчість Г. Сковороди, який у XVIII ст. підніс свій могутній голос на захист правди й добра, знаходить свого читача.

Природничі науки

Ширилися в Україні природничі знання, до яких все більше зростає інтерес. У приватних бібліотеках часто зберігалися книжки із зоології, ботаніки, математики, медицини.

З 1784 р. діяла бібліотека Львівського університету, у якій налічувалося близько 50 тис. томів літератури з різних галузей знань. Багато серця цієї літератури було книг природничого характеру.

Центром розвитку природничих наук стала Києво-Могилянська академія.

Розвивалася медицина та організація медичної справи. Наприкінці XVIII ст. з'явилися морські шпиталі в Херсоні і Севастополі. У 1792 р. було відкрито Київський військовий шпиталь. Формувалася мережа аптек, які діяли в Києві, Глухові, Умані, Львові та інших містах. Видатними вченими цього часу були:

Д. Самойлович — основоположник вітчизняної епідеміології, написав працю про боротьбу з чумою;

М. Максимович-Амбодик — засновник вітчизняного акушерства і педіатрії. Написав підручники з акушерства та ботаніки;

С. Мухін — досліджував боротьбу з холерою, разом з Д. Самойловичем увів щеплення від віспи.

Музика

1. Кобзарі, лірники, сопіляри, цимбалісти були першими творцями і виконавцями інструментальної музики. У цей період набув поширення багатоголосний пісенний жанр — псалм. Виклики міські і приватні оркестри.
2. Справжнім музичним центром України в цей час був Глухів, резиденція гетьмана Кирила Розумовського. Тут виконувалась італійська музика та ставились італійські опери.
3. Поширенням явищем стали "кріпальські капелі", оркестри, оперні та балетні групи, які існували при панських маєтках.
4. У Києво-Могилянській академії здійснювалась професійна підготовка музикантів і співаків. Тут навчали нотної грамоти, хорового співу, гри на музичних інструментах. Звідти вийшли видатні українські музиканти М. Березовський, А. Ведель.
5. Спеціальні музичні класи працювали у колегіумах, які поспішали музичні кадри не лише для України, а й для Росії.
6. Високого професійного рівня досягло хорове мистецтво.
7. Розвивалася і сольна пісня з інструментальним супроводом. Творцями таких пісень були З. Дзюбаревич, С. Кримовський, О. Подільський, І. Бачинський.
8. З'явилися перші збірки із записами народних мелодій.
9. Важливою подією стало друкування українських нот. Церковні співи зводились у збірники — богослужбові, першим з яких було видання "Богослужника" у Почаєві (1791 р.).
9. Відомими композиторами цього періоду були:
Максим Березовський (1745–1777) — родом із Глухова, закінчив Києво-Могилянську академію, навчався музики в Італії, академик, чие ім'я виکارбувано на стіні Булонської академії, автор 20 концертів та опери "Демофонт". Твори М. Березовського "Вірую", "Чаша спасіння" та інші показують великий талант та високу композиторську техніку автора. Музика М. Березовського народжувалася тоді, коли останні роки доживала Запорозька Січ, коли важке ярмо самодержавства вже було накинута на шию нашого народу. За його життя творчість композитора не було належно поціновано. Зневірений і матеріально не забезпечений, М. Березовський заповидав собі смерть.
Тільки далекі нащадки змогли пошанувати творчість-великого українського композитора.

Нині його твори часто звучать не лише в Україні, а й у багатьох країнах світу.

Дмитро Бортнянський (1751–1825) — народився в Глухові, навчався в знаменитій Глухівській співальській школі, у семирічному віці потрапив до Петербурзького церковного хору. Згодом талановитого юнака відправили на навчання до Італії. Музична спадщина композитора Д. Бортнянського велика:

35 чотиритомових концертів, 10 двохорових концертів, написав понад 100 творів музики, автор опер "Креонт", "Алкід", "Сокіл", писав камерно-інструментальні твори.

Д. Бортнянський часто приїжджав в Україну, шукав обдарованих голосами дітей, які поповнювали столічні російські хори. Його твори виконували і нині виконують у різних країнах світу. Високу оцінку здобули вони у Великій Британії, Америці, Франції, Швейцарії та багатьох інших країнах.

Артем Ведель (1767–1808) — народився і виріс у Києві. Музичний геній із голосом рідкісної краси. Він став і співаком, і композитором. Навчався в Києво-Могилянській академії, був керівником її знаменитого хору, скрипалем, автором численних музичних творів. У його хорових творах звучали українські пісні та романси. Він переніс до церковних співів чимало мотивів українських пісень. Духовній музиці присвятив три хорових концерти.

Найпопулярніші з них: "Літургія", "Всеношная", "Херувимська" та ін. Відомий його твір "На ріках Вавилонських". Поховано композитора у Києві в Кирилівському монастирі. Нині музичні твори А. Веделя виконують у багатьох країнах світу.

Театр

Із давніх часів Україна славилася театральним мистецтвом.

1. Особливого розвитку в цей час набувала шкільна драма. До шкільних драм додавали інтермедії — гумористичні сцени, що їх грали в антрактах. Сюжетами інтермедій були жартильві історії, народні анекдоти. Донині збереглося понад 40 інтермедій.
2. Близькою до шкільної драми та інтермедії була вертепна драма, яку ставили в дільковому театрі (вертепі).

Вертепна драма та інтермедії потували підтримку для розвитку комедії в українській літературі.

3. Українці ставили свої драми далеко за межами України. Сабольську, Новгороді, Москві, Смоленську.

4. Виник у той час кріпосний театр, в якому пани збирали найтановитіших селян-кріпаків:

- театр С. Голіцина в с. Козацькому на Черкащині (1798–1801 рр.);

- театр Д. Трошинського в с. Кибинці на Полтавщині;

- в 50-х роках XVIII ст. у Глухові працював придворний театр К. Розумовського;

- театр Г. Квітки-Основ'яненка в с. Основа, нині м. Харків (1799–1802 рр.);

- театр С. Потоцького в Тульчині (Вінницьчина), який діяв з 1784 р. по 1798 р.

5. У 1789 р. у Харкові відкрився перший в Україні постійний театр.

Крім місцевих акторів, у ньому виступали артисти з Москви і Петербурга.

6. Наприкінці XVIII ст. почали відкриватися постійні театральні приміщення:

- 1778 р. — у Львові;

- 1783–1784 рр. — у м. Дубно (тепер Рівненської області).

7. Як і раніше, Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілі й популярні серед простих людей.

Архітектура

1. У XVIII ст. в Україні поширювався стиль бароко, що вирізнявся пишністю, відсуттям святковості, емоційності, яскравістю, багатством оздоблення: ліплення, різьблення, позолота тощо.

Українське бароко відрізнялося від західноєвропейського:

- більшою зваженістю;
- поміркованістю в декоративності;
- спокійністю форм.

2. 1747–1753 рр. За наказом імператриці Єлизавети за проектом архітектора Бартоломео Растреллі в Києві було побудовано

Андріївську церкву, а в 1752–1755 рр. — царський палац Маріїнський.

3. Вилатними українськими архітекторами були кияни Степан Ковтін та Іван Григорович-Барський.

Найкращі з творів С. Ковтіна (1695–1786):

- корпус на території Києво-Печерської лаври — названий на його честь;

- дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах;

- Кловський палац у Києві.

Найвідоміші споруди І. Григоровича-Барського (1713–1785):

- Надбрамна церква з дзвіницею Кирилівського монастиря; "фонтан "Самсон";

- Покровська церква на Подолі у Києві;

- комплекс Межигірського монастиря.

4. Окреме місце в історії української дерев'яної церковної архітектури посідає архітектура Західної України, зокрема її Карпатського регіону.

На правобережних і західноукраїнських землях в цей час розвивалася дерев'яна архітектура. Найвидатнішим архітектором на західноукраїнських землях був Бернард Мерстин, творець собору Св. Юра у Львові і ратуші в Бучачі. В цей час споруджувався Успенський собор в Почаєві на Тернопільщині за проектом німецького архітектора Г. Гофмана.

5. Найвидатніша пам'ятка дерев'яної церковної архітектури цього періоду — собор у Новомосковську, що його збудував народний майстер Я. Потрібняк у 1773–1775 рр.

У дерев'яній архітектурі вирізнялися кілька шкіл — волинська, галицька, подільська, тульська, буковинська.

6. Козацька старшина будувала собі урочисті резиденції і прекрасні палацово-паркові ансамблі:

- палац Рум'янцева — Задубнаївського в Качанові на Чернігівщині, архітектори І. Бланка, М. Моспіланов, 70-ті роки XVIII ст.;

- палац К. Розумовського в Батурині на Чернігівщині (1799–1803 рр.) — архітектор Ч. Камерон;

- парк Софіївка в Умані з розкішними паладами, альтанками, скульптурами, фонтанами, збудований руками кріпаків Ф. Потоцького у 1796–1805 рр.

7. Удосконалювалася техніка будівництва. Поряд із дерев'яними матеріалами використовували камінь, залізо, скло.

У 1721 р. було скасовано указ Петра І про заборону будувати з цегли у містах, крім Москви і Петербурга.

8. У 1800 р. вийшов указ про заборону будувати церкви в українському стилі. Практично Росія заборонила українське бароко.

9. У 2003 р. в Україні відсвяткували ювілей двох шедеврів архітектури, пов'язаних з долею родини Розумовських: гетьманського палацу у Батурині, якому виповнилося 200 років, та собору Різдва Богородиці в Козельці, якому виповнилося 240 років.

Скульптура

У другій половині XVIII ст. в Україні працювали багато талановитих скульпторів. Скульптура стає органічним елементом архітектури. Ними прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. На цей час припадає розквіт діяльності С. Шалманова — автора численних іконостасів і скульптур, які прикрашали будівлі міського собору у Полтаві, Агарьського монастиря, церкви Св. Покрови у Ромнах та ін.

Високу мистецьку вартість мають іконостаси київських церков — Андріївської та Успенської.

Талановиті скульптори працювали в Західній Україні — Осінський, Пензель та інші.

Пензель — автор скульптурного оформлення Святоюрського комплексу у Львові.

На Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури І. Равич.

Графіка

У графіці спостерігався перехід від канонів середньовіччя до національних форм.

Лаврські гравери часто навчалися за кордоном, а значить були західноєвропейські впливи.

Було розвинено барокову книжкову графіку, для якої характерна символіка, геральдичні знаки, алегорії, пишність, символічність змісту та театральність. Широко використовували декоративність на народній основі, даліє поєднання фантастичного з реальним та симетричне розташування образів.

Гравюри цього періоду призначалися для ілюстрування церковних книг, однак на багатьох з них відтворено картини з життя тогочасного українського суспільства.

Живопис

1. В Україні в цей час утворилися національні художні школи: Жовківська, Чернігівська, Новгород-Сіверська.

2. Розвивався український живопис. У цей період в Україні працювали талановиті іконописці, майстри портретного, історико-батьового, пейзажного, побутового живопису.

3. Одним із найвідоміших художників цього часу був Дмитро Левицький — найвидатніший портретист свого часу. Навчався в Петербурзі, де став одним із модних портретистів аристократичних кіл Петербурга. В його портретах парадність поєднувалася з життєвістю образів (серія портретів вихованок Смоленського інституту, 1773–1775 рр.). Він брав участь у розпису іконостаса Андріївської церкви у Києві. Йому належать блискучі портрети: заводчика Демидова, французького просвітителя Дідро, польського короля Лешинського.

4. Поряд з релігійними і міфічними образами художники малювали портрети засновників церков, на чий коштів було збудовано храми, гетьманів, старшину, козаків.

5. Відомим портретистом був Володимир Боровиковський (1757–1825), який малював прекрасні портрети. Він умів підбрати гармонію красок, що чарувала зір. Йому належить близько 100 портретів, серед них: "Цар Давид", портрети Лопухіної та Капніста. Походив із старовинної козачої родини з Миргорода на Полтавщині. У сім'ї всі малювали. Молодий Володимир навчався малярства у батька, а потім навчався у Петербурзі. Крім портретів, малював іконостаси, розписував Михайлівський замок (1802 р.).

В. Боровиковський був автором Богоматері з Синоном — чудотворної ікони на Алясці.

Із збереженої переписки з земляками дізнаємося, що В. Боровиковський і на далекій чужині дотримувався українських звичаїв і традицій та мріяв повернутися в Україну.

6. Відомим художником був Антін Лосенко (1737–1773). Навчався в Петербурзі. Його перша картина "Чулова ловля риби" малює в Петербурзі великий успіх, і її купила сама цариця. Прекрасні його картини на теми російської та античної історії — "Володимир" і "Александр" — це великі твори, які виставлялися в Петербурзі.

мир і Рогніда", "Прошання Гектора з Андромахою". Йому було властиве детальне вивчення природи.

Помер А. Лосенко молодим, у 36-річному віці.

7. Красою відзначають оформлення Успенського собору, в якому вікна, фронтони було оздоблено ліпним орнаментом. Відвідувачів вражав своєю красою величезний іконостас, що його подарував гетьман І. Скоропадський та його дружина Анастасія. Він мав п'ять рядів ікон (майстри Я. Глинський та С. Губенський), зроблений з різьбленого й позолоченого дерева (його зробив чернігівський майстер Григорій Петрович). Срібну царську браму цього іконостаса 1752 р. виконав М. Юркевич.

Повсякденне життя

Із життям і побутом українського народу тісно пов'язане декоративно-прикладне мистецтво. Високим був рівень народних промислів, які продовжували реалістичні традиції минулого. Розвивалося художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, розпис.

У народному побуті широко використовувалися художні тканини, різноманітні орнаменти, розвивалося килимарство.

Одним із найпоширеніших видів народного мистецтва була вишивка, яка відзначалася різноманітною технікою виконання — хрестиком, гладко, мережкою тощо. Для вишивки Галичини, Закарпаття, Буковини характерні геометричні узори, для Київщини, Полтавщини, Чернігівщини — рослинні орнаменти. Серед українського населення дуже поширеними були вишиті сорочки, скатертини, рушники тощо. Різними були за образним і орнаментальним рисунком, мотивами кроківцеві, богуславські, волинські, прикаратаські рушники.

Широкого розвитку набуло виробництво скла, з якого виготовляли посуд, підвіснички, люстри та різні побутові речі.

Кераміку випалювали на Київщині, Полтавщині, Гуцульщині. З кераміки виготовляли посуд, кахлі для печей, дитячі іграшки тощо.

Високого рівня досягла майстерність гончарного мистецтва. Досить інтенсивно розвивалося килимарство з різноманітними орнаментами: рослинним на Полтавщині, геометричним — на Буковині, Гуцульщині.

Висновки

1. У XVIII ст. в розвиткові культури України сталися значні зрушення.

2. Попри тяжкі національні утиски, українська культура розвивалася і дала світові величезні особистості, твори яких увійшли до скарбниці світової культури.

3. Помітний вплив на культуру України мав розвиток європейських культурних процесів та тенденцій.

4. Проте водночас розвиток культури України гальмувався після втрати нею державності.

Поняття згідно з програмою

Низове козацтво — вільні озброєні люди, які формувалися з представників різних соціальних станів, що у XVI—XVIII ст. селилися в нижній течії Дніпра, яке називалося Низ. Відігравали вирішальну роль у господарському освоєнні та обороні від трагіжницьких нападів турків і татар.

Ресстрове козацтво — українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI — першій половині XVII ст. і вносилися в спеціальні ресстри (списки). Уперше згадується у 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу 300 козаків.

Запорозька Січ — центральне укріплення козаків, військово-політична організація, де також перебувало військове й адміністративне керівництво контрольованих козаками територій.

Клейноди — відзнаки та атрибути влади української козацької старшини XVI—XVIII ст. До клейнодів належали корота, бунчук, булава, війська печатка, литаври, пернач, тростина, духові труби, каламар.

Козацька республіка — форма державного правління козаків, що передбачала виборність верховної влади козаків на певний строк.

Братства — національно-релігійні громадські організації православною мішанства, які відігравали важливу роль у політичному і культурному житті. Братства протистояли наступові католицизму та уніатства, національному гнобленню. Існували з XVI до початку XVIII ст.

Національно-визвольний рух — боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією права на самовизначення, створення національної держави.

Національно-визвольна війна — війна народу проти іноземного панування за національне визволення та створення власної незалежної держави.

Військо Запорозьке — назва Української козацької держави, створеної Б. Хмельницьким під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Гетьманщина — напівофіційна назва значної території України на лівому і правому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. і до 1764 р. поширювалася влада гетьманського уряду. Після "Вічного миру" (1686 р.) термін "гетьманщина" застосовується лише стосовно Лівобережної України.

Лівобережна Гетьманщина — після "Вічного миру" (1686 р.) між Росією і Річчю Посполитою термін "гетьманщина" застосовується стосовно Лівобережної України з Києвом і 30-40-верстовою смугою навколо міста.

Слобожанщина — історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

Руїна — період глибокої кризи української державності, який тривав з 1658 р. до середини 80-х років XVIII ст., що характеризується внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу і вторгненням в Україну іноземців.

Чортомлицька Січ — Січ, що проіснувала з 1652 р. до 1709 р. і була зруйнована за наказом Петра I. З одного боку виходила на поле (степ), з інших боків обмивалася річками Північною, Протноем (тепер Гнида), Чортомликом. Тепер — це окремі острові біля села Капулівки, досить високій, зарослий деревами і травою. Залишилися сліди валів і ровів.

Малоросія — в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка від другої половини XVII ст. була у складі Російської держави (Лівобережжя з Києвом і невеликою територією навколо нього).

Малоросійська колегія — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні у XVIII ст., мета якого — контроль за діяльністю гетьмана та українського уряду і пошукове обмеження політичної автономії Гетьманщини.

Гайдамаки (з турецької — "гайда" — гнати, переслідувати, тривожити) — польська шляхта називала учасників антифеодального та

національно-визвольних рухів в Україні. В Україні гайдамаками називали народних повстанців, які боролися проти польської адміністрації та польських панів.

Опришки — народні месники, учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти феодального, релігійного й національного гніту.

Вольності Війська Запорозького — назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорозька та частина Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Підпільненська Січ — остання укріплена столиця козацької держави на р. Підпільній — Нова Січ, заснована козаками, які повернулися з татарських володінь з Олешківської Січі за дозволом царського уряду в 1734 р. Нова Січ проіснувала з 1734 р. по 1775 р.

Задунайська Січ — козацькі укріплення за Дунаєм у межах турецьких володінь, засновані козаками, які втекли після ліквідації Запорозької Січі. Проіснувала з 1775 р. до 1828 р.

Хронологічна таблиця

- 1556 р. — заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця Д. Вишневецьким.
- 1569 р. — Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення Речі Посполитої.
- 1572 р. — утворення Українського реєстрового козацького війська.
- 1574 р. — видання І. Федоровим у Львові друкованої книги "Апо-
стол".
- 1576 р. — утворення Острозької академії.
- 1591–1593 рр. — козацько-селянське повстання під проводом Криштофора Косинського.
- 1594–1596 рр. — повстання козаків і селян під проводом Севери-
на Наливайка.
- 1596 р. — проголошення церковної унії між православного і като-
лицького церквами в м. Бресті.
- 1615 р. — заснування Київського братства та школи.
- 1620 р. — відновлення православної митрополії в Україні.
- 1625 р. — повстання козаків та селян під проводом Тараса Федо-
ровича (Трасиля).
- 1632 р. — початок діяльності Києво-Могилянського колегіуму,
організованого злиттям Братської та Лаврської шкіл.
- 1635 р. — козацьке повстання проти польської шляхти під прово-
дом Івана Сулими. Здобуття фортеці Кодак на Дніпрі.
- 1637 р. — козацьке повстання під проводом Павла Буга.
- 1638 р. — козацьке повстання під проводом Якова Остранина
(Остриниці).
- 1648 р. — початок Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.
- 1648 р., **квітень** — перемога козацького війська над по-
ляками під Жовтими Водами.
- 1648 р., **травень** — розгром козацькою армією польських військ
під Корсунем.
- 1648 р., **вересень** — перемога українського війська під Пилипцями.
Початок визвольного походу на західноукраїнські землі.
- 1649 р., **серпень** — Зборівський мирний договір.
- 1651 р., **червень** — поразка українського війська у битві під Берес-
течком.
- 1652 р., **травень** — перемога козацької армії над польським
військом під Батогом.

- 1654 р., **січень** — Переяславська рада.
- 1654 р., **березень** — підписання в Москві Березневих статей між царським урядом та козацькою старшиною.
- 1657 р. — смерть Б. Хмельницького. Обрання гетьманом Юрія Хмельницького.
- 1658 р., **вересень** — Галицький договір між гетьманом І. Виговським і польським урядом.
- 1659 р. — битва під Конотопом.
- 1660 р. — Слободищенський трактат — угода Ю. Хмельницького з Польщею.
- 1661 р. — відкриття університету у Львові.
- 1667 р. — Андрусівське перемир'я між Польщею і Росією.
- 1677, 1678 рр. — Чигиринські походи.
- 1685 р. — ліквідація самостійної Української православної церкви.
- 1686 р. — "Вічний мир" між Росією і Польщею.
- 1687, 1689 рр. — спільні походи українських козаків і російського війська в Крим.
- 1700–1721 рр. — Північна війна між Росією і Швецією.
- 1701 р. — перетворення Києво-Могилянської колегії на академію.
- 1702–1704 рр. — визвольна боротьба в Правобережній Україні під проводом Семена Палія.
- 1708 р. — зруйнування російськими військами О. Меншикова гетьманської столиці — Батурина.
- 1709 р., **27 червня** — Полтавська битва.
- 1709 р. — зруйнування царським військом Запорозької Січі.
- 1710 р. — Конституція Пилипа Орлика.
- 1720 р. — заборона російського уряду друкувати українські книжки.
- 1722–1727 рр. — перша Малоросійська колегія.
- 1727 р. — відкриття Харківського колегіуму.
- 1734 р. — повстання гайдамаків у Правобережній Україні під проводом Верлана.
- 1734–1750 рр. — "Правління гетьманського уряду".
- 1738–1745 рр. — рух опришків під проводом Олексія Довбуша.
- 1750–1764 рр. — правління останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.
- 1764 р. — ліквідація Гетьманщини в Україні.
- 1768 р. — Коліїщина — народно-визвольне повстання в Правобережній Україні під проводом Максима Залізняка та Івана Гонта.

- 1768–1774 рр. — російсько-турецька війна.
- 1772 р. — перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусі, а до Австрії — Галичини.
- 1775 р. — остаточна ліквідація Запорозької Січі.
- 1775–1828 рр. — Задунайська Січ.
- 1781 р. — ліквідація полкової системи на Гетьманщині.
- 1783 р. — приєднання Криму до Росії. Царський указ про закріпачення селян в Лівобережній і Слобідській Україні.
- 1785 р. — "Жалувана грамота" Катерини II дворянству, згідно з якою українська старшина зрівнювалася в правах з російським дворянством.
- 1787–1791 рр. — російсько-турецька війна.
- 1788 р. — царський указ про формування з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська.
- 1789 р. — виникнення першого постійного театру у Харкові.
- 1793, 1795 рр. — другий та третій поділи Польщі. Включення Правобережної України до складу Росії.

Зміст

Вступ	3
Тема 1. Українські землі в XVI ст.	8
Соціальна структура українського суспільства	8
Львівська унія (1569 р.)	18
Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні	23
Становище церкви в XVI ст.	27
Виникнення Запорозької Січі	31
Військове мистецтво козацтва	44
Культура України в XVI ст.	53
Тема 2. Українські землі у першій половині XVII ст.	63
Соціально-економічне становище українських земель	63
Церковне життя в Україні на початку XVII ст.	69
Доба героїчних походів	74
Козацько-селянські рухи 20–30-х років XVII ст.	80
Митрополит Петро Могила	85
Культура України в першій половині XVII ст.	88
Тема 3. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	94
Відродження Української держави	94
Передумови Національно-визвольної війни	94
Початок та розгортання Національно-визвольної війни	104
Воєнно-політичні події 1649–1651 рр.	109
Заснування козацької держави — Війська Запорозького	115
Воєнно-політичні події 1652–1653 рр.	123
Українські землі в системі міжнародних відносин	127
Українсько-московський договір 1654 р.	130

Тема 4. Українські землі в 60–80-х роках XVII ст.	134
Продовження Національно-визвольної війни в 1656–1657 рр.	134
Україна у роки правління І. Виговського	141
Порушення територіальної цілісності України	147
Гетьман П. Дорошенко, його боротьба за єднання України	154
Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини	162
Слобідська Україна в другій половині XVII ст.	166
Запорозька Січ у складі Гетьманщини	169
Господарське та церковне життя в українських землях	174
Тема 5. Українські землі наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	178
Гетьманщина наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	178
Внутрішня політика І. Мазепи	186
Правобережна Україна наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	189
Україна в поділах Північної війни	192
Становище в Україні після Полтавської битви	199
Гетьман Іван Скоропадський	209
Культура України наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	216
Тема 6. Українські землі в другій половині XVIII ст.	227
Гетьман Кирило Розумовський	227
Правобережні українські землі наприкінці XVII — у XVIII ст.	223
Галичина, Буковина, Закарпаття	241
Лівобережні Запорозької Січі	246
Входження Північного Причорномор'я та Криму до складу Російської імперії	255
Культура України у другій половині XVIII ст.	261
Попити згідно з програмою	276
Хронологічна таблиця	279

Програма "Історія України. 8-й клас" (52 год)

Видатні діячі культури	
Костянтин-Василь Острозький	57
Григорій Сковорода	266
Церковні діячі	
Йов Борельський	70
Іпатій Потій	72
Йосиф-Вільямін Руський	73
Петро Могила	85
Козацькі ватажки	
Дмитро Вишневецький	33
Самійло Кішка	76
Максим Кривоніс	101
Михайло Кричевський	102
Данило Нечай	102
Іван Золотаренко	103
Іван Богун	113
Іван Сірко	171
Борці за волю народу	
Іван Гонта	238
Максим Залізняк	240
Олекса Довбуш	243
Гетьмани України	
П. Конашевич-Сатайдачний	76
Богдан Хмельницький	99
Іван Витовський	141
Павло Тетеря	149
Іван Брюховецький	150
Петро Дорошенко	154
Дем'ян Многогрішний	156
Іван Самойлович	158
Іван Мазепа	179
Пилип Орлик	201
Іван Скоропадський	209
Павло Полуботок	211
Данило Аполот	213
Кирило Розумовський	227
Петро Калнишевський	249

К-ть год	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
1	ВСТУП Ознайомлення учнів із завданнями і структурою курсу. Методологія побудови підручника з предмету, податкова навчальна література та електронні й Інтернет-ресурси. Форми й методи організації навчальної діяльності на заняттях із курсу. Критерії й засади тематичного, семестрового й річного оцінювання. Нова доба в історії України: хронологічні рамки, розмаїтість підходів. Становище українських земель у складі різних держав в XVI ст.	Учень: іскрує на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок Люблінської унії, володіння Речі Посполитої та її центрів, місця Запорізьких Січів-фортець та воєводств Запорізької Січі, напрямки козацьких походів та перших повстань, місця найважливіших подій та створення найважливіших культурних пам'яток. Визначає хронологічну послідовність основних подій. Застосовує та пояснює на прикладах поняття та терміни: "низове" та "ресурсне козацтво", "Запорізька Січ", "колейнолі", "козацька республіка", "бритства", "національно-визвольний рух". Називає імена значних козацьких провідників, діячів культурно-церковного життя, митців, найвідоміші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, кінофільми, статуї та станкові твори тогочасного українського суспільства. Порівнює становище привілейованих верств тогочасного українського суспільства, низових (запорізьких) та ресурсних козаків. Пояснює причини та наслідки виникнення українського козацтва, перших козацьких повстань, Люблінської унії, утворення греко-католицької церкви. Характеризує особливості військово-політичної організації козацтва, військового мистецтва козаків, становлення православної церкви. Аналізує зміни, які відбулися на українських землях внаслідок Люблінської унії. Оцінює діяльність князя В. Острозького, діячів Острозької академії, євтуї, православної братства. Розрізняє та описує видатні культурні пам'ятки. Наводить приклади діяльності православних братств.
1	Узагальнення Тематичне оцінювання	
7	Заснування козацької держави — Війська Запорізького. Політичний та адміністративно-територіальний устрій української гетьманської держави. Фінансова система та судочинство.	Характеризує відносини Гетьманщини з Кримським ханством, Молдовою, Московією, діяльність Б. Хмельницького у розбудові Гетьманщини.

7	Українська армія. Зміни в соціально-економічному житті українського народу. Московські походи Б. Хмельницького. Батозька битва. Жванецька облога. Внутрішньо-і зовнішньополітичне становлення Гетьманщини наприкінці 1653 р. Українські землі в системі міжнародних відносин. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи. Зовнішня політика Гетьманщини. Відносини між Українською державою і Московією. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнні дії в 1654—1655 рр.	Аналізує зміст українсько-московського договору 1654 р.; зміни політичного та економічного становлення українців.
1	Узагальнення	
1	Тематичне оцінювання	
Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60—80-ті рр. XVII ст.	Учень: <i>показує на карті території, підлядали пожежам Лівобережної та Правобережної України; території, що перебували під контролем Московії, Туреччини, Польщі; напрямки найважливіших походів, місця найготовіших битв, підписання найважливіших договорів, центри внутрішньої політики Гетьманщини та Слободської України, столиці Лівобережної та Правобережної Гетьманщини.</i>	
Віденське перемир'я. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького. Дії українського війська в перебуванні під контролем Московії. Походи 1656—1657 рр. Богдан Хмельницький — політик та дипломат. Становлення в Українській державі після смерті Богдана Хмельницького. Гетьман І. Виговський, його зовнішні та внутрішні політики. Гадяцька угода. Московсько-українська війна 1658—1659 рр. Переяславський договір 1659 р. Чуднівська кампанія 1660 р. та укладення Слободяненської угоди. Боротьба за владу на Лівобережній Україні. Андрусівське перемир'я. Гетьман П. Дорошенко, його боротьба за об'єднання України. Читиринські походи турецько-татарського війська. Вахучерайський мир. Занепад Правобережжя, його перехід під владу Польщі.	Пояснює причини та наслідки Лівобережної Гетьманщини. Органи влади московсько-української війни 1658—1659 рр. укладення гетьманськими інтресами Гетьманщини. Соціальний устрій Слободська України в другій половині XVII ст. Заснування слободських міст. Адміністративно-політичний устрій Слободської України. Соціальний устрій. Запорізька Січ у складі Гетьманщини. Учась загорожі у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства. Політика уряду Московії щодо Запорізької Січі. Господарське, культурне та церковне життя в українських землях. Землеволодіння. Сільське господарство, ремесло, промисли, торгівля. Становлення держави.	

1.	Узагальнення	
1	Тематичне оцінювання	
6	Тема 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. Гетьманщина наприкінці XVII — на початку XVIII ст. "Вичний мир". Перший Кримський похід. Оборона Гетьманом І. Мазепи. Коломицькі статті 1687 р. Зовнішня та внутрішня політика Гетьмана І. Мазепи.	Учень: показує на карті напрямки козацьких походів, місця найважливіших подій та створення найважливіших культурних пам'яток. Визначає хронологічну послідовність основних подій. Застосовує та пояснює на прикладах поняття та терміни: "Малоросія", "Малоросійська колегія". Називає імена українських гетьманів, діячів культурно-церковного життя, митців, найзначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва. Оцінює діяльність українських гетьманів, заходи козацької старшини в її боротьбі за відновлення державних прав. Характеризує Гетьмана І. Мазепу як історичну постать. Пояснює причини повстання І. Мазепи проти московського царя, національно-визвольного повстання 1702—1704 рр.; тимчасового відновлення гетьманства. Аналізує зміст укладених гетьманом "Статей з Російською імперією, російсько-шведського договору, основних положень Конституції П. Орлика, умов розвитку економічного та культурного життя. Визначає наслідки Полтавської битви для українських земель. Розглядає та описує видатні культурні пам'ятки.
1	Узагальнення	
1	Тематичне оцінювання	
Тема 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. Гетьман Кірило Розумовський, його діяльність. Остання діяльність Гетьманства. Діяльність П. Румянцева на Лівобережній Україні. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація релігійно-автономного устрою Гетьманщини. Соціально-політичне та економічне становлення на Правобережній Україні. Розгортання п'ятидесятирічного руху, кошованця. М. Залізняк. Зміни у політичному становленні лівобережних земель.	Учень: показує на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок подій Польщі, російсько-турецької війни (1768—1774 рр.), захоплення Росією Криму (1783 р.), ліквідації козацького адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні, Слобожанщині, території Волиності Війська Запорізького, території, окуплені національно-визвольним рухом на Правобережній та Закарпатській Україні. Визначає хронологічну послідовність основних подій.	

	Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Ойришівський рух. Події Рені Поєлониці. Зміни у політичному становищі західноукраїнських земель. Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорізьких земель Нової (Підільнонської) Січі. Ліквідація Запорізької Січі. П. Калнишевський. Поділ запорожців після ліквідації Запорізької Січі. Заселення Південної України. Кримське ханство в XVIII ст. Приєднання Криму до Росії.	Застосовує та пояснює на прикладах поняття та терміни: "тайпачаки", "ойришки", "Вольності Війська Запорізького", "Підільнонська Січ", "Задунайська Січ". Називає імена українських гетьманів та отаманів, ватажків національно-визвольного руху, діячів культурно-церковного життя, митців; найзначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва. Одине діяльність гетьмана К. Розумовського, кошового отамана П. Калнишевського, поета та філософа Г. Сковороди.
5	Особливості розвитку культури в другій половині XVIII ст. Освіта. Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток. Книгодрукування та розвиток літератури. Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода. Природничі науки. Музика. Театр. Архітектура. Скульптура. Графіка. Живопис. Повсякденне життя.	Пояснює причини національно-визвольної боротьби на правобережних та західноукраїнських землях, тимчасового відновлення та остаточного скасування гетьманства, ліквідації Запорізької Січі. Визначає місце українського козацтва, Запорізької Січі та І стаманщини в історії України, наслідки ліквідації Запорізької Січі та І стаманщини, приєднання земель Правобережної України, Криму до Росії. Характеризує дослідження української культури. Розповідає та описує видатні культурні пам'ятки. Доводить, що Києво-Могилянська академія була одним із найважливіших центрів освіти, науки, видавничої справи в Україні та Росії.
1	Узагальнення	
1	Тематичне оцінювання	